

Közép-Európai Közlemények

**A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata**

XI. évfolyam 3. szám, 2018/3.

No. 42.

PADA

PALLAS ATHÉNÉ
DOMUS ANIMAE
ALAPÍTVÁNY

A megjelenés időpontja:

2018. október hónap

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK

A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem

A Szerkesztő Bizottság tagjai:

a 2018. május 1.–2021. április 30. közötti időszakban

Prof. Dr. Gál Zoltán – KE (Kaposvár) és MTA KRTK, a „Régiótörténeti Kutatások rovat” vezetője

Dr. habil. Szabó Pál Péter – Eötvös Lóránd Tudományegyetem,

a „Regionális tudományi közlemények rovat” vezetője

Dr. PhD. Káposzta József – Szent István Egyetem, a „Fiatal regionalisták rovat” vezetője

Prof. Dr. Gazdag Ferenc – NKE, Budapest, a „Nemzetközi tanulmányok rovat” vezetője

Hajdú Zoltán DSc – MTA KRTK, a „Politikai földrajz rovat” vezetője

Dr. habil. Keczer Gabriella – SZTE, a „Gazdálkodás- és vezetéstudomány rovat” vezetője

Dr. PhD Miklós Péter – SZTE, az „Újragondolt negyedszázad rovat” vezetője

Dr. PhD Vizi László Tamás – Kodolányi János Főiskola, a „Versailles 100 rovat” vezetője

Dr. PhD. Csüllög Gábor – Eötvös Lóránd Tudományegyetem

Prof. Dr. Majoros István DSc – Eötvös Lóránd Tudományegyetem

Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem

Dr. PhD Döbör András – SZTE JGYPK

A Szerkesztő Bizottság határon túli tagjai:

Dr. PhD Andrej Tóth – University of Economics, Prague

Prof. Dr. Nagy Imre – University of Novi Sad, Újvidék

Dr. PhD. Tonk Márton – Sapientia EMTE, Kolozsvár

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Dr. Gulyás László

6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37.

SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

Dékan: Döbör András

6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6

A Szerkesztőség székhelye:

SZTE JGYPK Alkalmazott Társadalompolitikai és Kisebbségpolitikai Intézet

6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

A Szerkesztőség levélcíme:

Egyesület Közép-Európa Kutatására, 6727 Szeged, Löwy Sándor u. 37.

A Szerkesztőség e-mail-címe:

laszlo.gulyas65@gmail.com és/vagy gulyas.laszlo@jgypk.szte.hu

ISSN 1789-6339

HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Kontraszt Plusz Kft.

Pécs

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK

A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

Folyóiratunkkal kapcsolatos fontos információk

1. **Folyóiratunk lektorált folyóirat.** Valamennyi közlésre benyújtott tanulmányt két PhD vagy Dsc fokozattal rendelkező kollégával lektoráltat a Szerkesztő Bizottság. A tanulmányok csak támogató, pozitív lektori vélemények esetén kerülnek publikálásra. A lektorálás ún. dupla vak lektorálás!
2. **Folyóiratunkat az alábbi szakirodalmi adatbázisok referálják:**
 1. **MATARKA** (Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisa)
 2. **EPA** (Eletronikus Periodika Archívum és Adatbázis)
 3. **HUMANUS** (Humántudományi Tanulmányok és Cikkek)
3. **Folyóiratunk a Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának Regionális Tudományok Bizottsága folyóiratlistáján 2010 és 2016 között C-kategóriás folyóiratként szerepelt.**
4. **2017-től folyóiratunk előrelépett, a IX. Osztályon B-kategóriás folyóirat minősítést kapott.**
5. **Folyóiratunkat a Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Történettudományi Bizottsága a Dsc eljárás során tudományos folyóiratként fogadja el.**
6. **Folyóiratunk a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) referált folyóiratként került nyilvántartásba.**
7. **Folyóiratunk korábbi számai elektronikus formában, teljes terjedelemben az alábbi helyeken érhetők el:**
 - A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) honlapján: **www.vikek.eu**
 - SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett Contenta SZTE Egyetemi Kiadványok repozitóriumban: **<http://contenta.ek.szte.hu/acta/100240>**
8. **Folyóiratunk évente négyszer jelenik meg, az alábbi időpontokban:**
 - adott évi első szám: **március**
 - adott évi második szám: **május**
 - adott évi harmadik szám: **október**
 - adott évi negyedik szám: **december**

CENTRAL EUROPEAN STUDIES

A REFERENCED JOURNAL OF HISTORY, REGIONAL SCIENCE, GEOGRAPHY,
ECONOMICS AND MANAGEMENT

Our journal was founded in 2008, as a scientific forum of the Virtual Institute for Central-European Research, in close cooperation with the University of Szeged. Four issues are published each year, in March, May, October and December.

Geographically, the topics are focused on Central-Europe, covering the following scientific areas: 20th century history and political-geographical issues, regional science (regionalism and regionalization), economics and business administration.

The journal is headed by an editorial board. Basically, papers are written in Hungarian, with English abstracts. But it is possible to submit papers written in English as well, with the permission of the editor-in-chief. Submitted papers are blind-reviewed by two lecturers.

Editor-in-chief:

László Gulyás – University of Szeged

Deputy Editor-in-chief:

Ferenc Szávai – Kaposvár University, Corvinus University of Budapest

Editorial Board:

Zoltán Gál, Kaposvár University (Kaposvár) – *Regional History Research*

Pál Péter Szabó, Eötvös Loránd University (Budapest) – *Regional Science*

József Káposzta, Szent István University (Gödöllő) – *Young Regionalists*

Ferenc Gazdag, National University of Public Service (Budapest) – *International Studies*

Zoltán, Hajdú, Hungarian Academy of Sciences KRTK (Budapest) – *Political Geography*

Gabriella Keczer, University of Szeged (Szeged) – *Economics and Management Science*

Péter Miklós, University of Szeged (Szeged) – *Rethinked Quarter Century*

László Tamás Vizi, Kodolányi János University of Applied Sciences, (Székesfehérvár) – *Versailles 100*

Gábor Csüllög, Eötvös Loránd University (Budapest)

István Majoros, Eötvös Loránd University (Budapest)

Zoltán Maruzsa, Eötvös Loránd University (Budapest)

András Döbör, University of Szeged (Szeged)

Andrej Tóth, University of Economics (Prague)

Imre Nagy– University of Novi Sad (Novi Sad)

Márton Tonk, Sapientia Hungarian University of Transylvania (Cluj-Napoca)

Published by:

VIKEK – Association for Research in Central Europe, Hungary
and

University of Szeged, Juhász Gyula Faculty of Education, Hungary

Address:

Egyesület Közép-Európa Kutatására Hungary, 6727 Szeged, Löwy Sándor u. 37.

laszlo.gulyas65@gmail.com

and

SZTE-JGYPK Alkalmazott Társadalompolitikai és Kisebbségpolitikai Intézet

Hungary 6725, Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

gulyas.laszlo@jgyph.u-szeged.hu

Download from: vikek.eu

ISSN 1789-6339

HU ISSN 1789-6339

Szeged, Hungary

2018 october

CONTENTS

REGIONAL SCIENCE STUDIES

Márk, Csébi: Inequalities of quality of life in the European Union.....	9
--	---

REGIONAL HISTORY RESEARCH STUDIES

János, Suba: Cartographic representation of “Burgenland” (Atlases of Burgenland)	18
Miklós Mihály, Nagy: The western gate of the Carpathian basin – Burgenland – in Hungarian military history	27

GEOPOLITICS AND POLITICAL GEOGRAPHY STUDIES

Tamás, Haffner: Geopolitical aspects of Hungary’s energy policy	40
Gergely, Takács: The theory of energy security	58

ECONOMIC HISTORY AND ECONOMY OF PRESENT DAY STUDIES

Imre, Halász: The landing practice of the market town of Szombathely between 1850 and 1860	74
Zoltán, Sipiczki–Alexandra, Rajcz: The profitability of Hungarian agriculture in the light of subsidies in period 2006–2015	84
András, Fehér: The characteristic of digital food consumer	93
Beatrix, Lányi: Assessment of consumers’ information sources on the OTC drug market	105

AGE OF HORTHY 1919–1944 STUDIES

László, Orosz: “Foreign studies” at the University of Berlin during World War II	116
---	-----

HUMAN RESOURCE MANAGMENT STUDIES

Kornélia, Lazányi: Trust and its effects on the labour market	128
Márton, Ilyés: Labor market challenges and judging the new generation from the point of view of Hungarian enterprises	139
Csaba Roland, Ruzsa: Main characteristics of generation Z and the challenges to come in the labour market	149
Zsolt Mihály, Szabó: “The future of pension security”: The possibilities of micro simulation modelling of the pension system	158

VERSAILLES 100 STUDIES

László, Gulyás: Survey of the Central European Studies History of Central Europe. 1. question: Dissolution? Collapse? Break up? Fate of Austro-Hungary Monarchy at autumn of 1918	170
--	-----

TARTALOMJEGYZÉK

REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK ROVAT

Csébi Márk: Az életminőség egyenlőtlenségei az Európai Unióban	9
---	---

RÉGIÓTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ROVAT

Suba János: „Burgenland” kartográfiai ábrázolása (Atlaszok Burgenlandról)	18
Nagy Miklós Mihály: A Kárpát-medence nyugati kapuja – Burgenland – a magyar hadtörténelemben	27

GEPOLITIKA ÉS POLITIKAI FÖLDRAJZ ÉS ROVAT

Haffner Tamás: A magyar energiapolitika geopolitikai aspektusai	40
Takács Gergely: Az energiabiztonság elmélete	58

GAZDASÁGTÖRTÉNET ÉS NAPJAINK GAZDASÁGA rovat

Halász Imre: Szombathely mezőváros hitelezési gyakorlata 1850 és 1860 között	74
Sipiczki Zoltán–Rajczi Alexandra: Magyarország mezőgazdaságának jövedelmezősége az agrártámogatások tükrében 2006 és 2015 közötti időszakban	84
Fehér András: A digitális élelmiszer-fogyasztó jellemzői	93
Lányi Beatrix: A fogyasztói információforrások megítélése az OTC gyógyszerek piacán	105

ÚJRAGONDOLT NEGYEDSZÁZAD – HORTHY-KORSZAK – ROVAT

Orosz László: „Külföldtudományok” a berlini egyetemen a II. világháború idején	116
---	-----

HUMÁNERŐFORRÁS MENEDZSMENT ROVAT

Lazányi Kornélia: A bizalom hatása a munkaerő-piaci helyzetre	128
Ilyés Márton: Munkaerő-piaci kihívások és az új generációk megítélése a magyar vállalatok szemszögéből	139
Ruzsa Csaba Roland: „Z” generáció fő jellemzői és a várható munkaerőpiaci kihívások	149
Szabó Zsolt Mihály: „Nyugdíjbiztonság jövője” – A nyugdíjrendszer mikro- szimulációs modellezésének lehetőségei	158

VERSAILLES 100 ROVAT

Gulyás László: A Közép-Európai Közlemények főszerkesztői körkérdései. Közép-Európa történetéről. Első kérdés: Felbomlás? Összeomlás? Szétzúzás? Avagy az Osztrák–Magyar Monarchia sorsa 1918 őszén	170
---	-----

CSÉBI Márk

PhD-hallgató

Eötvös Loránd Tudományegyetem Földtudományi Doktori Iskola, Budapest

PhD student

Eötvös Loránd University, Doctoral School of Earth Sciences, Budapest

csebimark@gmail.com

AZ ÉLETMINŐSÉG EGYENLŐTLENSÉGEI AZ EURÓPAI UNIÓBAN

INEQUALITIES OF QUALITY OF LIFE IN THE EUROPEAN UNION

ABSTRACT

European Union ranks highly in quality of life, but there are huge disparities among countries, regions and cities. In this paper I analyse these territorial inequalities with objective and subjective indicators. First of all I present in brief the history of quality of life research from ancient times up to now. It is a multidisciplinary theme, so it hasn't got a generally accepted definition and methods, but in this study I try to give an overview the framework of quality of life. This study mainly theoretical and recapitulative. I make time comparison – highlighting the changes – with objective and subjective indicators at different territorial levels. To compare the unevenness at the level of countries I use the Human Development Index (1990–2015) and results of European Quality of Life Surveys (2003–2016). Nowadays levels of regions in European Union policies is less and less important. At this level I summarize the results of a Netherlands Environmental Assessment agency's report (2014). Urban areas – as opposed to the regions – more and more important factors. I am city (Budapest) researcher, so I analyse the level of cities in the most detailed, focused on Budapest: Mercer's Quality of Living Rankings, The Economist's Liveability index.

Kulcsszavak: Európai Unió, életminőség, Emberi Fejlettségi Index

Key notes: European Union, quality of life, Human Development Index

1. Rövid kutatástörténet

Már az időszámításunk előtti 8. évszázadtól számos ókori filozófus (pl.: Homérosz, Hippokratész, Platon, Arisztotelész, Epikurosz) írta le gondolatait olyan a mai életminőség-kutatásokhoz is elengedhetetlen kérdésekről, mint hogy „Milyen a jó élet?”, „Mi a legjobb az embereknek?”, „Fejlődik-e egy társadalom?”.¹ A sötétnek aposztrofált középkorban a céhek törődtek a tagokkal és családjaikkal, a kora újkor – a hadászati, hatalmi célok mellett – egészségügyi, életminőséget javító okokból kinyitotta a szűk sikátorokat, utcabútorok jelentek meg, az ipari forradalom városi környezetet lerontó hatása ellen megjelent a kertváros-mozgalom,² a XX. második felében számos sikeres városrehabilitáció ment végbe a leromlott városrészekben, jelenleg pedig a „smart city” koncepciója határozza meg a városfejlesztést, melynek egyik fő célja a városi környezet minél élhetőbbé tétele, a lakosság életminőségének javítása.

Mint ahogy az előzőekben felsorolt kérdésekre évszázadok alatt sem szület(het)ett mindenki által elfogadott válasz, az életminőségre és a tanulmányban szinonimaként használt jól-létre és élhetőségre sincs közmegegyezésen alapuló definíció.³ Városkutatóként Egedy Tamás defini-

ciója áll hozzám a legközelebb: „Az épített, társadalmi-gazdasági és természeti környezet által meghatározott objektív feltételek, az anyagi és nem anyagi jellegű tényezők összessége, valamint ezek szubjektív átélése és értékelése az individuum szintjén”.⁴ Az életminőség karakterisztikáját fogalompárokkal jól le lehet írni: multidiszciplináris-komplex, multidimenzionális-plurális, objektív-szubjektív, tér-idő variáns, társadalmi-egyéni relevancia.⁵

Az 1960-as években a NASA űrkutatási programjának emberekre gyakorolt hatását vizsgálta, miközben rámutatott arra, hogy hiányoznak a társadalomtudományi kutatásokhoz szükséges statisztikai adatbázisok, fogalmak, tudományos módszertanok.⁴ Ez egybeesett az USA-ban ekkor zajló kvantitatív forradalommal, melynek során szinte mindent próbáltak számszerűsíteni. A Szociális Indikátorok Mozgalma (Társadalmi Jelzőszámmozgalom) a korábban társadalmi fejlődésre is használt, egyeduralkodó GDP (Gross Domestic Product) leváltására számos összetett, több dimenziót mérő indexet hozott létre, de mindenki által elfogadott tökéletes mutatószám még nem született.⁵ Ugyan Arthur Cecil Pigou, angol közgazdász már 1920-ban megállapította, hogy „a gazdasági jóllét egy rossz index a teljes jóllétré”, valamint „az elégedettség és a pénz mennyisége között nem közvetlen, hanem közvetett a kapcsolat”,⁶ adatokkal Richard Easterlin amerikai közgazdász tudta mindezt alátámasztani 1974-ben megjelent tanulmányában, mely szerint a tehetősebb országok lakói nem feltétlenül boldogabbak, mint a szegényebb országok lakói, ha bizonyos alapvető szükségleteik kielégítettek.⁷ Ez Easterlin-paradoxon néven vonult be a szakirodalomba.

Nemzetközi szervezetek (WHO, OECD, ENSZ), cégek (Mercer), magazinok (The Economist), államok alkották meg saját fogalmi, metodikai rendszerüket, s közöltek bizonyos időközönként, napi híradásokban is megjelenő rangsorokat. A mutatók négy dimenziót mérnek objektív adatok, vagy szubjektív vélemények alapján, esetleg komplexen: társadalom, gazdaság, környezet, politika.^{8,9} Egy másik felosztás szerint a környezeti mutatók mellett, fizikai-, anyagi-, társadalmi- és emocionális jól-létet, valamint a fejlődés-aktivitást veszi számba.¹⁰ A téma aktualitását biztosítja, hogy a modern, jóléti társadalmak egyik központi célkitűzése az életminőség javítása,¹¹ ugyanis rövidtávon az ilyen intézkedések növelik az emberek elégedettségét, hosszú távon pedig a gazdaság fejlődését is dinamizálják.¹² Az Európai Unió életminőségre vonatkozó kérdőíves felméréseket 2003 óta készít, de szakpolitikai jelentősége a 2009-es Barca-jelentés óta van a témának. Bár a 6. Kohéziós Jelentés megemlíti egy életminőségi mutató szükségességét, mely akár a forráselosztásnál is szerepet kaphat, a mai napig nem valósult meg. Az Európa szociális dimenziójáról szóló vitaanyag kiemeli, hogy az európai társadalmak a jóllét, humán fejlettség és életminőség terén is élen járnak, az itt élők általánosságban boldognak vallják magukat és elégedettek az életükkel.¹³ Ez igaz, azonban térben és időben változó nagyságú egyenlőtlenségek figyelhetők meg a különféle területi szinteken. A következőkben ezeket sokféle megközelítéssel fogom bemutatni.

Hosszú idősorok elemzésénél a jelenlegi 28 tagországot tekintem vizsgálatom helyszínül, beleértve az Egyesült Királyságot is, ahol 2016-ban népszavazással döntöttek a kilépésről (Brexit), 2017-ben pedig megkezdték a tárgyalásokat, melyek jelenleg is folynak.

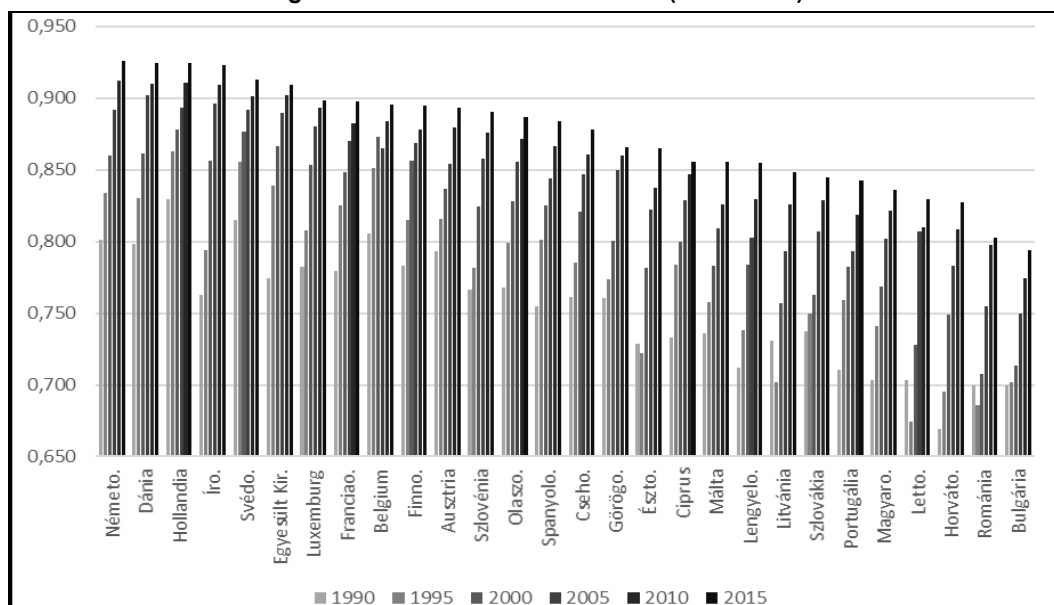
2. Az EU tagországai közti életminőségbeli egyenlőtlenségek

Az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) több olyan kompozit indexet is számít, melynek célja az emberi jólét mértékének – a hagyományos statisztikai mutatóknál – komplexebb, pontosabb számszerűsítése. Egyik legismertebb és legelterjedtebb ilyen mutatószám a humán fejlettségi mutató (Human Development Index, továbbiakban HDI), melyet gyakran a bruttó hazai termék egyik alternatívájaként tartanak számon. Viszonylag egyszerű a számítása (bár ez az évek során sokszor változott) és kicsi az adatigénye.¹⁴ Jelenleg a hosz-

szű és egészséges élet dimenzióját a születéskor várható élettartam, a tudás dimenzióját az elvárt és a ténylegesen iskolában töltött évekből számított oktatási index, az életszínvonalat pedig a vásárlóerő-paritáson mért GNI index számszerűsíti a mutatóban. Az index értékkészlete 0-1, 0,8-es értéktől a nagyon magas kategóriába sorolandók az országok. Az EU-ból Bulgária kivételével, ami „csak” a magas kategóriában foglal helyet, az összes tagállam az élmezőnyhöz tartozik.¹⁵ 1990-ben adták ki az első jelentést, melyben a Nobel-díjas közgazdász Amartya Sen is részt vett és 2016-ban jelent meg a legutóbbi a megelőző év adataival. Az alábbi ábrán az EU-tagországok adatai láthatók öt évente (1. ábra), sorba rendezve a legutóbbi 2016-os jelentésben elfoglalt helyezésük alapján.

1. ábra: EU-tagállamok HDI értékei (1990–2015)

Figure 1.: HDI data of EU members (1990–2015)

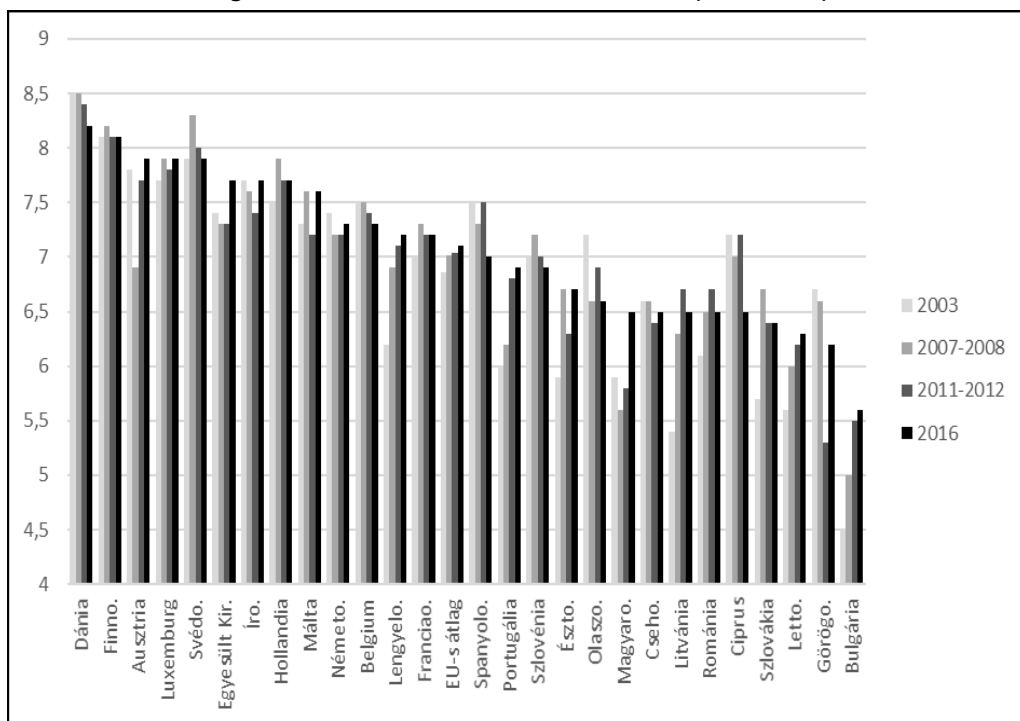

Forrás: saját szerkesztés <http://hdr.undp.org/en/data> alapján

Az elmúlt negyed évszázadban Horvátország HDI-jének 0,85%-os éves átlagos növekedése kiemelkedő az Európai Unióban. 1990-ben a mai 28 tagországot tekintve Horvátország HDI-je volt a legalacsonyabb, és 1995-ben is még csak Bulgáriát tudta megelőzni. A horvátországi háború (1991–1995) után ugrásszerűen megnőtt a mutató értéke és azóta is folyamatosan javul, azonban még mindig csak Románia és Bulgária értékét múlja felül. Írország (0,77%) és Lengyelország (0,74%) magas növekedési ütemét fontos még kiemelni, azonban mindkettőjük a XX. század utolsó évtizedében mutatott rapid javulást. Magyarország növekedési üteme is átlagon felüli (0,70%), azonban az utolsó öt év tekintetében csupán 0,36%-os az emelkedés. A legkisebb növekedési ütemet Belgium, Hollandia, Svédország és Ausztria (0,42–0,47%) produkálta, ám ezen országok világszinten az élmezőnyben (első 24) vannak. Bulgária (0,50%) és Görögország (0,52%) éves átlagos növekedése azonban annak tudatában, hogy alacsonyabb értékről is csak átlag alatti ütemet tudtak diktálni már kevésbé szívdertítő. Az abszolút értékek és változásuk mellett fontos a relatív helyzetet is bemutatni. Az elmúlt öt évben a tagországok döntő többsége nem változtatott a nemzetközi rangsorban elfoglalt helyén, vagy csupán 1-2 helyet javított, vagy esett vissza. Ezzel szemben Szlovákia 7 helyet veszített (megelőzte többek közt Szaúd-Arábia, Chile, Katar, vagy épp Brunei). Hazánk 4 helyet esett vissza, ezzel az Egyesült Arab Emírátsok után a 43. helyen állunk.

Az Eurofound egy olyan Európai Ügynökség, mely biztosítja a tudást a szociális és munkaügyi politikákhoz 1975 óta. 2003 óta négyévente készít Európai Életminőség Felméréseket a tagországokban és a tagjelölt országokban egyaránt.¹⁶ A szubjektív jóllét legáltalánosabb mérőszáma az elégedettség. A kérdőívben ezt a válaszadónak 1–10-ig terjedő skálán kellett elhelyezniük (ahol 1 teljes mértékben elégedetlen, 10 teljes mértékben elégedett). A következő diagramon (2. ábra) az eddigi négy lekérdezés eredményeit mutatom be – a tagországokat elégedettség alapján csökkenő sorrendbe rendezve.

2. ábra: Élettel való elégedettség az EU-tagállamokban (2003–2016)
Figure 2.: Life satisfaction in EU members (2003–2016)

Forrás: saját szerkesztés az EQLS 2003–2016 felmérései alapján

A vizsgált időszakban az EU-s átlag stagnált (mindössze 0,1%-ot emelkedett), ez is jól mutatja, a szubjektív mutatók létjogosultságát, fontosságát. Miközben számos fejlesztés ment végbe az EU jóvoltából a tagországokban az ott élők nem feltétlenül elégedettebbek az életükkel, ezért ezt a jövőbeni tervezésnél figyelembe kell venni. Legelégedettebb a lakosság a skandináv államokban (Dánia 1., Finnország 2., Svédország 4.), emellett nyugat-európai tagállamokat, illetve két 2004-ben csatlakozott államnál figyelhetünk meg meg az uniós átlagnál magasabb fokú elégedettséget (Málta és Lengyelország). Lengyelország az egyetlen a poszt-socialista térségből, melynek lakói elégedettebbek az átlagnál, még Franciaországot is megelőzik. Dél-Európa államai (PIGS) mind az átlagnál elégedetlenebbek, ám míg Spanyolország, Portugália és Olaszország nem marad el sokkal az átlagtól a válság sújtotta görögöknél csak a bolgárok elégedetlenebbek. A legelégedetlenebb 9 tagállam között ott van mindkét 2008-ban csatlakozott állam (Románia, Bulgária) és 6 2004-ben csatlakozott (Magyarország, Csehország, Litvánia, Ciprus, Szlovákia, Lettorság). Jól látszik, hogy a legutóbbi bővítések alkalmával csatlakozott államok és a régebbi tagok közt nemcsak nagy fejlettségbeli különbségek, de ezzel párhuzamosan jólléti deficit is megfigyelhe-

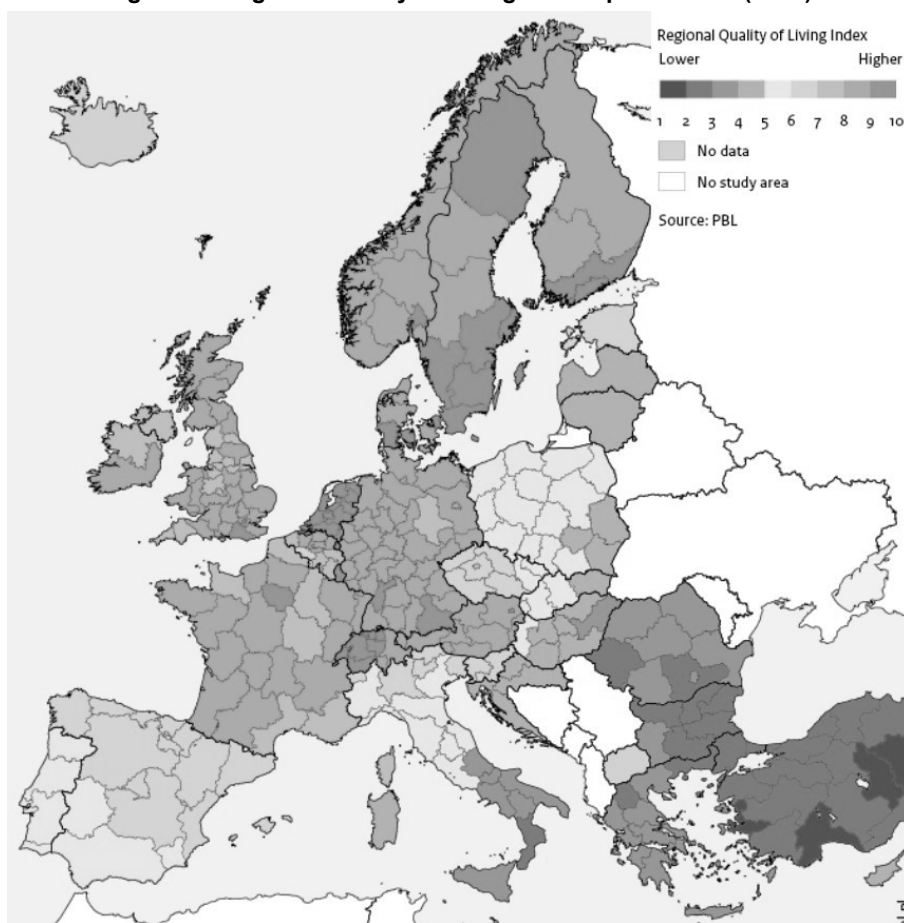
tő, melyet a gazdasági válság hatásai tovább mélyítettek. A vizsgált időszakban nem történtek jelentős változások az étellel való elégedettség tekintetében, csupán a bolgár és a portugál értékek 1,1 illetve 0,9 pontos javulása számottevő. Görögországban a válság okozta visszaesés egyértelműen kihatott az egyének szubjektív elégedettségi szintjére is, azonban 2011–12-es 5,3-es mélypontról 2016-ra 6,2-re nőtt a mutató értéke. A legnagyobb csökkenés a mediterrán térségben figyelhető meg: Ciprus, Olaszország, Spanyolország, Görögország. A térség gazdasági visszaesése mellett a menekültválság is magyarázat lehet.

3. Regionális egyenlőtlenségek az EU életminőségében

Miután bemutattam az országok közti egyenlőtlenségeket mind objektív, mind szubjektív mutató segítségével, a következőkben a Holland Környezetvédelmi Értékelő Ügynökség regionális egyenlőtlenségeket bemutató 2014-es jelentését összegzem. Az elemzésben használt regionális élehetőségi index 9 kategóriában (kormányzás, oktatás, egészségügy, rekreáció, közszolgáltatások, vásárlóerő és foglalkoztatás, lakhatás, társadalmi és természeti környezet) 25 indikátorral számol NUTS 2-es területi szinten.¹⁷ Az eredményeket kategóriákba sorolva az alábbi térképen láthatjuk (3. ábra).

3. ábra: Regionális élehetőségi index értékei az Európai Unióban (2014)

Figure 3.: Regional Quality of Living in European Union (2014)

Bár a térképen nemcsak EU-s tagországok láthatóak, én a továbbiakban csak rájuk koncentrálnék. A legmagasabb értékekkel Észak- és Nyugat-Európában találkozhatunk, mint Hollandia, Dánia, Svédország és Finnország régiói, valamint egy-egy nagyvárosi német, francia, angol régió. Mind észak–dél, mind kelet–nyugat irányban jelentős területi egyenlőtlenségeket figyelhetünk meg. A legalacsonyabb értékek dél-olasz, román, bolgár és görög régiókban koncentrálódnak. Spanyolországon és Olaszországon belül nagyon erős észak–dél különbségek rajzolódnak ki. A fővárosi/nagyvárosi régiók kiugró értékei is szembetűnőek egy-egy országon belül, pl.: Oslo régió, Dublin régió, Prága régió, Pozsony régió.

Az értékelés kitér egyes mutatók korrelációjára az indexel, és ezek mindegyike pozitívan korrelál, kivétel a természeti környezet. Ez logikus is, hisz itt erdők, védett területek, alacsony népsűrűség és gazdasági aktivitás van. A többi változóval erős kapcsolatot mutat az egy főre jutó GDP értéke. A külföldi működőtőke az oktatással és a közösségi szolgáltatásokkal mutatja a legerősebb kapcsolatot.¹⁷

4. A nagyvárosok (kiemelten Budapest) életminősége az EU-ban

Az Eurobarometer 2004 óta 3 évente folytat kérdőívezést az Európai Unió nagyvárosaiban. A legutóbbi jelentésben 79 nagyváros lakóinak olyan aspektusokról ismerhetjük meg a véleményét, mint: tömegközlekedés, egészségügy, biztonság, oktatás, kultúra, épített környezet állapota, közösségi terek, hivatali ügyintézés-bürokrácia, környezetszennyezés, zöldterületek. Az eredmények megerősítik az országoknál, de különösen a regionális egyenlőtlenségeknél leírtakat. Az „élmezőny”: Helsinki, Bécs, München, Aalborg, Graz, Luxembourg, Groningen, Oulu. Míg a „sereghajtók”: Palermo, Nápoly, Athén, Róma, Valletta, Szófia, Bukarest, Kassa. Budapest értékei a középmezőnyhöz sorolandók.¹⁸

A továbbiakban a nemzetközileg két legismertebb városrangsort mutatom be. The Economist Intelligence Unit legutóbbi élhetőségi indexéről szóló elemzésében a 2007-17-es folyamatokat mutatta be. 30 faktort vizsgálnak az a következő súlyozással: biztonság (25%), kultúra-környezet (25%), egészségügy (20%), infrastruktúra (20%), oktatás (10%). Globálisan tekintve, mivel az index kiemelt fontossággal kezeli, súlyozza a biztonságot a legnagyobb visszaesést olyan nagyvárosok produkálták, ahol háborús, polgárháborús helyzet volt: Damaszkusz, Kijev, Tripoli. Jelentős csökkenést mutatnak a gazdasági válság sújtotta területek, mint Detroit, Chicago, Athén, túlnépesedő kínai nagyvárosok, de ide sorolható még Mexikóváros is, valamint nyugat-európai nagyvárosok, ahol az utóbbi években terrortámadások történtek (London, Párizs, Brüsszel). Európán belül a kelet-közép-európai térség, valamint Milánó és Róma tudta növelni élhetőségi indexét. A 140 város között Budapest az 54. helyet foglalja el, az ideális 100 pontosnak tekintett állapothoz képest 88,9-es értéket ért el, mellyel megelőzi a 80 pontos határt átlépő regionális versenytársakat: Pozsonyt és Varsót (viszont eközben Bécs a 2. helyezett). Az oktatást a maximális 100 pontosra értékelték, emellett az egészségügy és a kultúra-környezet is 90 pont feletti. A biztonság (85) mellett az infrastruktúra (84) tekintetében van az értékelés szerint a legtöbb fejlődni valója fővárosunknak.¹⁹

A Mercer 17 éve közli rangsorát, összesen több mint 440 várost megvizsgálva. Indexe 39 faktorból áll és tíz kategóriába sorolható: politikai és társadalmi környezet, gazdasági környezet, szocio-kulturális környezet, egészségügyi feltételek, oktatás, közszolgáltatások és közlekedés, rekreáció, fogyasztási cikkek, lakhatás természeti környezet. Az első tíz helyezettből 8 európai város. Zsinórban nyolcadik éve végez az élen Bécs, emellett az élen van még három svájci (Zürich, Genf, Basel), három német város (München, Düsseldorf, Frankfurt) és Koppenhága. 2005-ben Budapest 215 város között a 74. helyen végzett, míg,

miközben az indexének értéke növekedett, 2017-re 231 város között a 78. helyre lépett vissza. Ahogy a táblázatból (4. ábra) kiolvasható 2005-ben régióinkból még csupán Prága előzött meg minket, mindössze egyetlen helyezéssel, Ljubljana hat helyezéssel, Vilnius pedig 10 helyezéssel volt mögöttünk. 2017-re úgy tűnik a Mercer vizsgálatából, hogy a többi kelet-közép-európai nagyváros élhetősége nagyobb mértékben növekedett, mint fővárosunké. Prága már 9 helyezéssel előz meg minket, a korábbi rangsorban alattunk elhelyezkedő Ljubljana már 2 hellyel megelőz minket, Vilnius felzárkózott mögénk és már csak 3 helyezéssel van lemaradva, a 2005-ös listán még utánunk következő tízesben nem is szereplő Varsó és Pozsony pedig a litván fővárost követi.²⁰

4. ábra: Budapest relatív élhetőségi rangsorban elfoglalt helyzete (2005–2017)

Figure 4.: Budapest relative position in Mercer Quality of Living rankings (2005–2017)

2005	2017
Yokkaichi	Miami
Detroit	Prága
Atlanta	St. Louis
Omuta	Detroit
Houston	Hong Kong
Lipcse	Pointe-a-Pitre
Hong Kong	Dubai
Katsuyama	San Juan
San Juan	Ljubljana
Prága	Seoul
Budapest	Budapest
Kuala Lumpur	Abu Dhabi
Montevideo	Montevideo
Port Louis	Vilnius
Buenos Aires	Varsó
Athén	Pozsony
Ljubljana	Port Liuis
Taipei	Taipei
Santiago	Kuala Lumpur
Cape Town	Athén
Vilnius	Durban

Forrás: saját szerkesztés

<https://www.mercer.com/newsroom/2017-quality-of-living-survey.html>
adatai alapján

5. Összefoglalás

Tanulmányomban az életminőség területi egyenlőtlenségeit vizsgáltam meg az Európai Unió különböző területi szintjein. Bevezetésként röviden összegeztem az életminőség fogalmi rendszerét, jellemzőit, kutatási előzményeit, jelen népszerűségének okait. Ezután előbb országos, majd regionális, végül nagyvárosok összevetését végeztem különböző objektív, szubjektív, vagy a kettőt ötvöző mutatók segítségével. Bár az Európai Unió globális összevetésben magas életminőséget nyújt az itt élőknek jelentős különbségek figyelhetők meg. Jelentős törésvonal húzódik észak–dél, valamint nyugat–kelet között. Az országokon belül általában kiemelkednek a fővárosi, nagyvárosi régiók az életminőség tekintetében. Végül nemzetközi rangsorok segítségével Budapestet pozicionáltam. A jövő nagy feladata, hogy a döntéshozók minél jobban be tudják építeni a lakosság igényeit a különböző fejlesztésekbe.

JEGYZETEK

1. Alex C. Michalos (2015): *Ancient Views on the Quality of Life*. SpringerBriefs in Well-Being and Quality of Life Research. Springer. Cham–Heidelberg–New York–Dordrecht–London. 91. old.
2. Lewis Mumford (1987): *A város a történelemben*. Gondolat Könyvkiadó. Budapest. 616. old.
3. Nagy Gábor–Koós Bálint (2015): *A jól-lét index fejlődése*. In: Szirmai Viktória (szerk.): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. Kodolányi János Főiskola. Székesfehérvár. 47–65. old.
4. Egedy Tamás (2009): *Városrehabilitáció és életminőség*. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Budapest. 152. old.
5. Ivan Andráško (2013): *Quality of Life: An Introduction to the Concept*. Masarykova univerzita. Brno. 87. old.
6. Arthur Cecil Pigou (1920): *The Economics of Welfare*. Macmillan and Co. London. 980. old.
7. Richard A. Easterlin (1974): *Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence*. In: David, P. A.–Weber, M. W. (eds.): *Nations and Households in Economic Growth, Essays in Honor of Moses Abramovitz*. Academic Press. New York. 88–125. old.
8. Wolfgang Zapf (1984): *Individuelle Wohlfahrt: Lebensbedingungen und wahrgenommene Lebensqualität*. In: Glatzer, W.–Zapf, W. (Hrsg.): *Lebensqualität in der Bundesrepublik. Objektive Lebensbedingungen und subjektives Wohlbefinden*. Campus Frankfurt/New York. 13–27. old.
9. Wolfgang Baaske–Rüdiger Sulzbacher (1997): *Individuelle Determinanten der Lebensqualität in Österreich*. SWS Rundschau, Heft 4 Jg. 37. 389–411. old.
10. David Felce–Jonathan Perry (1995): *Quality of Life: Its Definition and Measurement*. Research in Developmental Disabilities, 16. 51–74. old.
11. Kopp Mária (2006): *Az életminőség kutatás jelentősége a népesség jóllétének vizsgálata céljából: interdiszciplináris modell*. In: Kopp Mária–Kovács Mónika Erika (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó. Budapest. 2–9. old.
12. Szirmai Viktória (2015): *Társadalmi jól-lét problémák Európában: egy versenyképesebb Európa lehetősége*. In: Szirmai Viktória (szerk.): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. Kodolányi János Főiskola. Székesfehérvár. 23–44. old.
13. Európai Unió (2017): *Vitadokumentum Európa szociális dimenziójáról*. Európai Bizottság. Brüsszel. 35. old.
14. KSH (2008): *A humán fejlettségi mutató*. Statisztikai Tükör II. évfolyam 2008/85. szám.
15. <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>
16. <https://www.eurofound.europa.eu/>
17. Annemieke Righart (edt. 2014): *PBL report 1271 – Regional Quality of Living in Europe*. PBL Netherlands Environmental Assessment Agency. Amsterdam. 71. old.
18. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/urban/survey2015_en.pdf
19. <https://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2017/08/daily-chart-10>
20. <https://www.mercer.com/newsroom/2017-quality-of-living-survey.html>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alex C. Michalos (2015): *Ancient Views on the Quality of Life*. SpringerBriefs in Well-Being and Quality of Life Research. Springer. Cham–Heidelberg–New York–Dordrecht–London. 91. old.
- Annemieke Righart (edt. 2014): *PBL report 1271 – Regional Quality of Living in Europe*. PBL Netherlands Environmental Assessment Agency. Amsterdam. 71. old.
- Arthur Cecil Pigou (1920): *The Economics of Welfare*. Macmillan and Co. London. 980. old.
- David Felce–Jonathan Perry (1995): *Quality of Life: Its Definition and Measurement*. Research in Developmental Disabilities, 16. 51–74. old.
- Egedy Tamás (2009): *Városrehabilitáció és életminőség*. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Budapest. 152. old.

- Európai Unió (2017): Vitadokumentum Európa szociális dimenziójáról. Európai Bizottság. Brüsszel. 35. old.
- Ivan Andráško (2013): Quality of Life: An Introduction to the Concept. Masarykova univerzita. Brno. 87. old.
- Kopp Mária (2006): Az életminőség kutatás jelentősége a népesség jóllétének vizsgálata céljából: interdiszciplináris modell. In: Kopp Mária–Kovács Mónika Erika (szerk.): A magyar népesség életminősége az ezredfordulón. Semmelweis Kiadó. Budapest. 2–9. old.
- KSH (2008): A humán fejlettségi mutató. Statisztikai Tükör II. évfolyam 2008/85. szám.
- Lewis Mumford (1987): A város a történelemben. Gondolat Könyvkiadó. Budapest. 616. old.
- Nagy Gábor–Koós Bálint (2015): A jól-lét index fejlődése. In: Szirmai Viktória (szerk.): A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé. Kodolányi János Főiskola. Székesfehérvár. 47–65. old.
- Richard A. Easterlin (1974): Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence. In: David, P. A.–Weber, M. W. (eds.): Nations and Households in Economic Growth, Essays in Honor of Moses Abramovitz. Academic Press. New York. 88–125. old.
- Szirmai Viktória (2015): Társadalmi jól-lét problémák Európában: egy versenyképesebb Európa lehetősége. In: Szirmai Viktória (szerk.): A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé. Kodolányi János Főiskola. Székesfehérvár. 23–44. old.
- Wolfgang Baaske–Rüdiger Sulzbacher (1997): Individuelle Determinanten der Lebensqualität in Österreich. SWS Rundschau, Heft 4 Jg. 37. 389–411. old.
- Wolfgang Zapf (1984): Individuelle Wohlfahrt: Lebensbedingungen und wahrgenommene Lebensqualität. In: Glatzer, W.–Zapf, W. (Hrsg.): Lebensqualität in der Bundesrepublik. Objektive Lebensbedingungen und subjektives Wohlbefinden. Campus Frankfurt/New York. 13–27. old.

<http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>

<https://www.eurofound.europa.eu/>

http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/urban/survey2015_en.pdf

<https://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2017/08/daily-chart-10>

<https://www.mercer.com/newsroom/2017-quality-of-living-survey.html>

(utolsó megtekintés: 2018. 02. 07.)

Dr. Phd SUBA János

térképtárvezető

Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár, Budapest

Director of Map Archive

Military History Institute and Museum, Map Archive, Budapest

email: subajanos@mail.militaria.hu

„BURGENLAND” KARTOGRÁFIAI ÁBRÁZOLÁSA (ATLASZOK BURGENLANDRÓL)

CARTOGRAPHIC REPRESENTATION OF “BURGENLAND” (ATLASES OF BURGENLAND)

ABSTRACT

In the history of Austria after 1921 only two atlases were made in term of cartography, which depict the history and geography of Burgenland. The aim of the present study is to review them.

The 1941 Burgenland atlas is a logically built and edited map work. The dimension, the scale and the generalization principle are all uniform. The colour and name use of the maps are consistent on the map pages. This atlas is a well developed and understandable work. It reviews the history of Burgenland with a series of maps (440 pieces).

The 2011. Historischer Atlas Burgenland is a diverse historical educational work, on the contrary to its title. The emphasis is on the texts with the maps being only the supplement of theirs. Most of the pages come from other works without indicating the sources. The drawing of the maps is modest. The key is different for each map. There is no scale or even rate on them. Neither the colour use nor the dimension is uniform.

Kulcsszavak: Ausztria története, Burgenland, Burgenland Történelmi Atlasza

Keynotes: history of Austria, Historischer Atlas Burgenland

1. Bevezetés

A vesztes háború után, a történeti Magyarország felbomlásával az ország földrajzi és geopolitikai helyzete is megváltozott¹ Ausztriának az „államalkotáson” belül meg kellett oldani az Antanttól „kapott” Nyugat-magyarországi területek beintegrálást az új állam alakulatba, amelyet Burgenlandnak neveztek el. Burgenlandról – mint tartományról – Ausztriai újkori – 1918 utáni – történetében kartográfiai tekintetben csak két atlasz készült, amely a mondott terület történelmét, földrajzát mutatják be. Dolgozatunkban ezeket ismertetjük.

2. 1941. évi Burgenlandi atlasz

2.1. Leírás

Az atlasz két részből: egy térképgyűjteményből és egy szöveges részből. A térképkötet 108, míg a szövegekötet 54 oldalas. A mű 1941-ben jelent meg, az Osztrák Nemzeti Kiadónál Bécsben, a berlini Német Kutatócsoport és Burgenland Önkormányzatának támogatásával.

A térképkötet mérete 29×38 cm álló formátumú. Az atlasz lapok mérete $28,5 \times 37,5$ cm. A kötet vastagsága 21 mm, egészvásznon kötésű. A címlapján aranyozott Burgenland felirat olvasható, a gerincén pedig a „Burgenlandatlas” felirat látható.

A szövegekötet mérete 29×38 cm nagyságú, lapjainak mérete $28 \times 36,5$ cm. A térképkötethez hasonlóan ez a kötet is álló formátumú. A kötet összesen 8 mm vastag, félvásznon kötéssel készült. A gerincen olvasható „Burgenland Textbeilage”.

Az atlasz szövegrészének betűi gót(ikus) betűtípusúak. 1942-ig a Német birodalomban a hivatalos betűtípus a gót betű volt. Eltérés ettől a névmutató magyar és „Südslawen” (déli szlávok) részében, valamint a térképlapok szöveges elemeiben van, ahol talpatlan antikva betűtípust használtak. A térképlapoknál, feltételezhetően a könnyebb olvashatóság érdekében választották ezt a betűtípust.

A belső címlapon a szerzőkre, a kiadóra és a címre vonatkozó információkat találjuk. A kötet főszerkesztője alcímet is adott a kötetnek: Német határterület délkeleten. Az atlasznak minősítése is van: „Nur für den Dienstgebrauch”, „Szolgálati használatra”. Ez is hozzá járulhatott, hogy egyetlen magyar közgyűjteményben sem található meg.²

A címlap után a térképeket készítő nyomdák felsorolása következik. A térképek döntő hányada Rudolf Hausstein nyomdájában készült el Bécsűjhelyen. A szintén bécsűjhelyi székhelyű Julius Czap könyvkötészetében nyomtatták az atlasz 11–12. és 21–22. oldalait. A bécsi érdekeltségű Christoph Reisser’s Söhne nyomdában készült a térképkötet 3–4. oldala.

A kötet előszavát Hugo Hassinger írta, melyben köszönetet mond a munkatársainak és röviden leírja az atlasz elkészítésének célját. Az előszót követő oldalon az atlasz munkatársait sorolta fel a főszerkesztő, neveik mellett azok a térképlapok vannak felsorolva, amelyeken dolgoztak. A szöveges bevezetés után a térképkötet tartalomjegyzéke következik. Az atlasz térképes kötete 3 részre osztható:

1. A terület és a népesség a múltban
 - 1.1. Népesség és államterület (1–2. oldal)
 - 1.2. Természeti adottságok (3–14. oldal)
 - 1.3. Népesség összetétele (15–26. oldal)
 - 1.4. Gazdaság és közlekedéstörténet (27–54. oldal)
2. A terület és a népesség változása az évszázadok során
 - 2.1. Államalakulatok változása az évszázadok során (55–72. oldal)
 - 2.2. Népesség változása az évszázadok során (73–80. oldal)
 - 2.3. Kultúra a változása az évszázadok során (81–84. oldal)
 - 2.4. Gazdaság és közlekedés változása az évszázadok során (85–86. oldal)
3. Újjáépítés 1921 után (87–108. oldal)

Voltak olyan témák először ábrázoltak térképen Ausztriában. Például: a burgenlandi zarándokfaluk, valamint a különböző felsőoktatási intézmények vonzáskörzeteinek bemutatása.³ Ez az atlasz nem teljes, mert hiányzik az 53–54. valamint a 99–100. oldal, vagy megrongálódott, vagy hivatalosan is hiányoznak a térképlapok, mert valamilyen megfontolásból ki (kellet) hagyni.

Az atlasz szöveges kötete az atlaszban található térképek szöveges leírását tartalmazza, azaz az ábrázolt tematika értelmezését segítik elő. A szövegekötetnek nincs tartalomjegyzéke, a térképes kötet tartalomjegyzékének sorrendjét követi. A térképek szöveges ismertetőit a témán dolgozó munkatársak készítették el. A szöveges leírások mellett a térképhez a felhasznált forrásokat is feltüntetik.

A kötet végén négyoldalas névmutató található. A településnevek járasonként vannak felsorolva. A magyar és délszláv településeknél a nemzeti és a német nevet is feltüntették. A szövegekötet gót típusú betűkkel van szedve, kivéve a névmutató magyar és délszláv

részét, ahol talpatlan antikva betűtípust használt a szerkesztő. A magyar településneveket helyesen írták a szerzők, de az 'ö' és az 'ü' betűt nem használták helyettük a rövid magánhangzókat az 'o' és az 'u' betűket (a német nyelvben nem léteznek ezek a betűk).

2.2. Az atlasz térképlapjainak a felépítése

A témakijelölő címmezőkben szerepelnek a térképlapot kidolgozó tudósok nevei; a matematika, a térképek méretaránya (ha itt nem található, akkor a térképtükörben tüntették fel) kapcsolatát (ha van) a többi térképlappal és a térképlapon szereplő térképek közös jelmagyarázata. A térképek címét és térképhez tartozó egyéni jelmagyarázatot a térképtükörben tüntették fel. Néhány esetben előfordul, hogy a térképek jelmagyarázatai a térképtükörön kívül, a címmező alatti területen a térképek között helyezkednek el. A címmezőben megadott téma alapján dönt el, hogy egy térképlapon hány térkép került elhelyezésre. Ez a szám kettő és húsz között mozog.

2.3. Értékelés

Az atlasz az egységesség szempontjából logikusan felépített és szerkesztett térképmű. Burgenlandot egységes vetületben, valamint egységes méretarányrendszer segítségével ábrázolták a szerzők. A szerzők egységes, keretes megoldást választottak a térképekre, valamint a generalizálási elv is egységes volt az egész atlaszban. A térképek színhasználat, és a névhasználat konzekvens a térképlapokon. A több szerkesztőből adódó esetleges problémát nem fordulnak elő a térképeken. A teljesség szempontjait figyelembe véve az atlasz jól kidolgozott és jól érthető mű, ami alapos kutatási munkát feltételez.

3. A 2011. évi Historischer Atlas Burgenland

Burgenland tartomány 2011-ben ünnepelte alapításának 90. évfordulóját. Erre az alkalomra a tartomány önkormányzata történelmi atlaszt készített Burgenlandról, Historischer Atlas Burgenland címmel.⁴

3.1. Az atlasz felépítése

A Historischer Atlas Burgenland kötet a Mattersburg székhelyű Wograndl-Druck GmbH gondozásában került kiadásra 2011-ben, Kismartonban. Az atlasz álló formátumú, mérete 21 × 30 cm. Lapjainak mérete 20,5 × 29,5 cm nagyságúak. Az atlasz körülbelül 4 cm vastagságú, egésvászon kötéssel készült. A kiadvány címlapján a „Historischer Atlas Burgenland” felirat, valamint a Habsburg Birodalom 1803-as atlaszának Magyarország nyugati három vármegyéjét bemutató lapja látható. Ezen a térképen a későbbi trianoni, illetve az 1947. évi Párizsi békeszerződésben kijelölt magyar – osztrák határt⁵ is berajzolták. Az 1803-ban készült térképet Carl Johann Kipferling rajzolta, a rézmetszetet pedig Berkeu János készítette el.

Az atlasz Josef Tiefenbach és Gert Polster ötlete alapján készült. A kiadvány 256 oldalas színes atlasz, melynek belső címlapján a cím mellett a kiadás éve és helye van feltüntetve. A felelős szerkesztő – Josef Tiefenbach – mellett a szöveges részek szerzőit is ezen a lapon sorolták fel. A történelmi szövegek tizenegy szerző közreműködésével készültek el. A belső címlapot a tartalomjegyzék követi. A történelmi felosztás alapján, minden korszak önálló fejezetet kapott:

Előszó (1. oldal)

Bevezetés (3. oldal)

Burgenlandot bemutató történelmi térképek (5–20. oldal)

1. Ősidő (21–33. oldal)
2. Római Birodalom időszaka (34–43. oldal)
3. Népvándorlás időszaka (44–55. oldal)
4. Középkor (56–85. oldal)
5. Újidő (86–117. oldal)
6. Burgenland, mint osztrák tartomány (118–146. oldal)
7. Kultúra, társadalom, környezet és infrastruktúra (148–179. oldal)
8. A települések és a gazdaság fejlődése Burgenland és Nyugat-Magyarország területén (180–217. oldal)
9. Etnikai, vallási és nyelvi sokféleség (218–245. oldal)

Irodalomjegyzék (247–254. oldal)

Ábrajegyzék (255–256. oldal)

A kötet ajánlását az osztrák kulturális miniszter, Helmut Bieler írta. A miniszter röviden összefoglalja a kiadvány elkészülésének hátterét, valamint röviden összegzi Burgenland tartomány jelentőségét Ausztriában. Az előszót követően, rövid, egyoldalas bevezetés olvasható, melyet a kötet szerkesztője, Josef Tiefenbach írt. A szerkesztő kiemelte, hogy sokáig az 1941-ben kiadott Burgenland atlasz számított alapműnek erről a területről. A kiadvány a tartomány alapításának 90. évfordulója alkalmából készült el és Burgenland történelmét mutatja be a kezdetektől napjainkig. A különböző korokat és témákat szöveges formában mutatja be, mely képekkel és térképekkel egészülnek ki.

A kötet első fejezetében általános leírás olvasható a térképészetről, majd a (Magyarországot) „Burgenlandot” ábrázoló történelmi térképek kivágatai kerülnek bemutatásra.⁶ A válogatás nem teljes, valószínű, hogy csak ezek a térképek voltak meg a Tartományi múzeumban.

A következő fejezetekben Burgenland történelmét, népességét, társadalmát, gazdaságát, és a nyelvi sokféleségét ábrázolják az atlasz készítői.

Ebben az atlaszban a tudományos szövegeken van a hangsúly, a térképek csupán a szöveges részeket egészítik ki.

A kötet végén nyolcoldalas irodalomjegyzék van. Az 1941-ben kiadott Burgenland Atlason kívül semmilyen térkép vagy atlaszmű nincs a felsorolt irodalmak között. Így nem tudjuk honnan vette át a térképszerkesztő a térképeket. Az irodalomjegyzékben a magyar szerzők német nyelvű tanulmányai is megtalálhatók, ami természetesen erősen leszűkíti a felhasznált forrásokat. A kötet végén kétoldalas ábrajegyzék van, amelyben a képek forrásait tüntetik fel.

4. Az atlaszok összehasonlítása

4.1. Az atlaszok besorolása

A kartográfia egyik részterülete az atlaszkartográfia, amely az atlaszok feldolgozásával és előállításával foglalkozik. Az atlaszok csoportosítását az atlaszok közös, lényeges sajátosságai alapján, mint pl.: a (lineáris) méretarány, az atlasz tárgya, a kartográfiai ábrázolás vagy a térképkészítés tudjuk elvégezni. Az atlaszok csoportosítása többféle módon történhet: ábrázolt terület; tartalom; felhasználás; alak és formátum/méret szerint; a kötészeti forma szerint; az atlaszban alkalmazott névrajz/névanyag; a gyártás módja (elkészítés); a megjelenés módja és megjelenés ideje szerint.

1. táblázat: Az atlaszok kartográfiai besorolása⁷

	Osztályozás szempontja	1941. Burgenland Atlasz	2011. Historischer Atlas Burgenland
1.	Ábrázolt terület	regionális (országész- vagy tartományi) atlasz ⁸	regionális
2.	Tartalom	gazdasági ⁹ és történelmi atlasz ¹⁰	gazdasági és történelmi
3.	Felhasználás	általános (népszerűsítő) ¹¹ , iskolai (oktatási) atlasz, ¹² szak (tematikus) atlasz ¹³	általános (népszerűsítő), tematikus képes atlasz ¹⁴
4.	Alak és formátum/méret	kézi ¹⁵	kézi atlasz
5.	Kötészeti forma	fixkötésű fűzött (cérnafűzésű)	fixkötésű fűzött (cérnafűzésű)
6.	Alkalmazott névrajz/névanyag	exonim, a kiadó ország exonimáit használja ¹⁶	exonim és nemzetközi ¹⁷
7.	Gyártás módja (elkészítés)	hagyományos (szabadkézi rajzzal és asztalonforgatással vagy mérettartó filmen történő nyomási eredetik előállításával készült)	számítógép segítségével készült, valamilyen grafikus program alkalmazásával (digitális táblán vagy képernyőn egérrel) előállított
8.	Megjelenés módja	hagyományos atlasz: nyomdai úton sokszorosított atlaszkötet	hagyományos atlasz: nyomdai úton sokszorosított atlaszkötet
9.	Megjelenés ideje	klasszikus atlasz ¹⁸	modern atlasz: olyan atlaszmű, mely napjainkban vagy közelmúltban adtak ki

4.2. Felépítés

A két kötet szakmai összehasonlítása nem lehet teljes: az 1941-ben megjelent atlasz a szó klasszikus értelmében olyan mű, mely térképek (440 darab) sorozatával mutatja be Burgenland történelmét. Míg a 2011-ben kiadásra került mű ezzel ellentétben olyan szöveges kiadvány, amely térképekkel és képekkel egészül ki.

A két atlasz felépítését nehezen lehet összehasonlítani, hiszen szerkezeti szempontból lényeges eltéréseket mutat a két mű.

Az 1941-ben megjelent Burgenland Atlas a szó klasszikus értelmében egy atlaszkötet, melyet egy szöveggötet egészít ki. A térképgötet és a szöveggötet aránya kétharmad-egy harmad. A hangsúly a térképgöteten van, mely 108 oldalas, összesen 440 térképpel, míg a szöveggötet csupán 54 oldalas.

A 2011. Historischer Atlas Burgenland a címével ellentétben olyan atlasz, amelyet inkább egy történelmi ismeretterjesztő műnek lehet tekinteni. A szövegre helyezik a hangsúlyt, a kötetben szereplő térképek csupán a szöveg kiegészítői, csak 139 tematikus térkép található.

Mindkét kötet logikusan felépített és rendszerezett mű. Az 1941-es atlasz három részben mutatja be Burgenland történelmét az ókortól egészen az 1930-as évek közepéig. A 2011-es kiadású kötet pedig az ókortól napjainkig követi Burgenland történelmét, minden egyes időszakot külön fejezetben tárgyalva.

4.3. Háttérképek, háttértematika

Az 1941-ben megjelent atlasz háttértérképei szürkeárnyalatos színt kaptak, amely segít elkülöníteni a térképek fő témáját a háttértérképek tartalmától. A 2011-es kiadású atlaszban, legtöbbször a háttértematika, valamint a céltematikához nem kapcsolódó elemek erős színt kaptak. Amely egyrészt nem esztétikus – már ha az esztétikumot kritériumként is megfogalmazzuk –, másrészt a tudományosság szempontjából a háttértematika, valamint a

céltematikához nem kapcsolódó elemek ábrázolásakor semleges és világos szint érdemes használni, mert így könnyen el lehet különíteni a háttértematikát a céltematikától. A 2011-es kiadású atlaszban megfigyelhető, hogy több esetben a térkép színei nem harmonizálnak egymással.

A 2011-ben található egy olyan térkép, amelyet az 1941-es atlaszból vettek át. A 2011-es atlaszban csupán a színeket változtatta meg a térkép szerzője, minden másban egyezés van az 1941-es térképhez képest (ez a kivándorlás témaköre).

4.4. Ábrázolási módszerek

Mindkét kiadványt a tematikus atlasz, mert a különböző témák ábrázolására ugyanazokat a tematikus ábrázolási módszereket használták a szerzők.

Mindkét atlasz esetében a leggyakrabban használt ábrázolási módszer a jelmódszer. Legtöbbször a mértani jeleket használják, azon belül is a kör jelek fordulnak elő a legnagyobb számban. Mindkét atlaszban képszerű jeleket is találunk, például a különböző bányászathoz kapcsolódó témák esetében.

A váltópénzmódszert az 1941-es, valamint 2011-es kiadású atlaszban is egyaránt szerepel, bár a szerzők nem ugyanarra a tematikára használták a két műben. Az 1941-es atlaszban pl.: a betegek számát, a 2011-es kiadású kötetben a II. világháborúban elesettek számát ábrázolják a váltópénzmódszerrel.

A jelmódszerek közé tartozik a Sten de Geer által kifejlesztett gömb módszer¹⁹ is. Ez az 1941-ben megjelent Burgenland Atlasban, a vallást és népesség összetételét bemutató térképlapon figyelhető meg.

Mindkét atlasz szerzői egyaránt alkalmazták ábrázolási módszerként a felületi módszert a különböző gazdasági, népességi, területhasználati, illetve hercegi családok birtokait bemutató tematikák esetében. A felületi módszerhez hasonlóan a kartogrammódszerrel olyan felületre vonatkozó adatokat ábrázolnak a szerzők, melyek mennyiségi értékekre vonatkoznak. Mindkét atlasznál a népességi és mezőgazdasági adatok ábrázolásánál fordul elő ez a módszer. A 2011. Historischer Atlas Burgenland kötetben a népességi adatokon kívül, a vallási és választási adatokat is bemutatja a szerző a kartogram módszerrel.

A történelmi térképek egyik gyakori ábrázolási módszere a mozgásvonalak módszere. Ezzel a módszerrel általában különböző hadiesemények csapatmozgásait, valamint a népesség vagy népcsoportok mozgását mutatják be. A történelmi tematikákon kívül a különböző természeti jelenségek (pl. tengeráramlatok, szélrendszerek, vízfolyások iránya stb.) ábrázolására is használható ez a módszer.

A 1941. Burgenland Atlasban a szelek iránya kerül bemutatásra a mozgásvonalak módszerével. Ezen kívül gazdasági témák (pl. iparcikkek kereskedelme, bányászati cikkek kereskedelme stb.) ábrázolására is alkalmazták az 1941-es atlaszban ezt az ábrázolási módszert. A 2011. Historischer Atlas Burgenland térképeinek szerzője a természeti jelenségeket, valamint a gazdasági témákat bemutató térképein nem használták a mozgásvonalak módszerét.

A diagrammódszer szintén mindkét atlaszban megfigyelhető ábrázolási módszer. Míg a 2011. Historischer Atlas Burgenland kötetben ténylegesen a térképen helyezkednek el a diagramok, addig az 1941. Burgenland Atlasban a térképek mellett találjuk azokat.

Az izovonal-módszer csupán az 1941. Burgenland Atlasban használt ábrázolási módszer a természetben előforduló és a gazdasági jelenségek ábrázolására.

Egyik atlaszban sem fordult elő pontmódszer.

4.5. Egységesség, teljesség szempontja

Az 1941. Burgenland Atlas a teljesség és az egységesség szempontjából szépen kivitelezett és logikusan felépített atlaszmű. Az atlaszban található térképeknek egységes a színhasználata, a keret megoldása, generalizálási elve, valamint névrajzi feldolgozása. A Burgenland Atlasban következetes méretarányrendszer alkalmaztak, ami azt jelenti, hogy a térképek méretarányai egymásból levezethetők. Az atlaszok szerkesztésénél fontos, hogy a térképek egy vetületi rendszerben készüljenek el. Az 1941-ben ez a szerkesztési elv érvényesül, mivel a térképek legnagyobb része Burgenland és környékét ábrázolja.

Ez az atlasz kartográfiaiilag a korszak meghatározó kötete volt, annál is, inkább mert a kötet megjelenése előtt semmilyen más atlasz nem jelent meg Burgenland területéről.

A 2011. Historischer Atlas Burgenland művet a teljesség és az egységesség szempontjából nehezen lehet összehasonlítani. A 2011. Historischer Atlas Burgenland csupán a névben atlasz. A kötetben a fő hangsúly a történelmi leírásokra kerültek, a térképek e szöveget egészítik ki. Habár logikusan épül fel a kötet, az egységesség szempontjait figyelembe véve nem írható le, hogy egységes lenne a kötet. Sem a színhasználat, sem a vetület nem egységes. Ugyanez mondható el a méretarányrendszerről, sőt nem ismerjük a térképek méretarányait mivel nem kerültek feltüntetésre. (Egységes méretarányrendszerről akkor beszélünk, ha a térképek méretarányait egymásból le tudjuk vezetni.)

A településnév használat esetében sem konzekvens a szerző, hiszen hol az exonim, hol pedig a nemzeti településneveket használ. A teljességet figyelembe véve a mű jól érthető, ám a térképeknek csak kiegészítő szerepe van.

Összességében örülhetünk, hogy egy ilyen mű megjelent, amely egyrészt a ki nem mondott osztrák politikai megfontolásokat is leképezi, másrészt – véleményem szerint – ízelítőt ad az atlaszkartográfia egyik útjáról, ahol a térképek szerepe háttérbe szorul a leíró részekkel szemben. Ez a folyamat a „műveltség” tartalmával átstrukturálásával térkép olvasás szintjének csökkentésével jár, amelyet az atlaszkartográfia a technikai fejlődés következtében – rosszul értelmezve – kényszerül követni. Véleményem szerint a térképek sorozatával eddig is és ezután is jól be lehet mutatni egy-egy tematikát, illetve a történelmi folyamatokat, de ehhez meg kell tanulni térképet olvasni.

JEGYZETEK

1. A Trianoni Magyarország térbeli helyzetére lásd: Csüllög Gábor publikációt: Csüllög G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In Reményi P.–Szabényi A. (szerk.) (2008): A nagy terek politikai földrajza. Pécs. 33–341. old.; Csüllög G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 201/4. szám (No. 11.) 56–61. old.; Csüllög G. (2012/a): Áramlási terek és államhatárok Közép-Európában – Magyarország történeti térhelyzetének áttekintése. Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 2012/1. szám (No. 16.) 7–14. old.; Csüllög G. (2012/b): A Közép-Európai Duna-Völgy történeti földrajzi jellemzői. Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 2012/3–4. szám (No. 18–19.) 137–146. old. Továbbá lásd még: Gulyás László (2009): Az első világháború és a Trianon következményei a magyar gazdaságra. Gulyás László (szerk.) (2009): A modern magyar gazdaság története. Széchenyi-től a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 101–112. old.; Gulyás László (2005): A versailles-i békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 17–25. old.
2. Jelzete: Hadtörténeti Térképtár A III d 118. A Hadtörténeti Térképtárban is csak digitálisan található meg az atlasz, amely nemzetközi könyvtárkölcsonzés útján került kikölcsonzésre a Kieli Egyetemről.

3. Svatek, P. (2009): „Der Burgenlandatlas”: Ein interdisziplinäres Atlasprojekt zwischen Erster Republik und NS-Zeit. Interdisziplinarität – Methodik – politischer Konnex. In: Burgenländische Heimatblätter, 71/2 120– 133.old.
4. Jelzete: Hadtörténeti Térképtár A III b 108. Az évfordulót az atlasz kiadása mellett nagyszabású kiállítás is rendeztek Kismartonban.
5. Az osztrák határszakasz történetére lásd: Suba J. (1996): Magyarország határainak kijelölése az 1947. évi Párizsi békeszerződés alapján. In: Rendvédelem-történeti füzetek. VI. évf. 7. szám 96–106. old.; Suba J. (1997): A magyar–osztrák határ kitézése és határokrmányai. In: Turbuly Éva (szerk.) (1997): „Magyarok maradtunk” 1921–1996. Konferencia a Soproni népszavazásról. A Soproni Szemle kiadványai. Új sorozat. Sopron. 71–82. old.
6. Melyek közül a legkorábbi egy Kr. u. IV. században készült római úttérkép. A történelmi térképek szerzői: Johann Sambucus (1579), Wolfgang Lazius (1579), Maahaus merian (1649), Giovanni Giacomo de Rossi (1683), Nicholas Visscher (1700), Theodorus Danckerts (1710), vagy Constantin Johann Walter (1756). Az I. katonai felmérés (1782) és a címlapon lévő négy magyar vármegye térképe (1813).
7. Az atlaszok besorolását a kartográfiai értelmező szótár alapján végeztük el. Földi Ervin (szerk., ford.) (1974): Kartográfiai értelmező szótár, Földtani Intézet, Budapest (továbbiakban: KÉSZ).
8. Az ország részét vagy politikai határoktól független természeti, gazdasági földrajzi tájegységet analitikus szaktérképek és/vagy szintetikus szaktérképek enciklopédikus sorozatában ábrázolja. KÉSZ 824. 22.
9. Szakatlász, amely tematikus térképek felhasználásával az egész Föld vagy egyes területei gazdaságát (annak állapotát, esetenként folyamatait) ábrázolja KÉSZ 824.17.
10. Szakatlász, amely elsősorban történelmi térképeket tartalmaz. Az általános szóhasználatban gyakran alkalmazzák a korabeli/régi atlaszra (is), amely a múltban előállított atlasz megjelölése. KÉSZ 824.20.
11. Amely térképeken kívül sokrétű földrajzi szöveget, képeket, diagramokat, statisztikai adatokat stb. tartalmaz. KÉSZ 824.10.
12. Amelynek térképeit iskolai használatra készítették. KÉSZ 824.12.
13. Amely a földrajzi atlasszal szemben válogatott tárgyakat és jelenségeket ábrázol. Meg kell különböztetni azokat a szakatlaszokat, amelyek egy speciális szakterületet ábrázolnak, pl. az éghajlati atlasz, és a komplex szakatlaszokat/komplex tematikus atlaszokat, vagyis azokat, amelyek egy szakterületet tárgyai és/vagy jelenségei alapján analitikus és/vagy szintetikus szaktérképek enciklopédikus sorozatában mutatják be. KÉSZ 824.17.
14. Atlasz, amely térképeket és képeket tartalmaz Nem azonos a képalbummal, amely földi és légi fényképek könyvszerű összeállítása. Itt (és más vonatkozásban) gyakran alkalmazzák az atlasz szót gyűjtemény értelemben, térképi vonatkozás nélkül. KÉSZ 824.11.
15. Atlasz különösen gazdag, tudományosan feldolgozott térképtartalommal, a legtöbbször nagy terjedelemben és viszonylag nagy (lineáris) méretarányban. KÉSZ 824.8.
16. Exonima: egy nyelvben használt földrajzi név egy olyan földrajzi alakulatra, mely kívül esik azon a területen, ahol a nyelv hivatalos.
17. Amelyet egy világnyelven adnak ki, és amelynek névírása minden egyes ország hivatalos írásmódját követi. Van olyan térkép, ahol nemzeti névhasználat is történik. KÉSZ 824.28.
18. Korabeli/régi atlasz, amely a maga korában alapvető jelentőségű és kimagasló alkotás volt. (A némettel ellentétben) néhány más nyelv szóhasználatában ezt a kifejezést ebben az értelemben nem ismerik, és a klasszikus ókor atlaszát értik rajta. KÉSZ 824.27.
19. Bővebben lásd Svatek (2010). Svatek ezt a módszert a jelmódszer közé sorolja. Sten de Geer (1886–1932) svéd geográfus. A folyók és tavak morfológiája mellett, különböző térképészeti ábrázolásokkal is foglalkozott. Az 1919-ben megjelent Svéd népességi atlaszban, innovatív módszerrel ábrázolta a népességet. Egy-egy ponttal a házak pontos helyét mutatta meg, míg a kisebb lakott központokat gömbbel ábrázolta. Ebben áll az újítás módszere.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csüllög G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P.–Szebenyi A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. Pécs. 334–341. old.
- Csüllög G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 2010/4. szám (No. 11.) 56–61. old.
- Csüllög G. (2012a): Áramlási terek és államhatárok Közép-Európában – Magyarország történeti térhelyzetének áttekintése. Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 2012/1. szám (No. 16.) 7–14. old.
- Csüllög G. (2012b): A Közép-Európai Duna-Völgy történeti földrajzi jellemzői. Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 2012/3–4. szám (No. 18–19.) 137–146. old.
- Földi Ervin szerk., ford. (1974): Kartográfiai értelmező szótár, Földtani Intézet. Budapest.
- Gulyás László (2005): A versailles-i békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 17–25. old.
- Gulyás László (2009): Az első világháború és a Trianon következményei a magyar gazdaságra Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyitervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 101–112. old.
- Suba J. (1997): A magyar–oszlák határ kitűzése és határokmányai. In: „Magyarok maradtunk” 1921–1996. Konferencia a Soproni népszavazásról. A Soproni Szemle kiadványai. Új sorozat 20. (szerk.: Turbulý Éva) Sopron. 71–82. old.
- Suba J. (2009): Magyarország hátárainak kijelölése az 1947. évi Párizsi békeszerződés alapján. Rendvédelem-történeti füzetek. VI. évf. 7. szám. 96–106. old.
- Svatek, P. (2009): „Der Burgenlandatlas“: Ein interdisziplinäres Atlasprojekt zwischen Erster Republik und NS-Zeit. Interdisziplinarität – Methodik – politischer Konnex. In: Burgenländische Heimatblätter, 71/2 120–133. old.
- Svatek, P.–Bodo, F. (2010): Atlaskartographie in den 1930er und Frühen 1940er Jahren. In: Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft, 152. Jg. (Jahresband), Wien. 323–338. old.
- Svatek, P.–Hassinger, H. (2009): Wiens deutsche Sendung im Donauraum (1942). In: Wiener Zeitschrift 9. Jg. 2009 Heft 2, 163–170. old.

Atlaszok

- Bodo, Fritz– Dr. Hassinger, Hugo: Burgenland Atlas. Österreichischer Verlag, Wien, 1941.
- Dr. Tiefenbach, Josef (főszerk.): Historischer Atlas Burgenland. Wograndl-Druck GmbH, Mattersburg 2011.

Dr. CSc., PhD NAGY Miklós Mihály

címzetes egyetemi docens

Nemzeti Köszolgálati Egyetem, *Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, Budapest*

honorary associate professor

National University of Public Service, Faculty of Military Science and Officer Training, Budapest

nagyvazul@freemail.hu

A KÁRPÁT-MEDENCE NYUGATI-KAPUJA¹ – BURGENLAND – A MAGYAR HADTÖRTÉNELEMBEN

THE WESTERN GATE OF THE CARPATHIAN BASIN – BURGENLAND – IN HUNGARIAN MILITARY HISTORY

ABSTRACT

Burgenland is located at the western periphery of the Carpathian Basin, and is a province of Austria. It is an artificially created administrative district, not an organically developed historical landscape. However, this region played an important role in Hungarian military history. Its geographical significance in Hungarian military history can be explained by the fact that this region is the Western gateway of the Carpathian Basin. As such, it actually extends beyond the administrative district itself and includes certain areas of Northwestern Hungary as well. The western gateway has been a region with some of the highest landscape energy within the geographical framework of Hungarian military history, which explains its steady role in Hungarian military history in the Carpathian Basin. The western gateway is defined differently in military geography and in political geography, as its boundaries and extent depend on how advanced the contemporary military is and how the military utilizes the landscape. The western gate is a functional space, which is a perfect example for the constant change in the symbiotic relationship of military landscape and military decision-making. The present study provides a definition of the western gateway based on the geography of military history, describes the region's role during different historical periods, and provides evidence that this role is tightly linked to other regions of the Carpathian Basin with a high geographical value in military history.

Kulcsszavak: Burgenland, a Kárpát-medence nyugati kapuja, hadtörténeti földrajz

Keywords: Burgenland; the western gate of the Carpathian Basin; geography in military history

A Kárpát-medence nyugati peremvidéke, Burgenland – az Őrvidék – földrajzilag nehezen értelmezhető kategória. A mai leggyakoribb felfogás szerint nem más, mint Ausztria legkeletibb szövetségi tartománya, olyan közigazgatási területi egysége, amely az első világháborút követően került hazánk nyugati szomszédjához. Mesterségesen kialakított funkcionális politikai földrajzi tér, amely – hossz tengelyét tekintve – a magyar-osztrák államhatár mentén húzódik. Nyugati felén e tartományt a történelmi magyar határ választja el Ausztria többi szövetségi tartományától. Legfőbb földrajzi jellemzője, hogy egymástól nagymértékben eltérő tájakat foglal magába, és politikai földrajzi morfológiáját tekintve az északi és a déli végén elvékonyodó, hol keskenyebb, hol szélesebb határ menti sávot alkot, mintegy csücsökben végződik. Északi pontja a szlovák-osztrák határon fekvő Hainburg, míg a déli az osztrák-szlovén államhatárnál található Neuhaus am Klausenbach (Vasdob-

ra). A két végpont közötti légvonalban mért távolság 160–170 km, és e tartomány területsávjának szélessége az 50 km-től az Ágfalva és Mattersburg (Nagymarton) közötti 6–8 km-ig váltakozik.² Az eltérő jellegű tájak, a szövetségi tartomány geográfiailag szinte abnormis alakja, az egy közigazgatási egységgé összefogott, ám egymástól kis földrajzi távolságokra fekvő geográfiai centrális térségek, valamint perifériák mintegy előre jelzik, hogy Burgenlandot sokkal inkább a politikai akarat, mint sem a szerves történelmi térfejlődés hozta létre. Burgenland földrajzi jelentőségét a magyar hadtörténelemben csak akkor lehet értelmeznünk, amennyiben a Kárpát-medence itt elhelyezkedő Nyugati-kapuját hangsúlyozzuk. Ez a kijáró jóval túlnyúlik Burgenland keleti és nyugati közigazgatási határán, és magába foglalja a magyar Kisalföld egyes részeit is. A Kárpát-medence Nyugati-kapuja a magyar hadtörténelem földrajzi keretének legmagasabb katonaföldrajzi tájenergiájú vidékei közé tartozik. Ez indokolja állandó szerepét a Kárpát-medencei magyar hadtörténelemben.

1. Burgenland és a Nyugati-kapu

Burgenland fogalmi meghatározása az első világháborút lezáró békeszerzödésekhez kötődik, és annak a politikai folyamatnak az eredménye, amelyben a történelmi Magyarországnak, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia államtere fragmentálódott. Mesterségesen kitalált földrajzi név, amelyhez hasonlóak mintegy évszázaddal ezelőtt egy rövid ideig használatban voltak.³ A névadás politikai motivációit a kérdéskört feldolgozó Schwartz Elemér az alábbi – a keletkezése korára jellemző – módon fogalmazta meg: „...*Nyugatmagyarország, Westungarn, Deutschwestungarn, Burgenland egészen új nevek, egészen új fogalmak, s a területsáv, melyet e nevekkal jelzünk, még akkor sem volt önálló független terület, mikor Rugilandnak hívták (V. sz.), vagy mikor Ostmark volt (VIII. sz.) a neve, vagy mikor Henzonianak (XIII–XIV. sz.?) mondták, hanem egy nagyobb politikai egységnek része. Az új nevek a világháború után keletkeztek, mikor az Egyesült Államok elnöke a nemzetiségi kérdést homloktérbe állította s az önrendelkezési jogot a hovatarozandóság egyedüli zsinórmértékének jelentette ki. A wilsoni szó tűzként hatott a nemzetiségekre, s a nemzetiségi agitátorok hangos szóval hirdetik felfogásuk igazát a nemzetiségi követelések jogosultságát illetőleg. Ennek az irányzatnak első, irodalmi megnyilatkozása volt Amon Károly Vierburgenland c. röpirata, amely az 1918-iki összeomlás első napjaiban az önrendelkezési jog alapján Pozsony városának és környékének, továbbá Moson, Sopron és Vas megye németiségének önállósítását, autonómiáját követelte...*”⁴

Jóllehet a mai osztrák tartomány elnevezése formájában – Burgenland – már 1918-ban megjelenik egy osztrák költeményben, a névhasználat azonban több kifejezés között egészen 1920 őszéig nagymértékben ingadozik. A bizonytalanság oka leginkább a nemzetközi politikai változásokra vezethető vissza. Az első világháborút követően az egykori Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai igyekeztek minél nagyobb államteret megszerezni, és ebbe a tendenciába illett bele, hogy az új államként megjelenő Ausztria Nyugat-Magyarország németek lakta peremterületeire igényt tartott. A kezdeti Westungarn (Nyugat-Magyarország) nevet hamarosan felváltotta a Vierburgenland terminus technicus. Ezt négy egykori magyar vár – Pressburg (Pozsony), Wieselburg (Moson), Ödenburg (Sopron), Eisenburg (Vasvár) – és megye összefoglalására alkalmazták. Közben feltűnt a magyarra szinte fordíthatatlan Heizenland és Pittnermark fogalom is. Amikor kiderült, hogy Pozsonyt és környékét Csehszlovákia kapta meg, akkor a Vierburgenlandból Dreiburgenland lett, amit végül az osztrák és a magyar politikai vezetés is Burgenlandnak nevez hivatalosan (1920).⁵

Burgenland mesterséges téreleme a hadtörténeti földrajz szempontjából önmagában nem vizsgálható, és ennek legfőbb oka, hogy a határkijelölésnél alapul vett néprajzi válasz-

tóvonalak nem esnek egybe a Kárpát-medence tájhatáraival. Az Alpok, a Kárpátok és a Dinári-hegyvidék által közrefogott medencék nyugati oldalán fekvő tájak az államhatár ausztriai oldalán folytatódnak. A magyar geográfia tájfelosztásai bizonyítják ezt. Burgenlandot csak politikai földrajzi értelemben lehet Ausztria két nyugati tartománya – Alsó-Ausztria és Stájerország – elővidékének tekinteni, de természetföldrajzi alapon nem. Mivel Burgenland észak–déli irányban két markáns részre tagolható, egyfelől a Kisalfölddel szoros kapcsolatban lévő Bécsi-medencére, valamint a már említett Ágfalvát és Nagymartont összekötő vonaltól délre fekvő, a mai Magyarország területére is átnyúló dombvidékre, így semmi esetre sem beszélhetünk egységes tájról.⁶ Burgenland Prinz Gyula tájfelosztásában a Muratáj és a Győri-medence nyugati peremvidékére esik, míg Kádár László tagolásában a Kisalföldön belüli peremvidégeket, illetve azok részeit foglalja magába: Moson, Fertő környéke, Sopron környéke, valamint Vas, a Lajta (hegység) és a Rozália.⁷ Mendöl Tibor és Bulla Béla felosztásában a Dunántúl, valamint a Kisalföld nyugati pereme fedi Burgenlandot.⁸ A fentiekből ered, hogy – a magyar tájakhoz való kapcsolódása, továbbá a Kárpát-medencén belül elfoglalt helyzetéből eredően – Burgenland esetében csak a történelmi Magyarország nyugati peremvidékének a magyar hadtörténelemben játszott szerepéről beszélhetünk. Amennyiben pontos földrajzi meghatározását kell nyújtunk, akkor szűkebb értelemben a Kis-Kárpátok, a Lajta-hegység, a Rozália-hegység, a Kőszegi-hegység, a Németújvári-dombság, valamint a Szentgotthárd–Sárvár–Kapuvár–Nagyszombat-vonal közötti területet kell vizsgálnunk. Ez azonban önmagában még nem elég. A hadügy földrajzi determináltságából eredően feldolgozásunkban ki kell térnünk az egész Nyugati-nagymedencére is, mert a Kárpát-medence nyugati kijárata – egyben a hadak vonulásának fő útvonala – katonaföldrajzi értelemben, a Kisalföld jelentős részére kiterjed. Végezetül arról sem feledkezhetünk meg, hogy ez a katonaföldrajzi értelemben vett terület – mintegy igazolandó a geográfiának azt az alaptételét, hogy ami összetartozik, az előbb-utóbb össze is fog tartozni – nagy vonalaiban megegyezik az 1998-ban létrejött Nyugat-pannoniai Eurorégióval. Az utóbbi Burgenland szövetségi tartomány, Győr-Moson-Sopron, valamint Vas és Zala megye területeire terjed ki.⁹

Az általunk vizsgált térségnek – a Kárpát-medence nyugati peremvidékének – a magyar hadtörténelemben elfoglalt helyét a természetföldrajzi tényezők – legfőképpen az orográfiai és a hidrográfiai viszonyok – határozzák meg. A Kárpát-medencét teljes egészében nem kitöltő, mindenkor magyar államtérnek olyan erős stabilitást biztosított a hegyvidéki keret, hogy míg az attól északra és nyugatra elhelyezkedő politikai földrajzi képletek állandó kelet felé tartó mozgásban, terjeszkedésben voltak, addig az ilyen jellegű elmozdulás a magyar állam történetében nem kimutatható,¹⁰ kevésbé jellemző. Prinz Gyula hangsúlyozza, hogy a Kárpát-medencének két jelentős kapuja van, délen és nyugaton. Mindemellett a magyar társadalomra kelet felől is érvényesült elsősorban nyelvi, és kevésbé kulturális hatás. Keleten, a Kárpátokon ugyan nem található markáns földrajzi kapu, de – Prinz számításai szerint – a mintegy 1500 km hosszú, a Kárpátok alkotta hegyíven 37,5 kilométerenként található viszonylag alacsonyan – 500–1000 m magasságon – fekvő átjáró.¹¹ Vagyis a Kárpátok egyáltalán nem jelent teljesen zárt, mintegy hermetikus válaszfalat: ezen át a hágók sűrű hálózata alkot bejáratot. E három kapu közül a nyugati játszotta történelmünkben a legjelentősebb szerepet. Prinz Gyula szavaival élve: „...A Kárpátok nagyszerrű iverete az élet áramlását észak-északkelet felől eltereli az országról s a Karszt, valamint az Alpok társaságában külső nyomástól eléggé védett oldalakat teremtet. Jelentékeny szerepet játszó állandó tényező a világgal való érintkezésnek szűk kapukra kényszerülése. A kapuk közül rangban első a hármás német kapu (Pozsony, Bruck, Sopron), aztán a belgrádi következik. E két főkaput összekötő nagy út Európa egyik fővonala, s ezáltal mindig nagy befolyással volt az ország életére. Az itáliai, a lengyel, az aldunai kapuk jelentősége

előbbi kettővel szemben aránytalanul csekély úgy gazdasági, mint politikai tekintetben. Kérdés marad az, hogy a történelmi sorsalakulás tette-e utóbbiakat másodrendűvé, vagy földrajzi tényezők hangolták-e erősebben a sorsalakulást? Tény az, hogy a két főkapun át csaknem megsemmisítő erővel és erős tartóssággal érkeztek az országra külső nyomások, a többi kapun át ellenben, ha koronként elemi erővel is, de csak gyors lefolyású rohamok alakjában jelentkeztek..."¹²

E földrajzi kapuk jellegükből eredően eltérő módon hatottak a magyar társadalomra. A legjelentősebb geográfiai behatolás nyugatról történt, s e mellett szinte eltörpült a keleti orosz és a balkáni hatás.¹³ Az orosz erősen lefékezte maga a Kárpátok hegylánca, míg a délit a Balkán földrajzi, s főleg politikai földrajzi képlete. Miután e félszigetnek nem létezik nagy tájenergiájú súlypontja, centruma, s felszínét a természetföldrajzi széttagoltság jellemzi, így „...földrajzi alkatánál fogva sokkal kisebb nyomást fejt ki az országra, mint azt terjedelme, mondjuk a térképszemlélet sejtetné...”¹⁴ A Balkán felől a magyar hadtörténelemben igazán jelentős katonaföldrajzi hatást csak a török fejtett ki, ez azonban – első sorban – nem balkáni, hanem kisázsiai hatalom volt. A török hódoltság – politikai földrajzi értelemben – nem volt egyéb, mint e rohamosan növekedő kisázsiai birodalmi térnek betüremkedése a Kárpát-medencei államtérbe. A fentiekben elmondottakból ered, hogy a Kárpát-medencei magyar államtér nyugati és déli peremvidéke – bennük e két földrajzi kapu – földrajzi képlete között jelentős különbség mutatható ki.

Tanulmányunk témája szempontjából a déli és az északi határszél közös tulajdonsága, hogy mindkettőnek létezik determináns centrális, nagyon magas helyzeti energiájú pontja és ezeken a magyar történelemben és hadtörténelemben jelentős szerepet játszó városok, Pozsony és Belgrád ülnék. Ugyanakkor a két végvidék közötti jelentős különbség, hogy míg e két város fémjelezte földrajzi kapu azonos katonaföldrajzi funkciójú pont, addig a peremterületek zónáiban már igen jelentős eltérés figyelhető meg: a katonaföldrajzi periféria és centrum arányának és elkülönültségi fokának mértéke. Amennyiben a katonai geográfia léptékével és szemléletmódjával közelítünk hozzájuk, akkor egy-kettőre látható, hogy ebben az esetben katonaföldrajzilag ugyanolyan funkciójú zónákról beszélünk, ám ezek geográfiai képlete teljesen eltérő. A déli terület jellemzője, hogy annak centrum-térsége Belgrád és környéke, nem esik teljesen egybe a Duna itteni, viszonylag hosszú – az Almás-hegység, valamint a Szerb-ér-hegység közötti – áttörési vonalával a Kárpát-medencébe. Jóllehet a Vaskapu környékén, egészen Belgrádig (Nándorfehérvárig) húzódtak a jelentős végvárok – Szendrő, Galambóc, Szörényvár –, és ez egyben kijelölte a centrális térség egyik végét is, de az orográfiai és a hidrográfiai viszonyok miatt a Nándorfehérvártól nyugatra folytatódó zónán belül nem vonható éles választóvonal a katonaföldrajzi periféria és a központi térség között. A kora újkorban, amikor a Kárpát-medencei magyar állam egyik földrajzi oldalával dél felé fordult, a török veszély miatt felértékelődtek a Száva és a Duna déli mellékfolyói, azok hadakkal járható völgyei és a két folyótól délre elterülő vidékek. Az Isztambul környékéről a Kárpát-medencébe induló török hadak útvonala felértékelte a Moravát és annak völgyét.¹⁵ A török elleni védekezésül még a Luxemburgi Zsigmond korában kiépített első végvári rendszer, valamint a korábbi déli bánágok fokozatos funkcióváltásával létrejött védelmi tér fontos végvárai a Száva déli mellékfolyóinak – Drina, Bosna, Verbász – völgyeiben voltak. Vagyis a Dinári-hegyvidék északi területein a Szávára nyíló hadakkal jól járható folyóvölgyek néztek Szlavóniára: a Dunához vivő síksági és dombvidéki térszínre. Ezek együttes hatásaként a déli peremvidék esetében a katonaföldrajzi centrum – miként már említettük – fokozatosan váltott át a katonailag periférikus zónává. Amennyiben feltétlenül határt kellene vonnunk a periféria és a centrum között, akkor azt a Drina vonalában tudnánk kijelölni. A Kárpát-medencei Magyarországnak a Balkán-felé mindig is volt egy átmeneti zónája – ez már csak abból is ered, hogy a meden-

cecsoport külső kerete hatalmas sapkaként ül a félsziget tetején –, és hadtörténeti földrajzi szempontból a Délvidék a geopolitikai puffer funkcióját töltötte be évszázadokon át.¹⁶

Egészen más képet mutat a nyugati peremvidék, és az eltérésnek orográfiai és hidrográfiai okai vannak. A történelmi Magyarország hegykeretének nyugati részét az Alpok alkotja. Ez a nagyon markáns hegyvidék a Melk-Graz-Maribor alkotta, torz s-betűre emlékeztető vonaltól keletre dombvidékké szelődik, majd ezt a Kárpát-medencében és a Bécsi-medencében alföldi térszín váltja fel. Dolgozatunknak nem lehet feladata az Alpok – egyébként igen érdekfeszítő – hadtörténeti földrajzának bemutatása, azonban a tanulmányunk szempontjából fontos, ilyen vonatkozású tényezőjét nem hagyhatjuk figyelmen kívül. A Burgenland, avagy a nyugati peremvidék vizsgálata szempontjából kiemelendő, hogy az Alpokban az átjárók és hágók általános geográfiai iránya észak-dél, és a hágók, valamint a völgyek determinálták az itteni államterek történetét. Így lett Svájcból úgynevezett tipikus hágóállam, és hasonló természetföldrajzi okokra vezethető vissza Ausztria nyugati tartományainak – Vorarlberg, Tirol, Salzburg – kialakulása. Ezek az okok, még ha mérsékeltbben is, de tükröződnek az államter egész fejlődésében.¹⁷

Ami nagyon szembeötlő különbség a déli határzónával szemben, az az Alpok tömbjének észak–déli irányú zártsága. Az Alpok belsejéből nem vezetnek a Nyugati-nagymedence alacsonyabb térszínei felé a hadak járására is alkalmas szélesebb folyóvölgyek. A Mura Leobent elhagyva délnek fordul és a Dráva síkságára visz ki. Katonaföldrajzi és főleg hadtörténeti földrajzi szempontból kevésbé fontos, miután az Alpok belsejét köti össze a nyugati magyar határvidék déli részével.¹⁸ A Kárpát-medencébe vezető másik jelentős vízfolyásunk a Rába, amely a Nyugati-nagymedencében az általunk vizsgált határtérség keleti választóvonalára is lehet, oly módon lép be a Kárpát-medencei Magyarországra, hogy nem jelent az Alpokból kivezető katonaföldrajzi irányt. Az ausztriai Stájerországban ered a Hochlantsch-csúcs közelében (ez Graz környéke); az Alpok keleti oldaláról indul, tehát nincs is honnan természetes hadi utat alkotnia a Kárpát-medence belseje felé. Az Alpok keleti, katonai szempontból jelentéktelen vízfolyásain túl a Duna jelentette évszázadokon át a hadseregek fő vonulási útját a Kárpát-medencébe és abból kifelé. Abban a térségben, ahol áthalad a Bécsi- és a Kárpát-medencét elválasztó, már említett alacsony hegységek (dombságok) között, ott alakult ki a Nyugati-kapu.

Összehasonlítva a déli határzóna funkcionális terével, lényeges katonaföldrajzi különbségeket láthatunk. Az előbbivel szemben itt, a nyugati oldalon hiányoznak a katonai szempontból fontos befelé vivő folyóvölgyek. Az itteni centrális térség nem elnyúló, legalábbis nem a határ hosszában elnyúló katonaföldrajzi képlet, hanem – miként majd látjuk – fektetett homokórára hasonlító alakzat. A homokóra nyaka a Dévényi-kapu (Porta Hungarica), míg a két öblös része a Bécsi-medence, valamint a Kisalföld. A nyugati határvidéknek centrális térsége ez a Nyugati-kapu. Ettől délre a katonaföldrajzi periféria helyezkedik el. Miután a Parndorfi-fennsík a Porta Hungaricán áthaladó hadakat a Duna partjára kényszeríti, ettől délre pedig, egészen Sopronig elnyúlóan a Fertő-tó álja útját a katonai tevékenységeknek, így a centrális térség déli határát a Soproni-kapu előterében lévő magas energiájú helyeket Kapuvár–Csorna–Győr összekötő vonal adja. Északi határa a Kisalföld síksági térszínének pereme. E centrális térség mind az északi, mind a déli oldalon keleti irányban egyre jobban összeszűkül, ahogyan a Dunántúli-középhegység felé haladunk. A homokóra keleti fele nem félgömbben, hanem – a Pápa–Szered-vonaltól keletre – háromszög csúcsban végződik. E csúcs végpontja a háromszög hossz tengelyét alkotó Duna partján fekvő, magas katonaföldrajzi helyi értékű pont, amely a hadtörténelem folyamán – a mindenkor hadügy méretbeli és eljárásbeli változásainak függvényében – változtathatta helyét: Győr, Komárom, továbbá Esztergom. A fentiekben elmondottakból ered, hogy a Kárpát-medence nyugati bejárója – mint centrális térség – mind keleti, mind nyugati irányban túlnyúlik a határ menti zónán.

A másik fontos eltérés a déli határvidékkel szemben, hogy nyugaton olyan katonaföldrajzi pufferről, mint ott évszázadokon át, itt nem beszélhetünk. Az ugyan a történelmi szakirodalomban rendre visszatérő közhely, hogy a török korban a királyi Magyarország torz félköríve – egészében véve – a Habsburg- és az Oszmán-birodalmi terek közötti geopolitikai ütközőzóna volt, ez azonban még nem jelenti, hogy katonaföldrajzi értelemben is ilyen széles, homogén kontaktzónát feltételezzünk a Kárpát-medence belsejében. Politikai földrajzi szempontból a Habsburgok magyarországi birtokai lehettek a birodalmi tér keleti periferiája és védelmi funkciójú tere (is). Katonaföldrajzi szempontból azonban megfontolandó a kérdés. A Habsburg-török államhatár valóban frontiért alkotott, ennek sajátos, Kárpát-medencei formája volt, de területi kiterjedése változott, és az összeütközés zónája a frontiernek csak egy eleme, maga a frontier pedig az államtér földrajzi periferiája volt. Tegyük hozzá: a magyar államtér pedig a Habsburg-birodalmi tér egyedi funkciójú része. Magyarország sajátos politikai földrajzi helyzetben volt a török korban, és ebből eredően különös határtérséggel rendelkezett, ami nagymértékben hozzájárult a kultúrtáj átalakulásiához is.¹⁹

2. A Nyugati-kapu a magyar hadtörténelemben

A Nyugati-kapu a magyar történelemben katonai szerepén és a Kárpát-medence külpolitikai és gazdasági kapcsolatainak túlmutató funkciójú vidék. Ahogyan dolgozatunk előző fejezetében már szót ejtettünk róla, a medence-csoportban megtelepülő magyarságra három irányból érkezett kulturális hatás, s ezek közül a nyugati, a germán volt a legjelentősebb. a már említett Prinz Gyula megállapítása és összegzése ezt tartalmazza. Véleményünk szerint ennél azonban jóval többről van szó. Azt el kell ismernünk, hogy a német nyelvterület valóban – mintegy – betüremkedett a Nyugati-kapu térségébe, innen tovább is szóródott, de ez a germán hatás nem azonosítható és nem azonosítandó a magyar társadalom nyugati orientációjával. Az ilyen jellegű irányultság geográfiai jelölésére vezette be Ratzel az antropogeográfiába – a mai értelemben vett társadalomföldrajzba – a *határszél történeti értékét*.²⁰ A határvidék többnyire geográfiai periferiát is jelent, ez a Kárpát-medence esetében – a déli és a nyugati kijáró kivételével – nagy általánosságban így is van. A határszél történeti értékét az adja, hogy rajta keresztül milyen geográfiai kapcsolatrendszer érvényesülhet. Nyilvánvaló, hogy a földrajzi periferián keresztül ennek értéke nagyon csekély. Az olyan geográfiai képletek esetében azonban, mint a Nyugati-kapu, a határszél történeti értéke lehet nagyon magas is. Jóllehet a magyar társadalom a honfoglaláskor egy markáns hegykerettel koszorúzott medencecsoportban telepedett le, és földrajzi megtelepüléséből eredően – az államalapításkor – tulajdonképpen akár a keleti, akár a nyugati kultúrkörhöz csatlakozhatott volna, de miután a Kárpát-medence fő kapuja nyugat felé nyílik – egyéb tényezők mellett –, így a nyugati orientációt választotta. (Csak zárójelben jegyezhetjük meg, hogy a déli kapu geográfiai ereje is volt akkora, hogy az Árpád-korban valós politikai realitásként jelenhetett meg a keleti keresztény kultúrához való csatlakozás lehetősége.) Ettől kezdve a magyar társadalom történelmi és geográfiai arcával nyugat felé fordult – ez lett a hagyományos magyar kulturális és politikai orientáció –, amelynek legfontosabb kapcsolati térsége, áramlási tere a Nyugati-kapu volt és maradt. Miután – mondja Ratzel – egyáltalán nem kizárt, hogy egy-egy társadalomnak történelmi időszakonként két vagy akár több „*történeti oldala*” is legyen, sőt az egy oldal esetén az még vándorolhat is térben,²¹ így Magyarországnak is volt egy olyan periódusa, amikor két történeti oldala volt: a török kor. Ebben az időszakban egyik történelmi oldalával a Balkán, míg a másikkal Közép-Európa felé fordult a magyarság. A történelmi oldal – ahol Ratzel szerint a legfontosabb események zajlanak – azonban nem feltétlenül azonos a hagyományos, a szerves his-

tóriai fejlődés során kialakult és a társadalomban mélyen gyökerező főleg kulturális és mentális orientációval. A Nyugati-kapu léte miatt ez a magyarság esetében oly módon jelentkezett, hogy az volt a nyugati orientáció legfontosabb kapcsolódási térsége, ugyanakkor pedig olyan történelmi oldal, amely felé mindig figyelni kellett katonai és politikai téren is.

A magyar hadtörténelem szempontjából közelítve hozzá, a Nyugati-kapu geográfiai értékét a két végpontján, vagy azok közelében található települések elhelyezkedése a térben határozza meg. A kapu nyugati oldala Bécsre nyílik, míg a keleti Budára. Az előbbi földrajzi helyzete egyébként is magas energiájú pontra vall. A Duna a Keleti-Alpok északi lábainál halad a Kárpát-medence felé; jobb partján ennek fokozatosan emelkedő hegyei, míg bal partján a Mühlviertel, valamint a Waldviertel magasabb térszínei alkotják a folyó völgyét. Az itteni – az ausztriai Duna-völgy – két nagy medencét, a Bajor-medencét, valamint a Bécsi-medencét köti össze. A Duna-völgy nyugati kijáratában Passau, a keletiben Bécs városa található. Az utóbbi medencéje egyben a tőle északra elhelyezkedő Cseh-medencébe vezető Morva-folyó torkolatának is helyet ad. A Bécsi-medencének a Kárpát-medence felé eléggé széles kapuja van: a hadak számára is jól járható. Bécsnek ezek az elemek nyújtják azt a magas helyzeti energiáját, amely a történelem folyamán – a 16. század elejétől már egyértelműen – fokozott katonaföldrajzi tájenergiájú ponttá teszi. A közép-európai nagymedencék összekötő útjainak metszéspontjában fekszik, s amikor a Habsburg-birtokok a kontinens terében két része váltak, és megkezdődött a keleti részek kezdetben kevésbé tudatos birodalmi térré szerveződése, akkor Bécs – igazgatási központként – felemelkedett. Jellemző egyébként Bécs földrajzi helyzetére, hogy a Nyugati-kapu nyugati végpontja – pusztán katonai szempontból nézve – egybe esik a várossal. Amennyiben visszatérünk a már alkalmazott homokóra-hasonlathoz, akkor a Nyugati-kapu nyugati öblös része felöleli magát a várost is, hiszen a várost ölelő vidék domborzati viszonyai szinte tökéletes kört alkotva keretezik Bécset. A katonaföldrajz alapján a mai osztrák fővárost egyébként abból a szempontból is a Nyugati-kapu részének tarthatjuk: Bécs birtokában lehet kijutni a Morva, valamint a Duna völgyébe. Vagyis katonai szempontból nemcsak Bécs mint birodalmi központ, ma pedig mint főváros értékes, hanem a két folyó völgyébe való kijutás lehetősége is.

A Nyugati-kapu és annak végpontjai szintén magas katonaföldrajzi értékű geográfiai tényezők. A török korban Győr már egyértelműen Bécs egyik elővárának számított.²² Előtte mintegy hatalmas félkört alkotva és elzárva a Duna folyását vagy a Dunántúli-középhegység átjáróit követő török erők útját, Nyitra, Érsekújvár, Komárom és Pápa erőssége sorakozott. A Nyugati-kapu keleti fele – miként már említettük – szabályos csöcsökké vékonyodik. Eltérően a nyugati felétől, itt a Dunántúli-középhegység átjárói nyílnak: Budához, valamint annak elővidékéhez vezetnek. Itt a legmagasabb katonaföldrajzi értékű pont nem közvetlenül a képzeletbeli homokóra legszélén található. A Nyugati-kapun keresztül a Kárpát-medence belseje felé haladva a seregek csak a legmagasabb helyi értékű pont, Buda megközelítési útjaira juthattak ki. Ahhoz, hogy a magyar fővárost – vagy a történelmi fővárosokat (Esztergom, Székesfehérvár, Buda) rejtő térséget – elérjék, még át kellett kelniük a Dunántúli-középhegység átjáróin vagy a Dunának a Visegrádi hegység és a Börzsöny közötti derékszögű kanyarulatán. Másként fogalmazva, a Nyugati-kapu csak a Nyugati-nagymedencébe enged bejárást, miközben a katonai centrális térség évszázadokon át a Központi-nagymedence északi felén helyezkedett el.

Visszatérve a Nyugati-kapu magas helyzeti energiájú pontjaihoz, még egy tényezőt szükséges kiemelni. Ez Pozsony és környéke. Pozsony földrajzi szempontból fontos kapuváros,²³ amely a török hódoltság korában egyben fővárosi funkcióiban is helyettesítette Budát. Amikor a közelmúltban exponáltuk Budapest hadtörténeti földrajzának kérdését,²⁴ akkor igyekeztünk bizonyítani azt a történeti földrajzi tézist, hogy nem önmagában

Buda (később Budapest) a fontos geográfiai tényező, hanem sokkal inkább az a központi térség, amely jelentős településeivel – Esztergom, Buda, Székesfehérvár – a történelmi Magyarország centruma volt. A török korban, amikor mind a három korábbi főváros oszmán kézre került, és a magyar államapparátus Pozsonyban összpontosult, akkor tulajdonképpen nem pusztán térbeli helyváltoztatásról volt szó. Azzal, hogy Pozsony hosszú időre koronázó város lett, Nagyszombatban pedig jelentősen megerősödött a település kulturális funkciója, létrejött a Nyugati-kapun belül egy a korábbihoz hasonló centrális térség, még ha méretében, geográfiai jellegében, geográfiai védetségében és védhetőségében kisebb is lehetett, mint a korábbi. Az itt leírtakból az is következik, hogy – főleg a hódoltság korában – a Kárpát-medence térszerkezetének módosulása felértékelte a Nyugati-kapu területét. Egzakt módon nehezen meghatározható, hogy a magyar történelem folyamatában a Kárpát-medence mely régiója játszott meghatározó szerepet. Önmagában egy egész térség, ország rész tájenergiájának történelmi szempontú mérése módszertanilag még kidolgozatlan. Úgy véljük, hogy Csüllög Gábornak a középkori Magyarország aktivitási és áramlási erőtereivel kapcsolatos kutatásai előbbre vihetnek.²⁵ Az azonban már ma elmondható, hogy a budai központi régió, ez a *katonaföldrajzi* – Mendöl Tibor megfogalmazásában –, „*sűrített nagytáj*”²⁶ a legnagyobb földrajzi energiájú térség a Kárpát-medencében. Az ennél egy fokkal alacsonyabb értékű vidékek sorába illeszthető a Nyugati-kapu vidéke, amely a magyar hadtörténelem szinte minden itteni konfliktusában jelentős szerepet játszott.

A fentiekben leírtak könnyen kelthetik azt a téves következtetést, hogy a Nyugati-kaputól délre elhelyezkedő, a mai Burgenland területének jelentős részét magába foglaló katonaföldrajzi periféria teljesen elhanyagolható a magyar hadtörténelemben. Nem így van, mert egyes időszakokban e periféria is szerephez jutott. Jelenlegi hadtörténelmi ismereteink szerint egy rövid történelmi pillanatra e periféria déli része vált döntővé. 1532-ben a szultán vezette fő sereg Nándorfehérvár elérését követően nem a már említett, szokásos útvonalon – Nándorfehérvár, Buda, Esztergom, Győr, Pozsony – menetelt Bécs ostromára. Ekkor Eszéket elérve a Dráva völgyében haladt, majd északi irányba kanyarodva Körmen-den és Kanizsán keresztül érkezett Kőszeghez, ahol megállt. A szultáni elképzelés nyilván az lehetett, hogy a Duna Nándorfehérvár és Bécs közötti, szinte szabályos derékszögű háromszögének befogói helyett, inkább az átfogó mentén menetel Bécshez, vagy a Nyugati-kapuhoz. Ekkor a magyarországi hadszíntéren a már említett katonaföldrajzi perifériában fekvő Kőszeg lett egy időre a kulcspon-t. Természetesen nem az apró itteni erősség miatt, hanem abból az egyszerű katonaföldrajzi közhelyből kiindulva, hogy „...*az ország legjobb kulcsa többnyire maga az ellenséges hadsereg*...”²⁷ Miután ekkor a török főerők Kőszegnél, a Habsburg-csapatok pedig Bécs körül álltak, így a magyarországi hadszíntér kulcsa egy rövid időre Kőszeg, míg a birodalomé Bécs lett. A katonaföldrajzi periféria jellegét mutatja, hogy bármennyire is ebben akadt el vagy állt meg a török támadás, a sereg vonulásának iránya nem lehetett egyéb, mint a Nyugati-kapu. A katonaföldrajzi periféria a 20. századi magyar hadtörténelemben ismét előtérbe került, amennyiben a magyar társadalom önvédelmi reflexeként a nyugat-magyarországi területek elcsatolásával szemben itt jött létre 1921. október 4-én a kérész életű Lajtabánság. Ennek területe Felsőőr környékére korlátozódott. Földrajzi jelenségként nem volt egyéb, mint a katonaföldrajzi periféria ideiglenes fragmentálódása.²⁸

A periféria és a Nyugati-kapu elkülönülése, továbbá az utóbbi kiemelkedése a térből már a honfoglalást követően kimutatható. Amikor Fodor Ferenc 1936-ban publikálta fontos tanulmányát a Kárpát-medencei gyepekről, akkor ahhoz nagyon beszédes térképvázlatot mellékel, *A magyar gyepek térképe*, címmel.²⁹ Amennyiben tüzetesen megnézzük e térképet, azt látjuk, hogy míg a Felvidéken és Erdélyben jól kimutathatóan egymás mögött sorakoznak a gyepevonalak, közöttük pedig elszórva a feltehetően védelmi funkciójú tele-

pülések, addig a már említett déli és nyugati zónában ez egészen más képet mutat. Fodor hatalmas – nyelvtörténeti vonatkozásokat is mutató – tanulmányában nyugaton csak egyetlen gyepűvonalat tudott kimutatni (Pozsony–Kapunvár–Sárvár–Őriszentpéter). Feltűnő, hogy a Nyugati-kapuban – jöllehet itt az egyetlen gyepűvonal szinte teljesen egybe esik a történelmi Magyarország későbbi határával – viszonylag kevés és szembeötlően szórt elhelyezkedésű a védelmi funkciójú települések rendje. A Fertő-tótól délre a megjelenített gyepűvonal láthatóan az ilyen települések halmazának gerincvonala lehetett. Tőle keletre és nyugatra sűrű eloszlásban, nagyszámú védelmi funkciójú település található. Magunk ezt a sajátos textúrájú teret azzal magyarázzuk, hogy a korai Árpád-korban e periférián csak kisebb méretű, de gyakori német betörések ellen kellett védekezni. Emlékeztetünk a dolgozat előző oldalain már leírt jelenségre: az Alpok a Kárpát-medence felé zárt, jelentős, a nagyméretű hadak vonulására alkalmas folyóvölgyekkel nem rendelkezik. A német birodalmi seregek fő útvonala – már az ellátás miatt is – a Dunát követte.

A jelentős események a Nyugati-kapuban történtek. Az Árpád-kori magyar hadtörténelmet mintegy három évtizeddel ezelőtt összefoglaló Kristó Gyula önálló térképvázlaton jelenítette meg az általa feldolgozott időszak főbb katonai eseményeit a Kárpát-medencében.³⁰ Ezek egyenlőtlen eloszlást mutatnak, ugyanakkor kijelölik a legfontosabb térséget. Az események sűrűsödése a Dunántúl északi területeire esik, míg ettől északra, keletre és délre a határvidékek felé határozott a ritkulás. A magterület a Győr–Vasvár–Fehérvár–Buda–Esztergom torz ötszögére, a szűken vett Nyugati-kaputól keletre található. Amennyiben ezt a térképet összevetjük a már említett Csüllög Gábor által készített feldolgozással, akkor érdekes képlethez jutunk. Csüllög Gábor mintegy másfél évtizeddel ezelőtt egy tudományos konferencián tartott előadást a középkori magyarországi várak térbeli elhelyezkedéséről.³¹ Ebben sikerült kimutatnia, hogy a középkori Magyarországon a várak elhelyezkedése három zónára tagolódott. Létezett egy *hegyvidéki várak zóna*, egy *délvidéki várak zóna*, valamint egy konkrét zónához nem köthető, de az ország területének zömét kitevő térszín: a *zónákon kívüli várak*. Az utóbbiba esett a Nyugati-kapu zöme oly módon, hogy azt mind a határ, mind az ország belső területe felől a hegyvidéki várak zóna vette körül. A Csüllög Gábor által a Dunántúlon és a Kisalföldön található, zónákon kívüli várak területe a Dunától délre – meglátásunk szerint – egybe esik a Kristó-féle térképvázlaton ábrázolt események sűrűsödésének térségével. Feltételezésünk szerint – figyelembe véve a gyepűkről és a Nyugati-kapuról eddig elmondottakat – ennek hátterében a Nyugati-kapu fő funkciója állhat. A Nyugati-kapu látszólag kevésbé védett területén találjuk a jelentősebb várakat, amelyek mellett elhaladhat ugyan ostrom nélkül a nyugati támadó, de a belső területek nyers földrajzi viszonyain általában elakad. Ebben a tekintetben az itteni erősségek földrajzi funkciója nemcsak a katonai védelem lehetett: a Nyugati-kapuban inkább a ki- és a belépő határforgalom ellenőrzése. A tatárjárásig a várak inkább csak közigazgatási és gazdasági központokként funkcionáltak.

A magyar államalapítás korában, amikor egymást követik a német betörések, akkor azok – ha egyáltalán túljutnak a vékony gyepűn – még a Nyugati-kapuban vagy nem messze azon túl elakadnak.³² A Nyugati-kapu és a nyugati peremvidék katonaföldrajzi képletének alapvonalai a török korban nem változtak. A sűrűsödések helyei és a ritkább textúrájú védelmi terek sem módosultak.³³ A védelem iránya lett más. Míg eddig nyugat felől kellett védeni az országot, most ez keleti irányra vált. De önmagában az a katonaföldrajzi képlet, hogy a nyugati átjáróban jóval kevesebb, de annál erősebb, jelentősebb végvár helyezkedett el, mit sem változott. Míg az apró végvárak övezete a frontier zónájában mindennapos kisebb betörések, portyázások megfékezésére szolgált, addig a Nyugati-kapu erősségei a török főerők mozgásának, támadásának elhárítását célozták. A Nyugati-kapu viszonylag gyér várhalózata egészen a 19. század közepéig meghatározó földrajzi állapot volt. Amikor Bécsben úgy döntenek 1809-ben,³⁴ hogy Komáromot a Habsburg-birodalom legjelentő-

sebb erődrendszerévé építik ki, azzal egyben pontot tesznek a történelem során folyamatosan változó Nyugati-kapu keleti végére is.

A Nyugati-kapuvál kapcsolatban eddig elmondottakhoz hozzá tartozik még egy katonaföldrajzi jelenség: kiterjedésének váltakozása. Dolgozatunk első fejezetében, ahol megpróbáltuk pontosan körülhatárolni a Nyugati-kaput, látható, hogy mennyire bizonytalanok körvonalai. Különösen érdekes ez annak tükrében, hogy egy bizonyos funkcionális térről van szó, és ezeknek az esetében a határvonalak meghatározása nem túl bonyolult feladat. A funkcionális terek megjelenítését az adott társadalmi tevékenység földrajzi, térbeli elterjedése determinálja. Ahol már egyáltalán nem jelenik meg a tevékenység, az jelenti a határ egy pontját, s kellő számú ilyen pont összekötésével meghatározható a funkcionális tér. Csakhogy a történeti földrajzban az ilyen térelemek kijelölése mégsem ennyire egyszerű, lévén hogy a funkcionális tevékenységek a história folyamán maguk is változnak, módosulhat térbeli méretük, morfológiájuk. Különösen így van ez a hadügy esetében, amely az elmúlt évszázadok folyamán mind minőségében, mind térbeliségében teljesen átalakult. Ami nem változott benne, az a földrajzi viszonyokhoz való kötöttsége, kölcsönös kapcsolata. A társadalom hadügyi struktúráját mindig meghatározzák a földrajzi viszonyok, miközben ez az intézmény jelentős antropogén tényezőként formálja a tájat. Ez a szimbiózis nagymértékben tükröződik a Nyugati-kapu esetében is. Méretét, földrajzi kiterjedését, vagyis azt hogy pontosan mit is tekintünk Nyugati-kapunak, alapvetően a vizsgált történelmi kor hadügye határozza meg. Az itt alkalmazható katonai erők mérete, mozgási lehetőségei adják a földrajzi elterjedés határát: a korról korra változó katonaföldrajzi keresztmetszetet. Így nem lepődhetünk meg azon, ha Nyugati-kapuként a Bécs és Esztergom vagy Komárom közötti Duna-szakasz eltérő hosszúságú darabját jelöljük meg. Ez azonban biztos és nem változik. A Kárpát-medencei államter nyugati oldalán mindig volt egy védelmi funkciójú peremvidék, s ez egy katonaföldrajzi perifériából, valamint egy jól járható földrajzi kapuból állt. Az utóbbit át szervesült a magyar társadalom Európa fejlettebb vidékeihez. S ha ilyen jellegű, de sokkal szélesebb kiterjedésű kapcsolódási zónát keresünk napjaink térképén, akkor azt Burgenlandban találjuk meg.

JEGYZETEK

1. Tanulmányunkban egy sajátos földrajzi kategóriával, a Kárpát-medence nyugatra néző kapujával foglalkozunk. Ezt funkcionális tájként fogjuk fel. A magyar történelemben betöltött szerepe miatt földrajzi névként kezeljük, és ezért a Nyugati-kapu írásmódot alkalmazzuk.
2. 1 : 2 000 000 méretarányú térképen – Papp-Váry Árpád (szerk.) (1992): Földrajzi világatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest. 45. old. – gördülő távmérővel mért adat.
3. Az általunk vizsgált terület földrajzi etimológiájáról, és a Burgenland elnevezés kialakulásáról lásd: Schwartz Elemér (1927): A Burgenland név. Magyar Nyelv. 1927/78. szám. 484–487. old.
4. Schwartz (1927): 484. old.
5. Schwartz (1927): 485–486. old.
6. Tietze, Wolf (szerk.) (1968): Westermann Lexikon der Geographie I. Georg Westermann Verlag. Braunschweig. 577–578. old.
7. Kádár László (1941): A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Országos Táj- és Népkutató Intézet. Budapest. Térképmelléklet.
8. Bulla Béla–Mendöl Tibor (1999): A Kárpát-medence földrajza. Lucidus Kiadó. Budapest. 179–229. old.
9. Enyedi György–Horváth Gyula (szerk.) (2002): Magyar tudománvtár 2., Táj, település, régió. MTA Társadalomkutató Központ-Kossuth Kiadó. Budapest. 449–450. old.
10. E tétel megfogalmazója, Prinz Gyula az 1943-ban megjelent Hat világrész földrajza (Renaissance. Budapest.) című művében található az alábbi szövegrész: „...A nyugati nyomás alatt végbemennő behorpadás és a keleti oldalon való kiterjedés elég szoros kapcsolatban látszik lenni a világhelyzettel, tehát földrajzi tényezőivel is. Történelmi tény, hogy ez a jelenség az utolsó évezred

folyamán az európai szárazulat valamennyi államalakulatán feltűnik. Benne tehát szintén természetes folyamatot lehet látnunk. A keletre tolódást a legnagyobb mértékben a természetes határok nélküli életre kényszerült lengyel királyság mutatta, de ilyen volt a litván, az orosz, a porosz, a szász, s végül ilyen volt a Habsburg-monarchia területi átváltozása is. A magyar királyság ebben az általános európai dinamikában a legerősebb gyökerűnek mutatkozott. Legkevésbé mozdult. Lehetetlen ebben eltagadnunk a hegységi keret elhatározó befolyását...” (178. old.) Elfogadva Prinz Gyulának a fentiekben szó szerinti idézett megállapítását, ahhoz két észrevételt szükséges fűznünk. Egyfelől, hogy az államterek keleti irányú eltolódása a kontinens térszerkezetében nem azonos az államterek kialakulásának, kikristályosodásának folyamatával. A német birodalmi tér egységesülési folyamata keletről nyugatra valósult meg, miközben nyilván kimutatható a keleti eltolódás is. Másfelől, hogy egykori neves geográfusunk történeti és politikai földrajzi pontatlanságának, mintegy elhamarkodott véleményalkotásának tarthatjuk a keletre tolódó államterek között Oroszország feltűntetését. Úgy véljük, hogy az utóbbi esetben inkább a hatalmas, eurázsiai, zárt földrajzi keret fokozatos kitöltése keltheti a keletre tolódás látszatát. Az orosz államterületi terjeszkedése a 18. század eleje óta elsősorban nyugati irányban történt, vagyis: az államterület kialakulása – ellentétesen a némettel – keleti, míg terjeszkedése nyugati irányú volt.

11. Prinz Gyula (1938): Magyar földrajz III., Az államföldrajzi kép. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 353. old.
12. Prinz Gyula (1943): 174–176. old.
13. „...az ország világhelyzetére elhatározó az, hogy miképpen támaszkodik a német és az orosz az ország határfalához. Míg a lengyel megállt a határfalnál, addig a német, csakúgy, mint az orosz, hatalmas lépéssel átlépte azt. A német nyelvterület Moson-megye derekáig csaknem 50 km mély ék alakjában nyomult be a Nyugati-Kárpátok kapuiból a Kisalföld szívébe. Az orosz ellenben közel 250 km szélességben ugyan, de csak a Keleti-Beszkidék erdőségeiben foglalt helyet. A két térfoglalás minősége között is igen nagy különbség van, mert a német éken a nagy-német műveltségi nyelv teljesen uralkodik, ellenben az orosz lepényen a nagyorosz műveltségi nyelv csaknem teljesen ismeretlen és attól érintetlen. A határfalnak ez a két érintése, sőt átlépése elhatározóan befolyásolja az ország világhelyzetét...” Prinz Gyula (1943). 180. old.
14. Prinz Gyula (1943): 181. old.
15. Perjés Géza (1979): Mohács. Magvető Kiadó. Budapest. 328–329. old.
16. Nagy Miklós Mihály (2016b): A Balkán a magyar hadtörténelemben In. Kókai Sándor (szerk.): A változó világ XXI. századi kihívásai: tanulmánykötet prof. Dr. Hanusz Árpád egyetemi tanár 70. születésnapja tiszteletére. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza. 441–452. old., Uő. (2006): A Délvidék történeti földrajza: a Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. 161–177. old.
17. Kovács Zoltán (2010): Az Alpok országai. In. Tóth József (főszerk.): Világföldrajz. Akadémiai Kiadó. Budapest. 753–767. old.
18. A Muraköz védelme a 17. század közepén játszott némileg fontos szerepet, amikor a török hódítás mintegy mellékhadszíntereként a Habsburg-birodalom egyéb tartományainak előterében foglalt el funkcionális teret. Ennek térképét közli Perjés Géza (1965): Zrínyi Miklós és kora. Gondolat. Budapest. 13. vázlata. Feltűnő, hogy a Mura, a Duna, valamint a Habsburg-birodalom és a Magyar Királyság területén zömükben csak egészen apró, úgynevezett görék sorakoztak és jelentősebb – de még mindig kisméretű – végvárat alig találunk. Ezek pótlására építtette Zrínyi Miklós Új-Zrínyivárat. Ennek elsősorban stratégiai szükségszerűségét lásd Perjés Géza (1965): 309–314. old. Perjés Géza téziseinek mintegy fél évszázaddal későbbi igazolását és tereptani, földrajzi argumentációját – a helyszíni kutatásokon túl – lásd Kelenik József (2012): Az elárult erőd: gondolatok Zrínyiről és Zrínyi-Újvár katonai szerepéről. In. Hausner Gábor–Padányi József (szerk.) (2012): Zrínyi-Újvár emlékezete. Argumentum. Budapest. 17–39. old.
19. Magyarország politikai földrajzi helyzetéről a török korban lásd: Nagy Miklós Mihály (2012): Bécs és Isztambul között (A Kárpát-medence politikai földrajzi helyzete a török hódoltság korában). In. Frisnyák Sándor–Kókai Sándor (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Boros László főiskolai tanár 75. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyír-

- egyháza. 131–142. old. A török kori Kárpát-medencei frontier és határvidék – mint két eltérő jelentéstartalmú történelmi és földrajzi kategória – újabb feldolgozásaiból és a tájhasználat újabb szakirodalmából az alábbi művekre támaszkodtunk: Dávid Géza–Fodor Pál (2005): A Habsburg–magyar és az oszmán határvédelmi rendszerek Magyarországon. In. Hausner Gábor (szerk.): Az értelem bátorsága: tanulmányok Perjés Géza emlékére. Argumentum. Budapest. 151–159. old., Frisnyák Sándor–Csüllög Gábor–Tamás László (2017): A kultúrtájak magterületei és terjedési irányai a Kárpát-medencében. Történelmi Földrajzi Közlemények. 2017/3–4. szám. 62–75. old., Nagy Miklós Mihály (2016a): A hódoltsági határvidék kérdéséhez. Történelmi Földrajzi Közlemények. 2016/3–4. szám. 30–46. old.
20. Ratzel Frigyes (1887): A Föld és az ember: anthro-po-geographia vagy a földrajz történelmi alkalmazásának alapvonalai. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 153. old.
 21. Ratzel Frigyes (1887): uo.
 22. Veress D. Csaba (1993): A győri vár. Zrínyi Kiadó. Budapest. 32–37. old.
 23. Enyedi György–Horváth Gyula (szerk.) (2002): 134. old.
 24. Nagy Miklós Mihály (2015): Tézisek Budapest hadtörténelmi földrajzához. In. Kókai Sándor–Boros László (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára. szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium – Nyíregyházi Főiskola Turizmus- és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza–Szerencs. 436–442. old.
 25. Csüllög Gábor (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. Debrecen. 25–53. old.
 26. Nagy Miklós Mihály (2015): 436. old.
 27. Clausewitz, Carl von (1961–1962): A háborúról II. Zrínyi Kiadó. Budapest. 252. old.
 28. Zsiga Tibor (1989): Horthy ellen, a királyért. Gondolat Kiadó. Budapest. 129–137. old.
 29. Fodor Ferenc (1936): Adatok a magyar gyepük földrajzához. Hadtörténelmi Közlemények. 1936/1–2. szám. 113–144. old. Az említett térképvázlat a 128–129. oldal között található.
 30. Kristó Gyula (1986): Az Árpád-kor háborúi. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 154. old. Az említett térképvázlat címe: Katonai események színhelyeinek térképe az Árpád-kori Magyarországon.
 31. Csüllög Gábor (2004): A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában. In. Frisnyák Sándor–Csihák György (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920): a Nyíregyházán 2004. november 26–27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza–Zürich. 47–54. old.
 32. Borosy András (1984): Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In. Liptai Ervin (főszerk.): Magyarország hadtörténete: két kötetben I. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 11–56. old.
 33. Ezt bizonyítja a török ellen sebtében létrehozott királyi várak, végvárak rendszere. Térképük megtalálható: Szántó Imre (1980): A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Akadémiai Kiadó. Budapest. 34–35. old. között.
 34. Kecskés László (1984): Komárom az erődök városa. Klapka Alapítvány. Komárom. 162. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Borosy András (1984): Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In. Liptai Ervin (főszerk.): Magyarország hadtörténete: két kötetben I. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 11–56. old.
- Bulla Béla–Mendöl Tibor (1999): A Kárpát-medence földrajza. Lucidus Kiadó. Budapest.
- Dávid Géza–Fodor Pál (2005): A Habsburg–magyar és az oszmán határvédelmi rendszerek Magyarországon. In. Hausner Gábor (szerk.): Az értelem bátorsága: tanulmányok Perjés Géza emlékére. Argumentum. Budapest. 151–159. old.
- Clausewitz, Carl von (1961–1962): A háborúról II. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Csüllög Gábor (2004): A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában. In. Frisnyák Sándor–Csihák György (szerk.): Gyepük, várak, erődítmé-

- nyek és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920): a Nyíregyházán 2004. november 26–27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza–Zürich. 47–54. old.
- Csüllög Gábor (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. Debrecen.
- Enyedi György–Horváth Gyula (szerk.) (2002): Magyar tudománystár 2., Táj, település, régió. MTA Társadalomkutató Központ-Kossuth Kiadó. Budapest.
- Fodor Ferenc (1936): Adatok a magyar gyepük földrajzához. Hadtörténelmi Közlemények. 1936/1–2. szám. 113–144. old.
- Frisnyák Sándor–Csüllög Gábor–Tamás László (2017): A kultúrtájak magterületei és terjedési irányai a Kárpát-medencében. Történeti Földrajzi Közlemények. 2017/3–4. szám. 62–75. old.
- Hausner Gábor–Padányi József (szerk.) (2012): Zrínyi-Újvár emlékezete. Argumentum. Budapest.
- Kádár László (1941): A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Országos Táj- és Népkutató Intézet. Budapest.
- Kecskés László (1984): Komárom az erődök városa. Klapka Alapítvány. Komárom.
- Kovács Zoltán (2010): Az Alpok országai. In. Tóth József (főszerk.): Világföldrajz. Akadémiai Kiadó. Budapest. 753–767. old.
- Kristó Gyula (1986): Az Árpád-kor háborúi. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2006): A Délvidék mint geopolitikai puffer. In. Kókai Sándor (szerk.): A Délvidék történeti földrajza: a Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. 161–177. old.
- Nagy Miklós Mihály (2012): Bécs és Isztambul között (A Kárpát-medence politikai földrajzi helyzete a török hódoltság korában. In. Frisnyák Sándor–Kókai Sándor (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Boros László főiskolai tanár 75. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza. 131–142. old.
- Nagy Miklós Mihály (2015): Tézisek Budapest hadtörténeti földrajzához. In. Kókai Sándor–Boros László (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára. szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium – Nyíregyházi Főiskola Turizmus- és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza–Szerencs. 435–448. old.
- Nagy Miklós Mihály (2016a): A hódoltsági határvidék kérdéséhez. Történeti Földrajzi Közlemények. 2016/3–4. szám. 30–46. old.
- Nagy Miklós Mihály (2016b): A Balkán a magyar hadtörténelemben In. Kókai Sándor (szerk.): A változó világ XXI. századi kihívásai: tanulmánykötet prof. Dr. Hanusz Árpád egyetemi tanár 70. születésnapja tiszteletére. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza. 441–460. old.
- Perjés Géza (1965): Zrínyi Miklós és kora. Gondolat. Budapest.
- Perjés Géza (1979): Mohács. Magvető Kiadó. Budapest.
- Prinz Gyula (1936): Magyar földrajz I. : Magyarország tájrajza. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Prinz Gyula (1938): Magyar földrajz III., Az államföldrajzi kép. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Prinz Gyula (1943): Hat világrész földrajza. Renaissance Könyvkiadó Vállalat. Budapest.
- Ratzel Frigyes (1887): A Föld és az ember: anthro-po-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Schwartz Elemér (1927): A Burgenland név. Magyar Nyelv. 1927/7–8. szám. 484–487. old.
- Szántó Imre (1980): A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Tietze, Wolf (szerk.) (1968–1972): Westermann Lexikon der Geographie I–V. Georg Westermann Verlag. Braunschweig.
- Veress D. Csaba (1993): A győri vár. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Zsiga Tibor (1989): Horthy ellen, a királyért. Gondolat Kiadó. Budapest.

HAFFNER Tamás

PhD-hallgató

Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola, Pécs

PhD student

University of Pécs, Doctoral School of Earth Sciences, Pécs

haffner.tamas@ktk.pte.hu

A MAGYAR ENERGIAPOLITIKA GEOPOLITIKAI ASPEKTUSAI

GEOPOLITICAL ASPECTS OF HUNGARY'S ENERGY POLICY

ABSTRACT

Hungary is an extremely poor state in terms of energy resources; the energy policy of the country and the structure of energy resources used have been and are determined by the energy import dependence. After WWII, it could obtain its increased demand necessary to its extensive energy-intensive industry established based on the Soviet model almost entirely from the Soviet Union. Hungary, just like other Central-European countries, tried to decrease its unilateral dependence on energy import linked to Russia through several measures in the past 25 years but these efforts achieved partial success only; the Russian energy import dependence of Hungary and of a large part of Central-Europe remained till the present days. The 'National Energy Strategy 2030' developed on the basis of the guideline, adopted in 2011, specified insurance of long-term sustainability, security and economic competitiveness as primary objective of the Hungarian energy policy. The Government intends to guarantee security of supply, to enforce environmental considerations and depending on the options of the country, to stand up for solving global problems through implementation of the strategy. The strategy intends to achieve the termination of the electricity import balance of the country until 2030 by this 'Nuclear-Coal-Green' scenario based on these three pillars.

Kulcsszavak: Magyarország gazdasága, energiapolitika, energiainport, Nemzeti Energia Stratégia

Keynotes: economy of Hungary, energy policy, energy import, National Energy Strategy 2030

1. Bevezető

Az energiapolitika az 1950-es éveket követően a nemzetállamok fontos stratégiai kérdése, az energiatermelést domináló fosszilis energiahordozók egyenlőtlen földrajzi elhelyezkedése energiainportör és energiaexportör országokra osztotta fel a világot. Az energia meghatározó politikai potenciállá, s több esetben háborút kiváltó okká vált a 20. század második felétől napjainkig. Az energiahordozók felhasználását a környezetvédelem, a technológiai fejlődés, valamint a politikai események nagymértékben meghatározták és határozzák meg a mai napig. Az informatikai rendszerek fejlődése, a szállítási lehetőségek kiszélesedése és ezzel olcsóbbá válása megeremtetten a lehetőségét a szükséges energiahordozók távolabbról, akár a világ másik feléről történő beszerzésének. A technológia fejlődése befolyásolta az energiaforrásokhoz való hozzáférést, valamint megnyitotta a kaput a megújuló energiaforrások alkalmazása előtt, melyek terjedését a környezettudatos gondolkodás térnyerése is elősegítette.

2. Magyar energiapolitika a geopolitika hálójában

Magyarország energiahordozókban rendkívül szegény állam, az ország energiapolitikáját, a felhasznált energiahordozók típusát nagymértékben meghatározta az energiafüggőség. A hazai kőolaj- és az ehhez kapcsolódó földgáztermelés a 20. század elején kezdődött meg Magyarországon. Először 1908-ban kálisó kutatás közben tártak fel földgázt az erdélyi Kissármás térségében. Az ásványolaj-félékről és a földgázokról szóló 1911. évi VI. törvénycikk a földgáz kutatását és kitermelését állami monopóliummá tette.¹ 1933-ban az állam kutatási és kitermelési koncessziós jogot adott a Dunántúl teljes területére a European Gas and Electric Company részére. A Zala megyei kőolajmezők 1930-as években történt feltárását követően az olajat kísérő földgáz szállítására 1938-ban megépítették Budafa és Újudvar között az első magyar földgázvezetékét, majd öt évvel később a Bázakerettye és Nagykanizsa közötti gázvezetékét.² A főváros növekvő gázszükséglete miatt szükségessé vált a zalai gáz Budapestre juttatása, melyet a Bázakerettye–Budapest kőolajvezetéken keresztül, Czupor Andor és Dr. Gyulay Zoltán által kidolgozott, úgynevezett dugós szállítási technológiával juttattak a fővárosba. Az eljárás lényege abban állt, hogy ugyanazon a vezetéken „dugóval” elválasztva felváltva juttatták el a kőolajat és a földgázt a vezetéken keresztül.

A II. világháborúból vesztesen kikerülő Magyarország a világégésből Európa legmeghatározóbb és a világ egyik legjelentősebb szárazföldi katonai hatalmaként kikerülő Szovjetunió érdekszférájába került. Ezt követően a MASZOLAJ szovjet–magyar vegyesvállalat ellenőrizte a hazai szénhidrogén termelést, melyet 1957-től a Kőolaj-ipari Tröszt felügyelt. 1960-ban a tröszt szervezete kibővült a gáziparral, mely így az egész hazai szénhidrogénipart egyesítette. Az 1950-es évek végén feltárt őrszentmiklósi földgázmező kiaknázását követően földgáztárolóként biztosította a fővárosi földgázfelhasználásban mutatkozó fluktuációs problémák megoldását. Az államosítást követően az ország szovjet mintára létrejövő, extenzív, energiaigényes iparához szükséges megnövekedett energiaigényt az impozáns termelési tervszámok ellenére sem tudta biztosítani a hazai termelés, így vált szükségessé a külföldi beszerzési hálózatok kialakítása.³

A szénhidrogének energiaszektoron belüli globális felértékelődése következtében felgyorsult a Szovjetunióban a kőolaj- és földgázkészletek feltárási folyamata. Ekkor váltak a szénhidrogének, azon belül is elsődlegesen a földgáz a Szovjetunió birodalmi céljainak egyik alappillérvé.⁴ Az egyoldalú energetikai függőség kialakításának lehetőségét adta a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) európai országainak, az erőltetett iparosítás következtében jelentkező energiaimport szükséglete. A kiépített kőolaj- és földgázzszállító rendszerek centralizáltak lettek, a sugaras jellegű vezetékes infrastruktúra biztosította, hogy az energetikai kapcsolatokat a KGST országai közül a Szovjetunión kívül senki ne tudja érdemben befolyásolni. Ennek következtében a KGST országaiban, így Magyarországon is gazdasági szempontból irracionális, piaci szempontokat figyelmen kívül hagyó, alternatív beszerzési lehetőségeket kizáró, a szovjet befolyást évtizedekre konzerváló ellátási rendszer jött létre.⁵

A szénbányászat extenzív fejlesztésével 1965-re érte el a hazai széntermelés a maximumát, ekkor csak a mélyművelésű bányákból évi 31,8 millió tonna szenet termeltek ki. Az 1960-as évek közepén a magyarországi erőművekben szinte kizárólag a szén alkalmazása merülhetett fel energiahordozóként, amit a meglévő erőművek mellett az évtized végéig megépített nyolc új szenes erőműben⁶ használtak fel.⁷ A korszakban mintegy 5000 MW új erőműi kapacitás létesült.⁸

Az 1960-as évek közepén „energiaracionalizálás” címszó alatt megkezdődött a fokozott áttérés a kőolaj- és a földgázhasználatra. Az erőműi kőolaj- és földgázfelhasználás tudatos

fokozása tovább növelte az ország egyoldalú energiatülszórását a Szovjetunió irányába. Az ország és a többi szovjet érdekszférába tartozó állam szénhidrogén-igényének zavartalan ellátását a megépült Barátság I. és II. kőolajvezeték, a Testvériség gázvezeték,⁹ mely rendszerek kiépítése napjainkig megalapozója lett Magyarország energiatülszórásának. Ennek oka, hogy a csővezetékes szállítás az egyetlen olyan gazdaságos módszer, mellyel nagy mennyiségben lehet olajat és földgázt szállítani a szárazföldön.

A Barátság vezeték 4000 km hosszával a Föld leghosszabb olajvezetéke, ami Közép-Oroszországból szállít olajat Európába. Neve arra utal, hogy eredeti rendeltetése a Szovjetunió nyugati területeinek, illetve a közép-európai „baráti” szocialista országok kőolajjal való ellátása volt. A csővezeték Délkelet-Oroszországban, Szamarában kezdődik, ahol Nyugat-Szibériából, az Urálból és a Kaszpi-tengertől gyűjti össze az olajat. Innen Mazirba tart, Dél-Belorussziába, ahol egy északi és egy déli ágra szakad. A déli ág Ukrajnába, Szlovákiába, Csehországba és Magyarországra tart. Az északi ág átszeli Fehéroroszország megmaradt területeit, hogy elérje Lengyelországot, valamint Németországot.¹⁰

A Barátság kőolajvezetéken érkező szénhidrogén felhasználására 1965-ben kezdte meg működését Magyarország 3 millió tonna/év kapacitású kőolaj-feldolgozó üze me, a százhalombattai Dunai Finomító. A finomító kapacitását 1972-ig két ütemben 2,8 millió, majd 3 millió tonna/évvel bővítették, míg az évtized végére a 3-as üzem kapacitásbővítésével és a 4-es üzem megépítésével az üzem teljesítőképessége elérte az évi 10 millió tonnát.¹¹ A finomító megépítésével párhuzamosan született döntés a dunamenti szénhidrogén-erőmű létesítéséről.¹² A két ütemben, 1973-ig megépített erőmű villamos energia kapacitása 1870 MW, hőteljesítménye 975 MW volt.

Az időszakban a KGST országaira jellemző, kvázi cserekereskedelmen alapuló gazdasági kapcsolatok és a Szovjetunió által az energetikai kapcsolatok kiépítése mögött rejlő befolyás-konzerválási törekvések végett, a világpiaci áráktól egyre távolodó, mesterségesen alacsony áru energiahordozóra alapozott és ebből kifolyólag a legkevésbé sem hatékony energiapolitika működött Magyarországon és a keleti blokk többi országában. A rendszer olyannyira zárt volt a világpiaci folyamatoktól, hogy a Szovjetunió az első olajválság hatását is – a „KGST védőernyőjére” való hivatkozással – igyekezett figyelmen kívül hagyni. Ezt jól szemlélteti, hogy az olajválságot követően 1978-ban átadták a szénhidrogén-tüzelésű Tiszai II Hőerőművet.¹³ Az ipari és az energetikai felhasználás fokozása mellett a szénhidrogén vezetékek megépülése megteremtette a lakossági fogyasztás növelésének lehetőségét is. A városi légszuszgyárak által termelt szénalapú gázt felváltotta a természetes földgáz, továbbá az 1970-es évektől megkezdődött a lakossági fogyasztók vezetékes földgázellátása. Ennek is köszönhetően a magyarországi földgázfelhasználás dinamikusan növekedett, ami 1975-ben 6 Mrd, 1980-ban már közel 10 Mrd m³-t tett ki. A hazai termelés sosem volt képes biztosítani a felhasználói igényeket. A termelés csúcspontján, az 1980-as évek közepén a felhasználás töredékét, 7,5 Mrd m³-t biztosított. Ezt követően a hazai termelés folyamatosan csökkent, míg a felhasználás nőtt, ami növelte az ország energiahordozó-szükségletét.¹⁴

A lakossági villamosenergia-használat elterjedése bő fél évszázaddal megelőzte a lakossági vezetékes földgázellátás megjelenését. 1949-ben 204 település 52 000 fogyasztója rendelkezett villamosenergia-ellátással. A villamosenergia-termelő és szolgáltató társaságok államosítását követően megkezdődött a falvak villamosítási programja. Az állami akarral összefüggésben valamennyi község villamosenergia-ellátását biztosítani kellett. A program során azok a települések kaptak kifizetésű hálózatot, ahol kilométerenként legalább 30 fogyasztó kívánt a hálózatra kapcsolódni. Az Országos Tervhivatal adatai szerint 1963-ig évente átlagosan 120 falut kapcsoltak be a hálózatba.¹⁵ A megnövekedett igényeket az ország energiahordozó termelése mellett az erőművek termelőkapacitása sem

volt képes fedezni. A hazai villamosenergia-termelés volumenének javítása érdekében 1966-ban aláírták a Magyar–Szovjet Államközi Egyezményt egy atomerőmű magyarországi létesítéséről.

Az első elektromos hálózatra termelő atomerőművet 1954-ben adták át a Szovjetunióban, alig 11 évvel azt megelőzően, hogy Magyarországon döntés született a Paksi Atomerőmű létesítéséről.¹⁶ Magyarországon 1956-ban kezdődtek meg a kutatások az atomenergia békés hasznosítása érdekében. A kutatások és egy magyarországi atomerőmű létesítésének koordinálására létrejött az Országos Atomenergia Bizottság (OAB), mely egészen 2006-ig látta el a magyarországi atomenergetikához kapcsolódó feladatokat. Az OAB létrehozását követően 1959-ben Csillebércen megkezdte működését az első, kísérleti atomreaktor, melynek teljesítménye 2 MW volt.

1965-ben a szovjetek a KGST országok addigi fejlesztéseit és felkészülését figyelembe véve megkezdtek olyan tanulmánytervek kidolgozását, melyek az atomerőművek építésében érdekelt tagországok számára megfelelő kiindulópontot jelenthettek 2×400 MW-os villamos teljesítményű, ikerblokkos nyomott vizes típusú atomerőmű létesítéséhez. Magyarországon 1974-re irányozták elő az atomerőmű blokk beindítását, mely azonban csak bő egy évtizedes késéssel, 1982-ben kezdhetette meg működését. A politikai döntés 1967-ben született meg a beruházás megkezdéséről, míg az építkezést 1969-ben kezdték meg Paks mellett. Alig egy évvel a beruházás megkezdését követően a Kormány 4 évvel elhalasztotta az erőmű kivitelezését. Ez idő alatt a fokozódó magyarországi villamosenergia-szükséglet figyelembevételével, a beruházást lehetővé tevő szovjet–magyar államközi egyezmény 1970-ben és 1975-ben módosításra került, így az eredetileg tervezett 800 MW összteljesítményű erőmű helyett 2000 MW összteljesítményű atomerőmű megépítését irányozták elő. A beruházás újraindulását követően 1975-ben hozták létre a Paksi Atomerőmű Vállalatot, ami a Magyar Villamos Művek Tröszt tagjaként megkezdte az atomerőmű leendő dolgozóinak felvételét és képzését. 1982-ben került sor az első, míg 1984-ben a második blokk átadására, amit 1986-ban a harmadik és 1987-ben a negyedik blokk követett.¹⁷

1. táblázat: Paksi Atomerőmű blokkjai létesítésének főbb állomásai

Table 1.: Main stages of establishment of the blocks of Paks Nuclear Power Plant

Blokk	Építés kezdete	Párhuzamos kapcsolás	Üzembe helyezés
1	1974. 08.	1982. 12. 28.	1983. 08. 10.
2	1974. 08.	1984. 09. 06.	1984. 11. 14.
3	1979. 10.	1986. 09. 28.	1986. 12. 01.
4	1979. 10.	1987. 08. 16.	1987. 11. 01.

Forrás: saját szerkesztés (Bencze et al. 1995) alapján

A negyedik blokk üzembe helyezésével zárult az akkor 1760 MW-os Paksi Atomerőmű beruházása.¹⁸ A paksi atomerőműben 4 darab VVER-440/213 típusú reaktor termeli az áramot. A VVER jelölés az orosz „víz-vizes energetikai reaktor” kifejezés rövidítéséből fakad, a „440” szám pedig az atomerőműi blokk eredeti névleges villamos teljesítményét mutatja meg. Tekintettel arra, hogy az atomerőműben csak a szovjetek által előállított fűtőelemet lehetett felhasználni, az erőmű létesítése a rendelkezésre álló hazai uránkészletek ellenére sem csökkentette, hanem növelte Magyarország orosz energiafüggőségét.

Az 1970-es és 1980-as években az ország energiasztratégiáját a rendelkezésre álló hazai és import energiahordozók kombinált használata jellemezte. Az ipari és lakossági kőolaj- és földgázfelhasználás mellett az energiatermelésben a szén- és az atomenergia hasznosítása játszott vezető szerepet. Ennek ellenére – részben a lakossági kőolajszármazék és gáz-

felhasználás növekedésének következtében – tovább nőtt a szénhidrogének felhasználásának volumene, így az ország villamosenergia–importszükséglete 1988-ra elérte a 28 százalékot.

A hazai villamosenergia-termelés fejlődése mellett egyre nagyobb szerep jutott a távhő-termelésnek. Az ipari távhőellátás 1950-ben, míg a lakossági-kommunális ellátás 1960-as években vette kezdetét Magyarországon. A lakossági távhőellátás az első és második 15 éves házgyári lakásépítési programok egyik alapköve volt. A két program 1,2 millió panel-lakás megépítését tűzte ki célul, melyből a II. program 1990-ben történő leállításáig, 890 ezer darab épült meg. 1990-re 107 településen közel 640 000 lakás (ország lakásállományának a 16,6 százaléka) fűtését távhőtermelő erőművek adták, melyek termelése megközelítette a 85 000 TJ/év-et. A termelés fele biztosította a lakossági igényeket,¹⁹ míg a másik fele ipari céllal került felhasználásra.²⁰

3. Az önálló magyar energiapolitika kialakításának lehetősége

A Szovjetunió összeomlása és a keleti blokk országaiban lezajló politikai rendszerváltások Oroszország számára az útkeresést, a volt szatellit országok számára a varsói szerződés és a KGST megszűnésével, valamint az ezen országokban lezajló politikai rendszerváltások következtében a függetlenséget és szintén az útkeresést jelentette. E folyamatok keretében ezen országok számára lehetőség nyílt az önálló energiapolitika folytatására, ugyanakkor a centralizált, orosz központú ellátórendszer miatt az országokban alapvetően megmaradt az orosz földgázimport-függőség, melyet döntő részt csak a gazdasági visszaesés következtében csökkenő fogyasztás enyhített.

Magyarország a rendszerváltás utáni gazdasági visszaesés során jelentkező, mintegy 20 százalékos felhasználás-csökkenés ellenére sem tudott az importenergiára alapozott magyar energiafelhasználás leválni a korábban kialakított szovjet ellátórendszerekről. A rendszerváltást követően a villamosenergia-import esetén a szomszédos országok váltak elsődleges partnerre, azonban a földgáz, a kőolaj és a nukleáris fűtőelemek terén Oroszország maradt a szinte kizárólagos beszerzési forrás. A földgázbeszerzés diverzifikációjának érdekében az ország megkezdte a kereskedelmi kapcsolatok kialakítását a nyugat-európai földgáztermelő országokkal, akiktől a vásárolt gáz, a 4,2 Mrd m³ kapacitású Magyar–Osztrák Gázvezeték (HAG) keresztül juthatott az országba. A HAG megépítése csak részben javította az ország ellátásbiztonságát, mivel a nyugati országok gázfogyasztásának jelentős részét is az orosz gáz biztosította, így csak közvetlenül csökkent Magyarország orosz gáz-import-függősége, közvetve ez változatlanul fennmaradt.

Az 1990-es évek elejét meghatározó gazdasági visszaesés következtében drasztikus mértékben csökkent az ország energiafelhasználása. 1990-ben vette kezdetét a Szénbányászati Szerkezetátalakítási Program, mely során a komoly veszteséget termelő üzemeket bezárták, a legkisebb önköltséggel termelő üzemeket a szénerőművekkel vonták össze és az energetikai vállalatokat gazdasági társasággá szervezték át. 1991-ben megalakult az Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt és egyéb tröszt vállalatok jogutódjaként a Magyar Olaj- és Gázipari Rt. (MOL), míg 1992-ben létrejött a Magyar Villamos Művek Rt. (MVM), ami a villamosenergia-, az olaj- és földgázipar hagyományos tröszti szervezetének konszern típusú gazdasági társaságokba való átalakítását jelentette.

A rendszerváltás a magyar nemzeti energiapolitika kialakításának esélyét teremtette meg. Erre irányuló első törekvésként az Országgyűlés 1993 tavaszán fogadta el az ország energiapolitikai koncepcióját. Az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium által kidolgozott határozat az Európai Közösség jogrendjével harmonizáló törvény előkészítését írta elő a

kormány számára, továbbá célul tűzte ki a gazdasági szereplők és a lakosság energiabiztonságának megteremtését, a környezetvédelmi szempontok figyelembevételét, valamint az energia-függőség csökkentését.²¹ A döntés az új nemzeti energiapolitika alapelveként az ellátásbiztonságot, az energiatakarékosságot, a legkisebb költség elvét, a nyilvánosság szerepének fokozását, a szénbányászat helyzetének rendezését és piac konform tulajdonosi struktúra kialakítását határozta meg. Az energetika részterületeit szabályozó törvények 1994–1998 között készültek el, ekkor került elfogadásra a bányatörvény, a gáztörvény, a villamosenergia-törvény, a koncessziós törvény, a kőolaj és kőolajtermékek stratégiai készletezési törvénye, atomenergia törvény és távhőtörvény, valamint ekkor jött létre a Magyar Bányászati Hivatal, illetve a Magyar Energia Hivatal (MEH). Az új energiapolitika az energetikai iparágakban a többségi állami tulajdon fenntartása mellett foglalt állást, melyet azonban az 1990-es évek közepének költségvetési konszolidációs törekvései felülírtak.²² A rendszerváltást követő politikai változások megkövetelték a Nyugat felé forduló országokban az állami tulajdon csökkentését. Magyarországon a privatizációs folyamatok megindulása egybeesett a politikai rendszerváltással, azonban a stratégiaiának számító energiaszektor privatizációs folyamata a többi szektornál jóval később, az évtized második felében vette kezdetét. Az energiaszektor privatizációjának megindítását a szolgáltatás biztonságáról való gondoskodás, az alacsony költséggel előállított és kedvező áru villamos energia biztosítása, szakmai befektetők bevonásának szándéka és a központi költségvetés deficitjének csökkentése motiválta. Ezek közül ez utóbbi volt a legmeghatározóbb. A MOL privatizációja 1995-ben kezdődött el a részvények értékesítésével, melyeknek kevesebb, mint a fele maradt állami kézben. Az értékesítés tovább folytatódott, 2006-ra csak egy darab szavazatsóbbiséget biztosító, úgynevezett aranyrészvény maradt az állam tulajdonában, amellyel járó jogokat később törvénymódosítással megszüntettek.

A részben MVM tulajdonába került, részben pedig állami tulajdonban maradt erőművek és áramszolgáltatók privatizációja szintén az évtized második felében vette kezdetét. A szektor privatizációját háromlépcsős folyamatként határozták meg, melynek során először az áramszolgáltató társaságok 49 százalékát és a többségi tulajdon megszerzésének opciós jogát értékesítették, majd az erőműi társaságok 34–49 százalékát, végül pedig az MVM részvényeinek 24 százalékát, illetve 25 százalék + 1 részvény tulajdonjogának elővásárlási jogát kívánták értékesíteni.

Az ezredfordulóig további négy erőmű privatizációs tendere zárult sikerrel, így a Vértesi Erőmű, az MVM, valamint az MVM tulajdonában levő Paksi Atomerőmű maradt közvetlenül, vagy közvetetten állami tulajdonban. A villamosenergia-szolgáltatók mellett a gázszolgáltató társaságok privatizációja is végbement. A privatizációs eljárásokban megvételre kínált 5 regionális szolgáltató 50 százalék + 1 részvény többségi részvénytársaságát német, olasz és francia gázszolgáltató társaságok szereztek meg, akik tulajdonjogukat folyamatosan növelve megszerezték a társaságok kizárólagos tulajdonjogát.²³ A privatizáció következtében a stratégiaiának számító ágazathoz tartozó vállalatok szinte kizárólagosan külföldi tulajdonba kerültek, amely tovább növelte Magyarország külföldtől való függését az energetikai területén.

A rendszerváltást követő drasztikus visszaesést követően, az évtized végére újra növekedni kezdett a magyar gazdaság energiafelhasználása. Ekkor a villamos energia döntő hányadát közcélú erőművek termelték, míg az ipari erőművek a felhasználás kis hányadát biztosították. A teljes felhasználás visszaesésének ellenére a hazai villamosenergia-termelés közel 24 százalékkal, 28 436 GWh-ról 35 191 GWh-ra nőtt. A hazai termelés fokozásával és a felhasználás csökkenésével az ország villamos energia importszáldója negyedére csökkent.

2. táblázat: Magyarország villamosenergia-mérlege (GWh)

Table 2.: Electricity balance of Hungary (GWh)

Év	Termelés	Belföldi felhasználás	Erőművi önfogyasztás, hálózati és transzformátor-veszteség	Villamos energia import szaldó	Villamos energia import szaldó %
1990	28 436	32 990	6573	11 127	39,13%
1991	29 963	30 956	6369	7 362	24,57%
1992	31 685	29 745	5407	3 467	10,94%
1993	32 915	28 470	6919	2 474	7,52%
1994	33 515	28 739	6809	2 033	6,07%
1995	34 017	28 919	7503	2 405	7,07%
1996	35 102	29 877	7422	2 197	6,26%
1997	35 396	29 848	7698	2 150	6,07%
1998	37 188	30 082	7846	740	1,99%
1999	37 154	30 445	7772	1 063	2,86%
2000	35 191	31 150	7480	3 439	9,77%

Forrás: saját szerkesztés KSH adatok alapján

Az évtized második felében lezajló privatizációs folyamat következtében a villamosenergia-termelő társaságok tulajdonának kevesebb, mint 11 százaléka maradt állami, vagy önkormányzati tulajdonban.

A rendszerváltást megelőzően a távhőszolgáltatás tényleges költségének kétharmadát a központi költségvetés fedezte, ezzel biztosítva az alacsony árat a fogyasztók számára. A politikai átalakulást követően a fogyasztók normatív támogatása megszűnt. Ennek, illetve a primer energiahordozók árának, valamint az üzemeltetési költségek növekedése miatt a távhőszolgáltatás díja többszörösére emelkedett és mintegy 15 százalékkal mérséklődött a lakossági távhőfelhasználás annak ellenére, hogy az ellátott lakások száma minimálisan, de nőtt az 1990-es években. Jóval drasztikusabb visszaesést mutatott az ipari felhasználás, ami az évtized végére alig több mint a fele volt az évtized elejeinek. Ez összességében 32 százalékos visszaesést jelentett a távhőtermelő társaságok számára.

4. A magyar energiapolitika az Európai Unió és Oroszország ütközőzónájában

A 2000-es évek magyar energiapolitikája az Európai Unióhoz történő csatlakozás előkészítésének jegyében zajlott. Az Országgyűlés ennek szellemében derogáció kérése nélkül megkezdte az energetikai jogszabályok uniós joghoz igazítását, ezzel részben feladva az önálló magyar energiapolitika kialakításának lehetőségét, s ismételten, ezúttal azonban önkéntesen elfogadva, egy globális geopolitikai szereplő meghatározó befolyását a hazai energiapolitika kialakítása felett.

Az Országgyűlés 2001-ben döntött a villamos energia piacát szabályozó törvényről. A 2003. január 1-jén hatályba lépő törvény²⁴ az Európai Unió vonatkozó irányelvének megfelelően került kidolgozásra és elfogadásra. A törvény azonnali 33–35 százalékos piacnyitási szintet határozott meg, mely folyamat 2004-ben a nem lakossági fogyasztók teljes körének szabad piacra lépésével folytatódott. Ezzel 70 százalékosá vált a nyitás a villamosenergia-ágazatban. A villamosenergia-szektor félig megvalósult liberalizációja számos átmeneti problémát teremtett, melyek közül kiemelkedik a korábbi monopolista szolgáltatókat terhelő befagyott költségek kezelhetetlensége. Ezek abból fakadtak, hogy a szolgáltatók beruházásait a korábbi, monopolista piac eredményei alapján határozták meg, ez alapján dön-

töttek hosszú távú, jelentős költségvonzattal rendelkező beruházásokról, melyek fedezetét a monopolista járadékból kívánták fedezni. Másik jelentős veszteségtételt a hosszú távú átvételi szerződések következményei jelentették. A monopolista piacon szolgáltató társaságok a korábbi évek adatai alapján, az extra nyereség érdekében hosszú távú szerződésekben vállalták a termelőktől az energia átvételét, mely volument a piacnyitást követően nem tudtak értékesíteni. Egyes becslések alapján e társaságok befagyott költségei a szolgáltatók összes tőkéjének 80 százalékát is jelenthették.²⁵ A liberalizációs folyamatból a szolgáltatás minőségének javulását, az energiaárak csökkenését, a szolgáltatási színvonal javulását, a szolgáltatások bővülését, az ellátásbiztonság fokozódását és a beruházási hatékonyság növekedését várta a jogalkotó, mely azonban csak részsikereket eredményezett.

A villamosenergia-piachoz hasonlóan zajlott le a földgázellátás liberalizációja. A folyamat két évvel később, 2003-ban vette kezdetét a földgáztörvény elfogadásával.²⁶ A jogszabály elfogadása a gázpiacon számos bizonytalanságot hozott magával, a sok esetben átláthatatlan szabályozás megválaszolatlan kérdéseket szült. A versenypiac működését korlátozta, hogy a MOL leányvállalatai a közüzem elsőbbségét kihasználva, az ellátásbiztonság megőrzésére hivatkozva a szállítókapacitások szinte 100 százalékát lekötötték, ezzel korlátozva a konkurencia működését. A versenypiacra történő kilépést korlátozták a korábbi közüzemi szerződések felmondásának következményei, ugyanis tisztázatlan volt, hogy a versenypiacra kilépő fogyasztó milyen feltételek mellett léphet vissza a közüzembe. A korlátozó hatások miatt a piacnyitást követő évben egyetlen feljogosított fogyasztó tudott önálló földgázbeszerzés lehetőségével élni, ezért a MEH javaslatára a kormány 2004-ben minden nem lakossági és kommunális fogyasztó számára biztosította a versenypiacra való kilépés lehetőségét, amivel a piac további 41 százaléka nyílt meg. Az átjárást biztosítva egyszerűsítették a közüzemből való kilépés és a visszalépés feltételét.²⁷

A villamosenergia-piachoz hasonlóan a földgázpiac liberalizációja is felemás eredményt hozott. A liberalizációt követő első években a versenypiaci szereplők a szabad piaci árat a közüzemi árhoz kötve határozták meg, mely mechanizmus fokozatosan visszaszorulva, egészen a teljes piacnyitásig fennmaradt. A versenypiaci ármeghatározás másik módja a hosszú lejáratú fix áras szerződések megkötései voltak, melynek keretében a felek meghatározott időszakra (gázévre)²⁸ változatlan árban állapodtak meg.²⁹ E mechanizmusok korlátozták a földgáz versenypiacán a valódi verseny kialakulását.

5. Kétpólusú magyar energiapolitika

Oroszország a 2000-es években kezdte meg az új, Nyugat-Európába irányuló földgázszállítási útvonalak előkészítését. A nagyszabású tervnek két pillérét a Balti-tenger mélyére fektetendő Északi Áramlat, és a Fekete-tengeren és a Balkánon áthaladó Déli Áramlat adta. Az előbbi végső kapacitása 55 milliárd m³/év, míg az utóbbi tervek szerint 63 milliárd m³ lett volna. A két áramlat megépítésével Moszkva eredetileg két célt szeretett volna elérni. Egyrészt szerette volna a meglévő, Ukrajnán és Belorusszián áthaladó szállítási kapacitáisait jelentősen bővíteni, s ezzel felettébb jövedelmező nyugat-európai piacot megszerezni és befolyását fokozni Európa földgáz-importfüggőségének Oroszországhoz kötésével. Másrészt Moszkva ezekkel az elkerülő vezetékekkel olyan új kapacitásokat kívánt létrehozni, amelyekkel részben tehermentesítheti a már évtizedek óta működő, jelentős tranzitkockázatot jelentő ukrán rendszert és az 1990-es évek végén üzembe állított Belorusszián áthaladó Jamal-vezetékét.³⁰

Magyarország 2004 tavaszán kezdte meg az új magyar energiapolitika koncepciójának kidolgozását.³¹ A koncepció megalkotását az uniós csatlakozás, az energiaszektor teljes

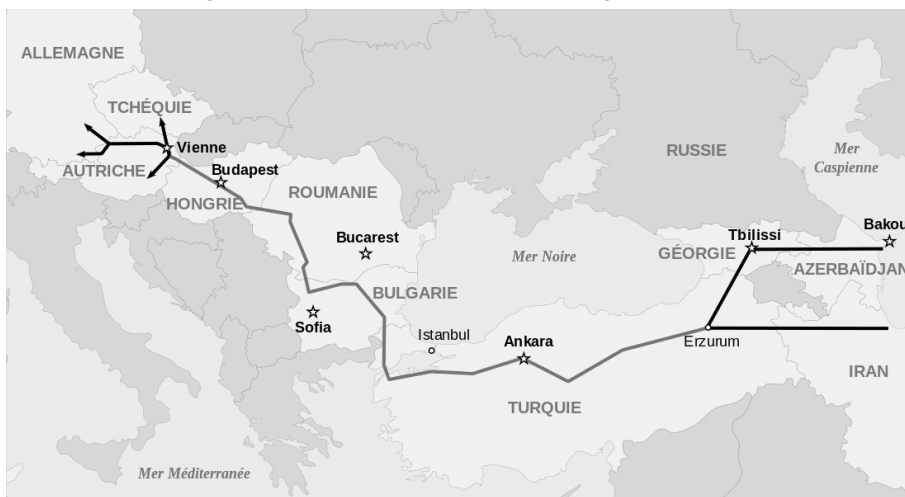
liberalizációjának az évtized végére történő végrehajtása motiválta. Az új magyar energia-politika legfontosabb céljaként az ellátásbiztonság, a gazdaságosság és a környezetvédelem célkitűzéseinek harmonizálását tűzték ki célul. Az ellátásbiztonság tekintetében a koncepció szerint szükséges és lehetséges lett volna az orosz-magyar, erősen politikailag meghatározott energiagazdasági kapcsolatok átstrukturálása, kölcsönös gazdasági alapokon való újjászervezése. A koncepció megalkotói szerint ugyanis Oroszország gazdasága legalább oly mértékben függött az energiaexportjától, mint a magyar gazdaság az orosz energiainporttól. Ennek tekintetében az ország nagymértékű, egyoldalú orosz energiainport-függőségét ellátás-biztonsági szempontból nem veszélyesnek, hanem egyenesen megnyugtatónak tekintették. A koncepció számos és éles kritikát kapott, melyek hatására a kormány végül elvetette a stratégia kidolgozását.

A koncepció kidolgozatlanságát és az ellátásbiztonság szempontjából tett prekoncepcióinak fundamentális hibáját a közeljövő eseményei igazolták. A koncepció elvetését követő évben tört ki a nemcsak a magyar, de az egész Európai Unió gázellátását megingató orosz–ukrán gázárviata. A gázválság hivatalos indoklás szerint a két ország közötti elszámolási vita volt, a valóságban ugyanakkor bizonyosan a 2004-ben kitört ukrainai „narancsos forradalom” sikere után hivatalban lévő „nyugatbarát” Juscenko kormány – orosz geopolitikai érdekeket veszélyeztető – a NATO és az EU irányába történő nyitási kísérlete következtében végrehajtott politikai akció volt. Oroszország először az árpolitikai nyomásgyakorlás eszközhöz nyúlt. A Gazprom az Ukrajna részére mélyen áron alul (50 dollár/ezer m³) értékesített földgáz árát több mint háromszorosára (160 dollár/ezer m³) kívánta emelni, amit a konfliktus elmélyülésével tovább emelt (230 dollár/ezer m³). A sikertelen tárgyalások miatt Oroszország az ukrainai fogyasztásnak megfelelő napi 120 millió köbméterrel csökkentette a Testvériség vezetéken szállított földgáz mennyiségét.³² Ez volt az első eset, hogy Oroszország ténylegesen csökkentette a szállítandó földgáz mennyiségét, s nem csak fenyegetett vele.³³ Az orosz szállítás leállítására Kijev a tranzitgáz megcsapolásával reagált, melynek következtében a Testvériség vezeték segítségével ellátott országok a szerződéses mennyiségnél kevesebbet kaptak. Ez Magyarországon és Szlovákiában 40-40 százalékos, Ausztriában 33 százalékos, míg Lengyelországban 14 százalékos kiesést jelentett. A gázvita pár nap alatt rendeződött, így a földgázraktárak igénybevételének segítségével egyik országban sem keletkeztek ellátási problémák. A konfliktus gyors megoldásához és az orosz fél visszavonulásához annak külpolitikai előkészítetlensége vezetett. A konfliktus megmutatta Oroszország elszántságát, illetve kilátásba helyezte a korábban csak fenyegető eszközként használt nyomásgyakorlási eszköz aktív használatának lehetőségét. Ez bebizonyította, hogy mind Magyarország, mind az Európai Unió tévedett annak tekintetében, hogy Oroszország nem nyúl hozzá a gázcsaphoz politikai érdekei érvényesítésének kiszorolása érdekében.

A 2006-os orosz–ukrán válság lezárását követően az Európai Unió – erős amerikai támogatás mellett – elkezdett a korábbiaknál jóval intenzívebben alternatív, Oroszországtól független gázforrások és szállítási útvonalak után nézni. Ennek vált fontos elemévé a Nabucco-terv amerikai felkarolása. A Nabucco-konzorcium 2005-ben jött létre az osztrák, a magyar, a román, a bolgár és a török nemzeti olajtársaság részvételével, melyhez 2008-ban a német RWE csatlakozott. A Nabucco-gázvezeték azeri, iraki és türkmén földgázt szállított volna Európába.³⁴

1. ábra: Nabucco gázvezeték tervezett útvonala

Figure 1.: Planned route of Nabucco gas pipeline

Forrás: Wikipédia

Washington szerette volna megtörni Oroszország növekvő önbizalmát, amelynek alapját mindenekelőtt Moszkva egyre sikeresebb energetikai terjeszkedése adta. Erre a célra megfelelő eszköznek tűnt a közép-ázsiai szénhidrogén-tartalékok Moszkvától független kitermelésének és nemzetközi piacra juttatásának segítése. Ezt szolgálta volna a Nabucco-projekt, amely a 2002 és 2005 közt megépített Baku–Tbiliszi–Ceyhan-kőolajvezeték mintájára a Kaszpikum-környéki földgázt szerette volna Oroszországot elkerülő útvonalon az európai fogyasztókhoz eljuttatni.³⁵ A Nabucco-terv 2006 végi újjáéledése nyilvánvalóan összefüggött az első ukrán–orosz gázvita keltette sokkhatással, továbbá azokkal az orosz tervekkel, amelyek moszkvai oldalon is keresték Ukrajna elkerülésének lehetséges útvonalait. A Nabucco-projekt azonban – különböző okok miatt, de leginkább azért, mert Moszkva pozíciói az egykori szovjet közép-ázsiai köztársaságokban továbbra is erősek maradtak – kezdettől fogva ingatag lábakon állt.³⁶ Ezen a helyzeten az sem tudott érdemben változtatni, hogy az európai gázpiac 2009 utáni átrendeződése a rivális orosz projekt, a Déli Áramlat megvalósítását is kétségessé tette.

2. ábra: Déli Áramlat gázvezeték tervezett útvonala

Figure 2.: Planned route of South Stream gas pipeline

Forrás: Gazprom (gazprom.ru)

A Déli Áramlattal kapcsolatban a beruházást indokoló két érv, az európai kereslet dinamikus növekedése, valamint az ukrán tranzit problematikus jellege ugyanis megkérdőjeleződni látszott, hisz az Északi Áramlat megépítésével biztosíthatóvá válik az európai szükséglet, illetve megoldódik az Ukrajna jelentette ellátás-biztonsági probléma, így felmerülhet a kérdés, hogy a Déli Áramlat a Nabuccóra vonatkozó orosz válasz lenne,³⁷ melynek célja a közép-kelet-európai orosz gázszállítási kvázi monopólium megőrzése. Magyarország kezdetben középutas álláspontot foglalt el a két vezeték kérdésében, támogatva mindkét alternatíva megépítését. 2012 tavaszára a kormányzat álláspontja megváltozott a kérdésben, s a finanszírozási háttér és a gázforrások bizonytalansága miatt Magyarország távozott az azóta zátonyra futott Nabucco projektből.³⁸ Ez jól mutatta, hogy Magyarország bár elkötelezte magát az Európai Unió energiapolitikájának adaptálása mellett, ennek ellenére az importfüggősége okán nem mert nyílt konfliktust vállalni Oroszországgal energetikai kérdésben.

6. Külön utas magyar energiapolitika

Az Európai Bizottság által kidolgozott harmadik liberalizációs csomag szellemében az Országgyűlés 2007-ben fogadta el az új villamos energia törvényt,³⁹ mely 2008. január 1-től valamennyi fogyasztó, így a lakossági fogyasztók számára is biztosította a versenypiacról történő villamosenergia-vásárlást. A teljes piacnyitás – a korábbi intézkedésekhez hasonlóan – nem hozta meg a tőle elvárt sikert. Ennek részben oka volt, hogy a liberalizáció mesterségesen, az iparágra kötelező állami szabályozás következtében került bevezetésre, ami a piaci szereplők, főként a nem nagyfogyasztók számára idegen volt. Az ebbe a csoportba tartozó, egyúttal a felhasználás nagy részét kitevő kisfogyasztók ugyanis jelentős tárgyalási potenciál híján nem tudnak élni a versenypiacban rejlő lehetőségekkel.⁴⁰ E probléma valós jellegét jól szemlélteti, hogy a teljes piacnyitást követően nőtt az egyetemes szolgáltatás keretében értékesített villamos energia aránya. A problémát mintegy elismerve a kormány 2009-ben az egyetemes szolgáltatást igénybe vevők körének szűkítése helyett bővítette a közüzem helyébe lépő, az egyetemes szolgáltatást igénybe venni jogosultak körét.

A villamosenergia-piac teljes liberalizációját megvalósító szabályozásmódosítással párhuzamosan megkezdődött a földgázpiac teljes liberalizációjának előkészítése. 2007. július 1-vel minden fogyasztó előtt megnyílt a versenypiac, így a korábbi szabályozás által a feljogosított fogyasztók közé nem sorolt lakossági fogyasztóknak és kisfogyasztóknak is lehetőségük nyílt a versenypiacról vásárolni.⁴¹ Az Országgyűlés 2008-ban fogadta el az új földgáztörvényt,⁴² amely a földgázpiacon is megszüntette a közüzemet és a hatósági árszabást, emellett megteremtette az egyetemes szolgáltatást, és létrehozta az ellátásbiztonság érdekében a végső menedékes intézményét. A jogszabály a lakossági fogyasztók, valamint a 20 m³/óra kapacitást meg nem haladó kisfogyasztók számára biztosította az egyetemes szolgáltatás igénybevételének lehetőségét.

Bár a földgázpiac teljes liberalizációja a közüzem egyetemes szolgáltatáson keresztül történő kvázi fenntartása miatt a szabad piacra kilépni nem kívánó lakossági felhasználókat gyakorlatilag közvetlenül nem érintette, azonban közvetve, a távhő-szolgáltatókon keresztül igen. A földgázpiac megnyitásával a távhő-szolgáltatóknak csak egy része lépett ki a szabadpiacra, általában a korábbinál kedvezőbb beszerzési szerződéseket kötve. A közüzemi árhoz kapcsolt szabadpiaci árazási mechanizmus visszaszorulásával azonban a beszerzési költségek emelkedni kezdtek a távhő-szolgáltatók számára is. A jogszabály az átmeneti időszak végét követően minden távhő-szolgáltatót a szabadpiacra kényszerített, ezzel kitéve nemcsak a távhőtermelőket, de rájuk keresztül a távhőszolgáltatást igénybe

vevő 647 000 lakásban élő embert a földgáz világpiaci áringadozása általi kockázatnak. Ennek következtében a távhődíjak emelkedésnek indultak.

A villamos energia és földgáz piac teljes liberalizációjának megvalósulásával megszűnt a hatósági árszabás. A versenypiacon az ár piaci alapon határozódott meg, míg az egyetemes szolgáltatást igénybe vevők hatóságilag, a MEH által ellenőrzött árakon juthattak a villamos energiához és a földgázhoz. A MEH hatósági árelőkészítő-árszabályozó tevékenysége a rendszerhasználati díjakra, a villamos energia esetében a megújuló energiaforrások felhasználásával megtermelt villamos energia kötelező átvételi árára, valamint a földgáz és a villamos energia egyetemes szolgáltatás áaira (induló ár és árrés) terjedt ki.⁴³ A földgáz egyetemes szolgáltatás díja a 29/2009. (VI. 25.) KHEM rendelet alapján, költségalapon került megállapításra. A MEH minden egyes egyetemes szolgáltató esetén a költség-meghatározás módszertana alapján megállapította a földgáz egységének induló árát, ami az egységnyi földgáz biztosításának önköltségét foglalta magában. Emellett a hivatal a vonatkozó rendelet alapján meghatározta az e feletti árrést, ami a szolgáltató hasznát adta. A villamos energia egyetemes szolgáltatói díjának megállapítását a 115/2007 (XII. 29.) GKM rendelet szabályozta. A rendelet meghatározta a költségek figyelembe vételének módszertanát, illetve a költségek felett alkalmazható legnagyobb átlagos kereskedelmi árrést. A távhődíjak meghatározásánál a termelők minimális jogszabályi megkötés mellett szabadon járhattak el. Az önkormányzatoknak ármegállapító szerepe csak olyan erőműveknél volt, ahol az erőmű távhő-szolgáltatási teljesítménye elérte az 50 MW-ot. Ennek következtében a távhődíjak országos szinten jelentősen, akár 20 százalékos mértékben is eltértek.⁴⁴

2010 júniusában az Országgyűlés által elfogadott törvények a földgáz és a villamos energia tekintetében – az Európai Unió liberalizációs irányelvei szellemiségének ellenében – visszaállították a hatósági árszabást. Ettől kezdve a villamos energia és földgáz egyetemes végfogyasztói árát az energiapolitikáért felelős miniszter (jelenleg nemzeti fejlesztési miniszter) rendeletben határozza meg a MEH javaslata alapján. A jogszabály-módosítás nem tért ki a rendszerhasználati díj meghatározására, így annak meghatározását továbbra is a MEH végzi. Egy évvel ezt követően az 50/2011. (IX. 30.) és 51/2011. (IX. 30.) NFM rendeletek kibocsátása a távhőszolgáltatást is hatósági árrá tette a lakossági, illetve az intézményi távhőszolgáltatás esetén is. A rendeletek által szabályozott mechanizmus keretében a hatósági árát a MEH javaslata alapján az energiapolitikáért felelős miniszter rendeletben határozza meg.

Külön utas energiapolitikai intézkedései keretében a Kormányzat 2013. január 1-től 10–10 százalékkal csökkent a lakossági gáz- és villamos energia árát. A „rezsicsökkentésnek” elkeresztelt intézkedés intézményesítése érdekében és „a lakossági terhek csökkentése, a jövedelmek felhasználásának szabadsága, a létfenntartáshoz szükséges, mindenképpen kifizetendő háztartási tételek árának csökkentése” céljából⁴⁵ az Országgyűlés 2013-ban fogadta el a rezsicsökkentések végrehajtásáról szóló 2013. évi LIV. törvényt. Az intézkedés keretében eddig három ütemben valósult meg a földgáz, a villamos energia és a távhő⁴⁶ díjának csökkentése átlagosan 24 százalékos mértékben. A Kormányzat a szolgáltatók kieső bevételét nem kompenzálta, így az intézkedés hatására kieső bevételek a szolgáltatóknak maguknak kell pótolni.

A magyar állam a lakossági díjak meghatározását követően megkezdte a lakossági szolgáltatás átvételéhez szükséges intézkedések meghozatalát. 2015 tavaszán létrejött az állami tulajdonú ENKSZ Első Nemzeti Közműszolgáltató Zrt. azzal a céllal, hogy koordinálja az állami tulajdonú közműszolgáltatók tevékenységét. Az állami szolgáltatás először a földgázszolgáltatás területén valósult meg. Az állami tulajdonba került, korábban Budapest és környéke egyetemes szolgáltatását ellátó Főgáz Zrt. (jelenleg NKM Földgázszolgáltató Zrt.) vette át a 2015 augusztusától a Magyar Telekom 60 000, majd 2016 januárjától az E.ON Energiaszolgáltató 600 000 egyetemes fogyasztójának ellátást. A társaság 2015 szeptemberében megvásárolta GDF SUEZ Energia Magyarország Zrt.-t, így e társaság

750 000 egyetemes fogyasztójának ellátása is a Főgázhoz került. Utolsóként, 2017 januárjában került sor Tígáz Zrt. egyetemes fogyasztóinak átvétele, mellyel 3,4 millió fogyasztóval bővült a NKM Földgázszolgáltató Zrt. által ellátotti kör.⁴⁷ Ezzel gyakorlatban megvalósul a lakossági földgázszolgáltatás állami által történő kizárólagos biztosítása, mely tekinthető az 1990-es évek közepén privatizált gázszolgáltatás részbeni újraállamosításának.

Az integrációval a Kormány a nonprofit alapú közműszolgáltatás megvalósítását, ezáltal a lakossági közműterhek további csökkentését kívánta megvalósítani nemcsak a gázszolgáltatás, hanem a többi közműszolgáltatás esetében is. Az ezen elvárások teljesíthetőségét jelenleg nehéz megítélni. Kérdésként merül fel, hogy a továbbra is magántulajdonban maradó hálózat fejlesztése esetén mennyire lesznek motiváltak az egyetemes szolgáltatás lehetőségétől megfosztott tulajdonosok a hálózat karbantartásában, melyeket eddig ugyan külön cég kezelt, azonban ezek a legtöbb esetben az egyetemes szolgáltatóval azonos cégcsoporthoz tartoztak. További kérdés, hogy a közmű díjsökkentések után veszteséges egyetemes szolgáltatás az integráció után képes lesz-e legalább nullszaldós, de leginkább az újabb díjsökkentést lehetővé tevő szufficites működésre.

7. Új magyar energiapolitika születése

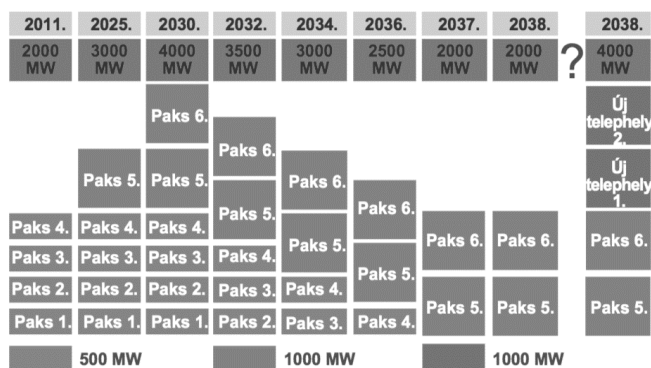
Az Országgyűlés 2008-ban fogadta el Magyarország 2008–2020-as időszakra vonatkozó energiapolitika irányelvét,⁴⁸ melyben az ország hosszú távú energetikai célkitűzéseiként az ellátásbiztonságot, a versenyképességet és a fenntarthatóságot határozta meg, összhangban az Európai Unió formálódó új energiapolitikai irányelveivel. A célkitűzések elérése érdekében a megújuló energiaforrások és a hulladékból nyert energia arányának növelésén kívül a fajlagos energiafelhasználás csökkentését, valamint a környezet- és természetbarát technológiák fokozatos bevezetését tűzte ki célul. Az irányelv elfogadásával az Országgyűlés egyben felkérte a Kormányt, hogy dolgozza ki a megújuló energiaforrások felhasználásának stratégiáját.⁴⁹

Az irányelv alapján elkészített, 2011-ben elfogadott „Nemzeti Energiastratégia 2030”⁵⁰ a hosszú távú fenntarthatóság, biztonság és gazdasági versenyképesség biztosítását határozta meg a magyar energiapolitika elsődleges céljaként. A kormányzat a stratégia végrehajtásával kívánja garantálni az ellátásbiztonságot, érvényesíteni a környezetvédelmi szempontokat, figyelembe venni a legkisebb költség elvét, valamint az ország lehetőségeinek függvényében kiállni a globális problémák megoldása mellett. A stratégia öt kiemelt törekvést fogalmaz meg, melyeket feltétlen szükségesnek tart a meghatározott célok elérésének érdekében. Ezek az energiatakarékosság és az energiahatékonyság fokozása, a megújuló energiák részarányának a növelése, a közép-európai vezetékhálózat integrálása, az atomenergia jelenlegi kapacitásainak megőrzése, valamint a hazai szén- és lignitvagyon környezetbarát módon való felhasználása a villamosenergia-termelésben. Ez egyrészt összhangban áll az Európa2020 stratégiában megfogalmazott törekvésekkel, másrészt egyértelműen deklarálja, hogy Magyarország a 2011-es fukushimai katasztrófa ellenére is kiáll az atomenergia békés hasznosítása mellett. További, az uniós törekvésektől eltérő elem a szénvagyon villamosenergia-termelésben való felhasználásának támogatása, amely az ellátásbiztonság, valamint a 2030-ig várhatóan jelentősen növekvő igények fedezéséhez szükséges eszközként jelenik meg a stratégiában. Erre a három pillérre épülő „Atom-Szén-Zöld” forgatókönyvvel kívánja a stratégia elérni, hogy 2030-ig megszűnjön az ország villamosenergia-importszaldója. Az energiastratégia egyrészt konkrét javaslatokat tartalmaz 2030-ig a döntéshozók és az energetikai szektor szereplői számára, mely az öt éves cselekvési tervek irányát határozza meg, másrészt az uniós stratégiához hasonlóan 2050-ig szóló hosszú távú elképzeléseket fogalmaz meg.

A dokumentum az atomenergia hasznosítás terén a békés nukleáris energia hasznosítás hosszú távú fenntartásával számol az energiamixben. A dokumentum ellátás-biztonsági szempontból kedvező körülményként számol a Paksi Atomerőművel (alacsony üzemanyagköltség, két évet meghaladó üzemanyag tartalék), ugyanakkor nem veszi figyelembe a fűtőelem beszerzési lehetőségek adta közép és hosszú távú egyoldalú orosz importfüggőséget. A stratégia az általa felvázolt valamennyi eshetőség esetén számol a Paksi Atomerőmű meglévő blokkjainak üzemidő hosszabbításával, míg a nukleáris bővítéssel számoló „Közös erőfeszítés” forgatókönyv 2000 MW új atomerőműi kapacitás létrejöttével kalkulál 2030-ig. Mindemellett távlati tervként tartalmazza további 2000 MW új kapacitás létrehozását, ezzel megduplázva az ország jelenlegi, 2000 MW névleges atomenergia kapacitását.

3. ábra: Magyarország nukleáris kapacitásának tervezett alakulása

Figure 3.: Planned development of Hungary's nuclear capacity

Forrás: Nemzeti Energiastratégia 2030

A szénfelhasználás fenntartását a stratégia elsődlegesen biztonságpolitikai szempontból tartja szükségesnek. Magyarország a fosszilis energiahordozók közül egyedül szén esetében rendelkezik megfelelő mennyiségű készletekkel, így energetikai krízishelyzetben (kőolaj-/földgáz-árrobbanás, nukleáris üzemzavar) egyedül e saját termelésű fosszilis kapacitásra tudna támaszkodni az ország.

4. ábra: Magyarország fosszilis energiahordozó vagyona

Figure 4.: Hungary's fossil fuel assets

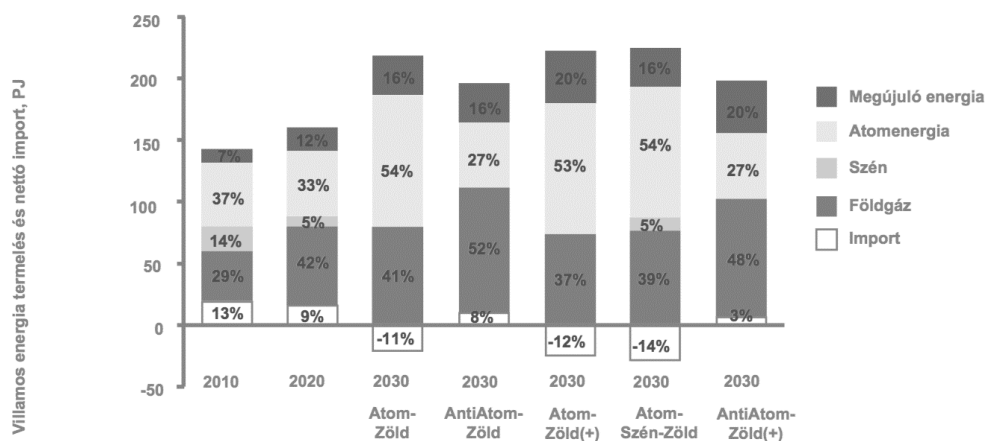
Nyersanyag	Földtani vagyon (2010)	Kitermelhető vagyon (2010)	Termelés (2008)	Termelés (2009)
millió tonna				
Kőolaj	209,4	18,4	0,81	0,80
Feketekőszén	1625,1	1915,5	-	-
Barnakőszén	3198,0	2243,8	1,39	0,95
Lignit	5761,0	4356,3	8,04	8,03
Uránérc	26,8	26,8	-	-
milliárd m ³				
Földgáz	3563,0	2392,9	2,88	3,12

Forrás: Nemzeti Energiastratégia 2030

E kapacitás hasznosításához azonban elengedhetetlen a ma még nem kiforrott tiszta széntekológiák (CC) és a CO₂ leválasztási és tárolási (CCs) technológiák fejlődése és elterjedése. Ennek megfelelően a stratégia a felvázolt 5 energiamix scenárió közül csak 1 esetében számol ténylegesen a szénfelhasználás fenntartásával.

5. ábra: Nemzeti Energiastratégia forgatókönyvei

Figure 5.: Scenarios National Energy Strategy

Forrás: Nemzeti Energiastratégia 2030

A dokumentum megújuló energiaforrások alkalmazása terén prioritásként a biogáz és biomassza erőművek létesítését, valamint a geotermikus energiahasznosítást jelöli meg. Emellett 2020 utánra prognosztizálja a napenergia, valamint a szélenergia hasznosításának növekedését, összességében 2030-ra 20 százalékos megújuló energia részarányt előírva nyozva a primer energiahordozók körében.

A stratégia részletesen nem foglalkozik a megújuló energiaforrások növekedési ütemének felvázolásával, továbbá nem fogalmaz meg ennek érdekében végrehajtandó konkrét intézkedéseket. Ezek bemutatására a megújuló energiaforrásból előállított energia támogatásáról szóló európai parlamenti és tanácsi irányelv rendelkezéseinek megfelelően a Nemzeti Megújuló Energia Hasznosítási Cselekvési Tervben került sor. A Tanács és az EP a 2009/28/EK irányelv 1. számú mellékletében 13 százalékban határozta meg Magyarország megújuló energiaforrásokból előállított energia részarányára vonatkozó országspecifikus célját. A cselekvési tervben a Kormány a magyar megújuló energia politika legfontosabb stratégia céljaként az ellátásbiztonság, versenyképesség, és fenntarthatóság érvényesítését jelölte meg. Az NCsT-ben a Kormány az uniós előírást meghaladóan, 14,65 százalékos mértékű, ágazatonként differenciált vállalást tett a megújuló energiaforrások 2020-as részaránya tekintetében.⁵¹

Annak érdekében, hogy Magyarország teljesíteni tudja az NCsT-ben vállalt célkitűzést, a megújuló energiaforrások alkalmazásának fokozott támogatására lesz szükség, melyet a Kormány a megújuló energiaforrások termelését ösztönző, a megújuló energiaforrások termelésére vonatkozó támogatási és kötelező átvételi rendszer kibővítésével, illetve az európai uniós és hazai fejlesztési források a megújuló energiaforrások alkalmazását minél nagyobb mértékben támogatni tudó módon történő felhasználásával tud biztosítani.⁵²

8. Összefoglalás

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Magyarország a rendszerváltás óta próbálkozik megszabadulni a szocialista rendszer energiapolitikai örökségétől, azonban az ellátási rendszerek adta peremfeltételek között ezen a téren kevés sikert ért el. Az ország az uniós csatlakozást követően harmonizálta energiapolitikáját az uniós irányelveknek megfelelően, így a megújuló energiaforrások alkalmazása Magyarország számára is az energiapolitika egyik, még ha nem is egyetlen irányává vált. Magyarország az uniós irányelvekhez képest

több esetben folytat külön utas politikát, így energiapolitikájának alapját is az EU tisztán megújuló energiaforrásokra építő stratégiájához képest az atomenergia–szén–megújuló energiaforrások alkalmazásának mixe adja.

JEGYZETEK

1. 1911. évi VI. törvénycikk 3. §.
2. Kaposi (2014).
3. Járosi (2010).
4. Szemerényi (2007).
5. Virág (2007).
6. Várpalota, Kazincbarcika, Tiszapalkonya, Ajka, Pécs, Oroszlány, Tatabánya.
7. Kajati (2008).
8. Járosi (2010).
9. Járosi–Petz (2000).
10. Gálosi–Haffner (2017)
11. Az AV-1 üzemtől az EU 2005 projektig – A Dunai Finomító 40 éve, Mol Nyrt., 2005.
12. Kaposi (2004).
13. Simon (2001).
14. A földgázpiac kilátásai Magyarországon, különös tekintettel a kereslet befolyásolhatóságára. Dr. Hegedűs Miklós (szerk.): Energiapolitikai Füzetet III. szám, Budapest, 2005.
15. Ispán (2002).
16. Rausch (2009).
17. Kaposi (2007) és Kiss–Hetesi–Kiss (2016).
18. Szabó (2004).
19. A lakossági hőigény döntő többségét ennek ellenére sem a távhő, hanem az egyedi fűtési megoldások (egyedi gáz, olaj, fa) biztosították.
20. A magyar távhőszolgáltatás. Dr. Hegedűs Miklós (szerk.): Energiapolitikai füzetek VI. szám, Budapest, 2005a.
21. 21/1993. (IV. 9.) OGY határozat a magyar energiapolitikáról.
22. Járosi–Kacsó (2004).
23. Petlánovics (2007).
24. 2001. évi CX. törvény a villamos energiáról.
25. Az állam szerepe a villamosenergia-szektorban. Dr. Hegedűs Miklós (szerk.): Energiapolitikai füzetek I. szám, Budapest, 2005b.
26. 2003. évi XLII. törvény a földgázellátásról.
27. A földgázpiac kilátásai Magyarországon, különös tekintettel a kereslet befolyásolhatóságára. Dr. Hegedűs Miklós (szerk.): Energiapolitikai Füzetet III. szám, Budapest, 2005.
28. Tárgyév július 1-től, következő év június 30-ig tartó időszak.
29. Kádárné (2009).
30. Gálosi–Haffner (2016).
31. Az új energiakoncepció alapkérdései – Az állam szerepe a liberalizált energiapiacra. Dr. Hegedűs Miklós (szerk.) Budapest, 2003.
32. Virág (2007).
33. Hedenskog–Larsson (2006).
34. Orbán (2011).
35. Gálos–Haffner (2016).
36. Nógrádi–Virág (2015).
37. Deák (2011).
38. Mol: a Nabucco-projekttel kapcsolatban több bizonytalanság is felmerült 2012. 04. 23. (MTI).
39. 2007. évi LXXXVI. törvény a villamos energiáról.
40. A piacnyitás tapasztalatai a villamosenergia-szektorban Dr. Hegedűs Miklós (szerk.): Energiapolitikai füzetek XV. szám, Budapest, 2008.

41. Ország (2011).
42. 2008. évi XL. törvény a földgázellátásról.
43. Tájékoztató a Magyar Energia Hivatal 2009. évi tevékenységéről. Barka Ernő et al. (szerk.) Magyar Energia Hivatal, Budapest, 2010.
44. Tájékoztató a Magyar Energia Hivatal 2007. évi tevékenységéről. Barka Ernő et al. (szerk.) Magyar Energia Hivatal, Budapest, 2008.
45. 2013. évi LIV. törvény.
46. Továbbá a víz és csatornadíj, a kéményseprés, a PB-gáz és a hulladékelszállítási díj.
47. NKM Földgázszolgáltató Zrt. weboldala <https://www.nkmfoldgaz.hu/A-FOGAZ/Rolunk/Fogaz> (letöltés ideje: 2017. 12.10.)
48. 40/2008. (IV. 17.) OGY határozat.
49. Továbbá dolgozza ki átfogó, országos energiahatékonysági stratégiát, nemzeti energiahatékonysági cselekvési tervet és az energiafelhasználás szociális támogatási rendszerét, valamint gondoskodik az energiapolitika céljainak hatékony megvalósulását elősegítő pályázatok és források megfelelő koordinációjáról és legalább két évente készítsen tájékoztatót az energiapolitika megvalósulásáról.
50. Nemzeti Energiastratégia 2030, Nemzeti Fejlesztési Minisztérium, Budapest, 2012.
51. Magyarország Megújuló Energia Hasznosítási Cselekvési Terve 2010–2020, Nemzeti Fejlesztési Minisztérium, Budapest, 2010, p. 15.
52. Mezősi (2014).

FELHASZNÁLT IRODALOM

1911. évi VI. törvénycikk.
- 21/1993. (IV. 9.) OGY határozat a magyar energiapolitikáról.
2001. évi CX. törvény a villamos energiáról.
2003. évi XLII. törvény a földgázellátásról.
2007. évi LXXXVI. törvény a villamos energiáról.
2008. évi XL. törvény a földgázellátásról.
2013. évi LIV. törvény.
- 50/2011. (IX.30.) és 51/2011 (IX. 30.) NFM rendeletek.
- 29/2009. (VI. 25.) KHEM rendelet.
- 115/2007 (XII. 29.) GKM.
- 40/2008. (IV. 17.) OGY határozat.
- 2009/28/EK irányelv
- Az állam szerepe a villamosenergia-szektorban. Dr. Hegedűs Miklós (szerk.): Energiapolitikai füzetek I. szám, Budapest, 2005b.
- A földgázpiac kilátásai Magyarországon, különös tekintettel a kereslet befolyásolhatóságára. Dr. Hegedűs Miklós (szerk.): Energiapolitikai Füzetet III. szám, Budapest, 2005.
- A magyar távhőszolgáltatás. Dr. Hegedűs Miklós (szerk.): Energiapolitikai füzetek VI. szám, Budapest, 2005a.
- A piacnyitás tapasztalatai a villamosenergia-szektorban Dr. Hegedűs Miklós (szerk.): Energiapolitikai füzetek XV. szám, Budapest, 2008.
- Az AV-1 üzemtől az EU 2005 projektig – A Dunai Finomító 40 éve, Mol Nyrt., 2005.
- Az új energiakoncepció alapkérdései – Az állam szerepe a liberalizált energiapiacra. Dr. Hegedűs Miklós (szerk.) Budapest, 2003.
- Bencze G. et al. (1995): Húsz év a Paksi Atomerőmű története, Paks, 1995.
- Deák A. (2011): Déli Áramlat vs. Nabucco – a vezetékviita stratégiai dimenziói. Európai Tükör XVI. évf. 4. szám pp. 62–68.
- Gálosi-Kovács B.–Haffner T. (2016): Az orosz „energiafegyver” alkalmazásának hatása Köztes-Európára. In: Gulyás L. (szerk.) Köztes Európa, 2016/1-2. szám, Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged 2016, pp. 245–254.

- Gálosi-Kovács B.–Haffner T. (2017): Az energetika, mint az orosz geopolitikai érdekérvényesítés eszköze In: Haffner T. és Kovács Á. (szerk.) *Fiatalok Európában tanulmánykötet 2016*, Konferenciakötet pp. 71–85.
- Hedenskog, J.–Larsson, R. L. (2006): *Russian Leverage on the CIS and the Baltic States*. Swedish Defence Research Agency.
- Ispán Á. L. (2012): Faluvillamosítás Magyarországon 1945 után. *Múltunk* 2012/2. szám pp. 123–149.
- Járosi M. (2010): Magyar energiapolitika. In: Járosi M. (szerk.), *A Lévai örökség és a magyar energetika*. Budapest, Püski Kiadó pp. 83–112. o.
- Járosi M.–Kacsó A. (2004): Az Európai Unió és Magyarország energiapolitikája. *Politikatudományi szemle* XIII/4. pp. 171–189.
- Járosi M.–Petz E. (2000): *Uniós csatlakozás előtt a magyar energiapolitikáról*. Budapest, Püski Kiadó.
- Kajati Gy. (2008): *A magyar villamosenergia-ipar poszt szocialista átalakulása*, doktori értekezés DE TTK.
- Kaposi Z. (2004): *A 20. század gazdaságtörténete*. Pécs–Budapest. Dialóg Campus Kiadó.
- Kaposi Z. (2007): *A magyarországi energiapolitika változásai a tervgazdálkodás idején*. Valóság. L. évf. 4. sz. pp. 104–116.
- Kaposi Z. (2014): *Nagykanizsa gazdasági fejlődése (1850–1945)*. In: Kaposi Z. (szerk.) *Nagykanizsa városi monográfia III. Nagykanizsa. Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata*.
- Kádárné Horváth Á. (2009): *A földgázpiaci liberalizáció és távfűtés*. Hetesi Erzsébet–Majó Zoltán–Lukovics Miklós (szerk.) *Szolgáltatások világa*. JATEPress, Szeged, 2009.
- Kiss V. et al. (2016): Issues and solutions relating to Hungary's electricity system. *Energy*. Volume 116 Part 1. pp. 329–340.
- Magyarország Megújuló Energia Hasznosítási Cselekvési Terve 2010–2020, Nemzeti Fejlesztési Minisztérium, Budapest, 2010.
- Mol: a Nabucco-projekttel kapcsolatban több bizonytalanság is felmerült 2012. 04. 23. (MTI).
- Mezősi A. (2014): Drága-e a megújuló? – A hazai megújuló villamosenergia-termelés hatása a villamos energia árara. In: *Vezetéstudomány* Vol. 45. No. 7–8. pp. 40–52.
- Nemzeti Energiastratégia 2030, Nemzeti Fejlesztési Minisztérium, Budapest, 2012.
- NKM Földgázszolgáltató Zrt. weboldala <https://www.nkmfoldgaz.hu/A-FOGAZ/Rolunk/Fogaz> (letöltés ideje: 2017. 12. 10.)
- Nógrádi Gy.–Virág A. (2015): *A Déli Áramlat projekt lezárása az orosz stratégia nézőpontjából*. Külügyi Szemle Vol. 14. No. 1.
- Orbán A. (2011): *Az európai földgázpiac beszerzési forrásainak diverzifikációja*. Európai Tükör Vol. 16. No. 4.
- Ország B. (2011): *A magyarországi földgázpiac elemzése: Liberalizáció és hatékonyság*, TDK dolgozat BCE GK.
- Petlánovics P. (2007): *A tulajdonviszonyok változásának (privatizáció) összehasonlító elemzése Kelet-, Közép-Európa (Magyarország, Lengyelország) országaiban*, szakdolgozat, BGF KFK.
- Rausch P. (2009): *A nukleáris energiatermelés helyzete és szerepe a jelenkori társadalomban*, szakdolgozat, ELTE TTK.
- Simon K. (2001): *A magyar szénbányászat a 20. század második felében*. *Magyar Tudomány*, 2001/6. szám. pp. 647–658.
- Szabó B. (2004): *Atomkorszak, Mielőtt meghasadt az atommag*, Paks, 2004.
- Szemerényi R. (2007): *Energia- és Biztonságpolitika a hidegháború idején szénhidrogén- és biztonságpolitikai kölcsönhatások Európa és a KGST kapcsolataiban 1945–1990*. PhD értekezés: Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Tájékoztató a Magyar Energia Hivatal 2007. évi tevékenységéről. Barka Ernő et al. (szerk.) *Magyar Energia Hivatal*, Budapest, 2008.
- Tájékoztató a Magyar Energia Hivatal 2009. évi tevékenységéről. Barka Ernő et al. (szerk.) *Magyar Energia Hivatal*, Budapest, 2010.
- Virág A. (2014): *Elgázolt szuvenaritás*. Budapest: Geopen Könyvkiadó, 2014.

TAKÁCS Gergely

PhD-hallgató

Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs

PhD student

University of Pécs, Faculty of Humanities, Interdisciplinary Doctoral School, Pécs

takacs.gergely@gmail.com

AZ ENERGIABIZTONSÁG ELMÉLETE

THE THEORY OF ENERGY SECURITY

ABSTRACT

Following the landmark decision of Winston Churchill in 1913, oil has developed to be a strategic product even before it became a commercial item appearing on the markets. The aforementioned decision also had consequences to the course of the First and the Second World War, and affected the later efforts of the allied countries to gain influence in the Middle East. After a short historical overview of the main events of the second half of the 20th century from the perspective of the security studies, this paper wishes to present how the theories regarding energy security as a question of policy define the most crucial elements and dimensions of this field. Without presenting geopolitical and geoeconomic aspects, the theory of energy security cannot be considered as a whole, with regard to limitations of length, I would still do so. Instead, I intend to focus on theories aiming at establishing fundamental aspects, methods of calculation, indices, also with the aim of creating a new discipline.

Kulcsszavak: az energiabiztonság elmélete, geopolitika, stratégiai termékek

Keynotes: theory of energy security, geopolitics, strategic products

1. Bevezetés

A történelem alakulására sok történész szerint ez egyik legnagyobb befolyással Churchill 1913-as azon döntése volt, amellyel a hadiflottánál alkalmazott üzemanyagot lecserélték szénről kőolajra. Ahogy Churchill mondta, hogy az olaj egyet jelent a „nagyobb tűzerővel és sebességgel kisebb költségen”.¹ Churchill azóta híressé vált döntését követően az olaj előbb vált stratégiai terméké, mint hogy kereskedelmi áruként megjelent volna a piacon. Ez kihatással volt az első majd később a második világháború menetére, illetve a két világhégést követően a szövetséges országok közel-keleti befolyásszerzési törekvéseire.

A nyugat-európai országok számára, akik a közel-keleti olajtól váltak nagymértékben függővé, az energiabiztonság részben egyet jelentett ezektől a szénhidrogénektől való függőség csökkentésével. Ez kifejezetten nagy kihívással járt, ugyanis gazdasági növekedésük szerves részévé vált a kőolaj. A hetvenes évek gazdasági válsága következtében egyre több kritikus hang jelent meg a kormányzati szabályozást, és az intervenciós politikákat illetően, aminek az eredményeként a nyolcvanas években egyre inkább szükségessé vált a monopóliumok hatalmát csökkentő, és az ágazaton belüli versenyt növelő intézkedések megtételére. A hidegháborús korszakot követő évtized során több olyan lépés is történt, amelyek az energiapiacok liberalizációja, valamint a kitermelő/importáló országok diverzifikációja

irányába mutattak. Ezzel párhuzamosan – tekintettel arra, hogy a szénhidrogének jellemzően földrajzilag koncentráltan és politikailag instabil régiókban találhatók meg nagyobb arányban – a regionális konfliktusok kialakulásának esélye megnőtt, ezáltal pedig ellátásbiztonság kockázata is fokozódott az egyes kitermelő országokban.

Az 1945 után született biztonságpolitikai elméletek és a biztonság fogalma jellemzően katonai aspektusúak voltak, a hatvanas és hetvenes években látott nemzetközi politikai és gazdasági folyamatok következtében azonban egyre szükségesebbé vált az értelmezési keret, és a figyelembe veendő szempontok kiterjesztése. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a katonai eszközök mellett egy ország biztonsága szempontjából a gazdasági tényezőknek is fokozott szerep jut.²

Ebben az időszakban már azt az álláspontot is széles körben elfogadták, hogy az államok kölcsönös függőségére³ épülő nemzetközi rendszer fontos feltétele a biztonság, ugyanis kizárólag saját erőre alapozva, még a gazdaságilag komoly potenciált képviselő államok sem tudnak gondoskodni a biztonságukról.

A biztonság gazdasági dimenziója a hetvenes évek elejétől került tehát a figyelem középpontjába, amikor az olajválsággal párhuzamosan globális problémává vált az adósság, az infláció és a munkanélküliség növekedése. Emellett megerősödött az a gondolat is, hogy a nyersanyagforrások és a piacok hozzáférhetősége valamennyi állam közös érdeke, amely miatt érdemes együttműködési formákat kialakítani. A nyolcvanas években a biztonság fogalma a gazdasági aspektusok figyelembe vételét követően egy újabb dimenzióval egészült ki, a környezetvédelemmel.⁴

Ezt érzékelve számos szerző kezdett gazdasági, környezeti és egyéb elemeket is a biztonság, mint rendkívül komplex fogalom részévé tenni. A biztonságpolitikai elméletekkel foglalkozó szerzők ebből a szempontból két részre voltak választhatók. Az egyik csoportba teoretikusoknak azon képviselői tartoztak, akik szerint nem volt szükség a biztonságpolitika elméleti kereteinek kitágítására, míg az ellenkező álláspontra helyezkedők úgy gondolták, hogy a világpolitikai és gazdasági folyamatok haladása igenis megköveteli ezt.

A biztonság fogalmának kiterjesztésére irányuló igény – tudományos szinten – a nyolcvanas években jelent meg még erőteljesebben, miközben politikai szinten ennek szempontjai már lényegesen korábban a döntéshozatali mérlegelés részét képezték. A kilencvenes évek biztonságpolitikai elemzései jellemzően a Szovjetunió összeomlását követően kialakult geopolitikai vákuummal, a volt szovjet tagállamok területén maradt nukleáris arzenál elhelyezésével (proliferáció problematikája), valamint az instabil jugoszláv és orosz belpolitikai helyzettel voltak elfoglalva.⁵ Egy rövid, közel egy évtizedes intermezzót követően Oroszország – gazdasági helyzetének javulását, valamint a hatalmi struktúra konszolidációját követően – ismét visszatalált az offenzív, némely esetben inkább agresszív külpolitikai eszközrendszerhez, amely értelemszerűen magában foglalta az energiafegyver (az exportőri nyomásgyakorlás) alkalmazását is.

A biztonság újra értelmezésével és a vizsgált dimenziók körének bővülésével párhuzamosan az elmúlt években a geoökonómia definíciója⁶ esetében is tapasztalható módosításra, kiegészítésre utaló igény. Ezt támasztja alá, hogy egyre gyakoribb fogalomként jelenik meg a szakirodalomban az „energia geoökonómiája” kifejezés, ami az államok kül gazdasági politikáját tanulmányozza, amelynek célja, hogy előnyökhöz jusson az energetikai szektorral összefüggő mechanizmusok révén úgy, hogy közben ezt megpróbálja egyensúlyba hozni a nemzetközi energiabiztonsági területen megjelenő különböző érdekekkel.⁷ Álláspontom szerint ez szintén az energiabiztonság fokozódó jelentőségére irányítja rá a figyelmet. Egyértelmű ugyanis, hogy az „energia geopolitikájának (geoökonómiájának) mindig vannak nyertesei és vesztesei.”⁸

A történeti bevetést követően a tanulmány hátralévő részében be kívánom mutatni, hogy az energiabiztonsággal egyfajta szakpolitikai kérdésként foglalkozó elméletek ho-

gyan definiálják, hogyan próbálják meghatározni a legfontosabb elemeit és dimenzióit ennek a területnek. A releváns nemzetközi szakirodalom ilyen részletességű bemutatása hiánypótlónak tekinthető, ugyanis az energiabiztonsági elméletek feldolgozására eddig még nem került sor.

Annak ellenére, hogy az energiabiztonság elméletével a geopolitikai, geoökonómiai aspektusok bemutatásának mellőzése nélkül nem igazán lehet érdemben foglalkozni, a terjedelmi korlátokra való tekintettel ettől most mégis eltekintenek. Ehelyett azokra az elméletekre kívánok fókuszálni, amelyek egységes szempontok, számítási módszerek, indexek kialakítására törekcszenek – nem mellékesen egy önálló diszciplína megteremtésének célzatával.

2. Az energiabiztonság kérdésköre

Részben egyetértve a biztonság szűkebb értelmezését valló szerzőkkel (pl. Stephen M. Walt, Kenneth Waltz), el kell ismerni, hogy a honvédelemhez, katonai biztonsághoz képest az energiaellátás biztosítása csak második a fontossági sorban, azonban az egyértelmű, hogy a túléléshez, a jóléthez fejlett és fejlődő országok esetében egyaránt szükség van az energiára. Ez határozza meg ugyanis, hogy a lámpákat fel tudjuk-e kapcsolni, a mezőgazdaság és az ipar működőképes-e, hogy az otthonaink, illetve az irodáink élhetők terekké válnak-e, és ami talán a legrelevánsabb, hogy meg tudjuk-e védeni magunkat. Napjainkban már nem kérdés, hogy a biztonság és az energia között kapcsolat van, ebből kifolyólag a nemzeti biztonsági és külpolitikai stratégiáknak egyaránt részét kell, képezze az ellátás biztosításának módjára vonatkozó kiténtés.

Az energiabiztonság kérdése elsőként a hetvenes években, az olajárrobbanások idején került előtérbe, majd a 2006-os orosz–ukrán gázkonfliktus idején bizonyosodott be ismételtén, hogy a geopolitikai gondolkodás egy fontos eleméről van szó. A hidegháborús időszakban, illetve az azt követő években az energiabiztonság kapcsán jellemzően a kőolajra és ezzel összefüggésben a legfontosabb kitermelőhelyekre, a Közel-Keletre asszociáltunk. Napjainkra azonban ez is alapvetően megváltozott, ugyanis a fekete aranyon kívül az áramkimaradásokat, egyes térségekben a szélsőséges időjárási körülményeket, az iráni nukleáris program aktuális helyzetét, vagy a kritikus infrastruktúrákkal szemben végrehajtott terrortámadásokat is az energiabiztonság részének tekintjük.

A kommunikációs technológiák rohamos fejlődésének az eredményeként az egyes események hatásait szinte azonnal lehet érzékelni. A kitermelésben, szállításban, ellátásban bekövetkező negatív fejlemények hatásait pedig fokozhatja, hogy a globális pénzügyi és energiapiacok gyakorlatilag azonnal lereagálják ezeket az eseményeket akár további jelentős károkat okozva egy adott cégnek, vagy egy teljes ágazatnak, az adóbevételeken keresztül pedig egy államnak is. Az elmúlt 20–25 évben az energiaszektor az egyre komplexebb, a korábbiaknál lényegesen integráltabb rendszerek, hálózatok kialakítása irányába indult el, ami azt eredményezte, hogy nőtt az ellátásbiztonság, az energiahatékonyság és csökkent az egy-egy exportőr országnak, vagy cégnek való kiszolgáltatottság. Tehát sikerült korlátozni egyes monopol szereplők befolyását.⁹ Az interkonnektivitás egyes esetekben fizikai összeköttetést jelent az ellátási lánc mentén, az integráció azonban megjelenik pénzügyi és kommunikációs oldalról is, ami egyben újabb sérülékenységi pontokat is generál.

Ennek a fokú „összeköttetettségnak” megvan tehát a hátrányos oldala is, amit jól demonstrált az a komplex ellátásbiztonsági helyzet, ami az Egyesült Államokban 2005-ben a Katrina, illetve a Rita hurrikánokat követően kialakult. A Mexikói öbölben kitermelt olajat a vezetékeken keresztül nem tudták elszállítani, ugyanis az azok üzemeltetéséhez szükséges áram nem állt rendelkezésre a szolgáltatáskimaradás miatt. Hasonló helyzet alakult ki a

földgáz esetében is, ahol szintén a vezetékekben maradt a szénhidrogén, mivel az azt feldolgozó üzemek az áramszünet miatt nem működtek. Ilyen és ehhez hasonló integrált ellátásbiztonsági helyzet kialakulására a rendszerek összekapcsoltsága miatt manapság lényegesen nagyobb esély van, mint korábban.

Az integrált, interkonnectált és interdependes energiarendszerek nem az egyedüli változást jelentik az energiabiztonság definíciója tekintetében. A biztonság mást jelent az olajki-termelők számára, ahol termelési szint fenntartása, vagy növelése szempontjából fontosak az előre jelezhető és tervezhető árak. Mást jelent a fejlődő országok esetében, mint amilyen például Kína, vagy India is, ahol az számít, hogy a gazdaságuk működtetéséhez szükséges energiahordozók folyamatosan rendelkezésre álljanak.

Az energiabiztonság tehát egy ernyőfogalom. Ennek megfelelően sok olyan dimenzióból áll, ami kapcsolódást mutat a gazdasági növekedés és a politikai hatalom között. Az egyes elemek közötti hangsúlyeltolódás attól függ, hogy az ellátási láncban ki, hol foglal helyet. Mást jelent az energiabiztonság egy külső forrásoktól nagymértékben függő ország számára, mint egy olaj-, és gázkészletekkel rendelkező állam esetében. Függetlenül attól, hogy az államokról, vagy energiavállalatokról van szó, az érdekazonosság adott mindkét szituációban. A hagyományos értelemben vett energiabiztonság fogalom magában foglalja a kitermelőhelyeket, a fogyasztókat, a geopolitikai környezetet és a piaci szerkezetet, illetve a különböző helyzetekre reagálni képes intézményeket is, mint amilyen a Nemzetközi Energiaügynökség, amelynek lehetősége van a stratégiai olajtartalékok feletti rendelkezésre.

A biztonságpolitikai és nemzetközi politikai elemzéseken belül az energiabiztonsággal (is) foglalkozó tanulmányok az ezredfordulót követően jelentek meg rendkívül nagy számban. Az egyetemi tudományos szférában és a think tankek körében nem nagyon lehetett olyat találni, ahol ne foglalkoztak voltak az energiabiztonság kérdésével. Az elméletek száma, amelyek azt próbálták meghatározni, hogy pontosan mit is jelent az energiabiztonság fogalma, Putyin hatalmával¹⁰ párhuzamosan szintén exponenciálisan nőttek az évek során. Ez a sokféleség részben abból fakad, hogy a nemzetközi politikai életben nem ez az egyetlen fogalom, amelynek nincs általánosan elfogadott meghatározása.¹¹

Az energiabiztonság elméleteinek bemutatása előtt indokoltnak tartom röviden bemutatni, hogy Daniel Yergin szerint melyek ennek a szakpolitikai területnek a legfontosabb alapelvei. Ezek ismertetése révén könnyebben érthetővé válnak – a sokszor csak egy-egy fogalommal operáló – energiabiztonsági elméletek is. Az energetikai kérdések tekintetében megkerülhetetlen szakértőnek számító – Pulitzer-díjas könyvszerző – Yergin¹² szerint az energiabiztonságnak tíz kulcsfontosságú alapelve van, amelyeket szem előtt kell tartani. (1) A diverzifikáció a kiindulópont, ez a legfontosabb alapja az energiabiztonságnak, hiszen a rendelkezésre álló források számának növelésével csökkenteni, kompenzálni lehet az ellátási zavarok negatív hatásait. (2) A politikaformálóknak észre kell venniük, hogy egy olajpiac van csak hatalmas logisztikai háttérrel, aminek része az Egyesült Államok, Kína és Európa is.

(3) A biztonság azt is jelenti, hogy kell lennie biztonsági tartaléknak. Az energia esetében ez extra termelési kapacitást, vagy stratégiai készleteket jelent. Ezzel nem csak az ellátási zavarokat lehet kivédeni, hanem az esetleges hirtelen/váratlan piaci zavarok hatásait is lehet tompítani, csökkentve ezzel az olajár volatilitását. (4) Az olajpiac az évtizedekkel ezelőttihez képest lényegesen rugalmasabb. Ebből adódóan az intervenciók és más kontrollfunkciók alkalmazása kontraproduktívva tud válni, hiszen megakadályozzák, hogy a piaci mechanizmusok révén következzen be az alkalmazkodás a változásokhoz. (5) Folyamatosan arra kell törekedni, hogy a kitermelő és a vásárló országok közötti kapcsolatok a kölcsönösen elfogadott érdekeken alapuljanak. Az exportáló országoknak piacokra van szükségük, az importálóknak pedig folyamatos ellátásra és ésszerű árakra. Mindkét fél nemzetgazdaságának a növekedése függő viszonyban van ettől a konstrukciótól.

(6) Hasonló dialógusra és kooperációra kell törekedni az energiapolitika tekintetében a nemzetközi élet olyan feltörekvő szereplői irányába is, mint amilyen Kína és India. Energiaszükségletük, energiaéhségük folyamatosan növekvő mértéke miatt meghatározó tényezőivé váltak a szénhidrogének piacának. (7) A kitermelők és az importálók között kialakult kölcsönös függőség szükségessé teszi egy biztonsági keret kialakítását annak érdekében, hogy együttesen megakadályozzák, vagy reagáljanak a fizikai támadásokra, amelyek az ellátási láncolatot érik. Ehhez szükség van a folyamatos felderítésre, a keletkező információk megosztására, az egyes országok rendvédelmi, nemzetbiztonsági és katonai szervei közötti koordinációra.

A terrorkockázatok fokozódásával, valamint a kereskedelmi útvonalakon tapasztalat egyre aktívabb és erőszakosabb kalóztevékenységgel szemben közös fellépésre van szükség. A kikötők, erőművek, olajfinomítók, valamint a kontinenseket behálózó földgáz-, kőolaj- és villamosvezetékek, mint kritikus infrastruktúrák védelme¹³ szintén idetartozik. A fizikai kockázatokon kívül említést kell tenni a kibertámadások jelentette egyre nagyobb fenyegetettségéről is, amelyeknek az elhárítására szintén komoly erőfeszítéseket kellene tenni. (8) Amikor a piacokon a rendelkezésre álló források mennyisége nem elégséges, vagy ellátási probléma alakul ki, akkor a közvéleményben könnyen generálódik pánikhangulat, amelyet aztán felvásárlási láz követhet. Ennek eredményeként pedig – egyfajta önbejeljesítő jóslatként – ténylegesen is hiány, ellátási zavar alakulhat ki. Ebből kifolyólag a kormányzati és piaci szféra szereplőire is nagy felelősség hárul abban a tekintetben, hogy jól időzítetten és megfelelő minőségű információkkal nyújtsanak tájékoztatást. (9) Egészséges (környezetkímélő) és a technológiai fejlődést, innovációt előtérbe helyező energiaiparra van szükség az energiabiztonsághoz. (10) Elkötelezettség a rendszer valamennyi szereplője részéről a kutatás és fejlesztés irányába a fenntarthatóság és a hatékonyság fokozása érdekében.

3. Az energiabiztonság elmélete

Az energiabiztonság kifejezést sokan használják akár napi szinten is, azonban pontosan nincs meghatározva, hogy mit is jelent. Benjamion Sovacool¹⁴ összesen 45 darab definíciót gyűjtött össze, amelyekben természetesen vannak közös elemek, a hangsúlyok tekintetében azonban jelentős eltérések is láthatók. Emiatt monda azt David Victor a Stanfordi Egyetem professzora azt, hogy „az energiabiztonság olyan, mint egy Rorschach-teszt, azt lát benne az ember, amit akar”.¹⁵

Egyes fogalmi meghatározásoknál a fenntartható fejlődés, a környezetvédelem, és a szociális biztonság, míg másoknál a tranzit és a forrásútvonalak biztonsága az elsődleges. Fontos megemlíteni, hogy az elméletek túlnyomó többsége az energiainportőr szemszögéből vizsgálja a kérdést, és nagyon kevés azon fogalmi meghatározások száma, ahol az exportőr számára kockázatot jelentő tényezőkkel foglalkoznak. Az energiapolitika hagyományos (defenzív), vagy ellátásbiztonsági és proaktív (offenzív), vagy keresletbiztonsági megközelítése megmaradt a hidegháborús korszak lezárultát követően is.

Az elméletek esetében alapvetően közgazdasági szemléletet tükröz, hogy a definíciók egy jelentős részénél a hozzáférhetőség (megbízható ellátó) követelményével párhuzamosan az ésszerű árat tüntették fel a szerzők, ami szintén azt mutatja, hogy a gazdaság teljesítményére való kihatáson kívül a társadalmi/szociális jólétre gyakorolt befolyás miatt prioritást élvez nemcsak a szakértők, hanem a politikai döntéshozók számára is.

Az elmétek közül leggyakrabban az Asia Pacific Energy Research Center¹⁶ (APEREC) meghatározását szokták alkalmazni, amit a „4A” definíciójának is neveznek: Availability (elérhetőség), Accessibility (hozzáférhetőség), Acceptability (elfogadhatóság), Affordability (fizethetőség).

bility (megfizethetőség). A kutatóintézet szerint az energiabiztonság egyet jelent egy adott ország gazdaságának azon képességével, hogy garantálja az energiaforrások ellátását fenntartható módon és megfelelő időben, olyan árszinten, amely nem hat negatívan a gazdaság teljesítményére.¹⁷ Az APERC sémáját alapul véve alkotta meg Aclepias R. S. Indriyanto¹⁸ (et. al) az energiabiztonság és a fenntartható fejlődés analízist,¹⁹ amelynek keretében a 4A-t azok társadalmi, gazdasági és környezeti dimenzióival együtt vizsgálják meg. Tették mindent azért, mert álláspontjuk szerint az APERC által alkalmazott megközelítés leginkább a rövid távú biztonsági tényezőkre fókuszál annak ellenére, hogy a kutatóközpont által felállított elemzési keret az energiabiztonságnak mindhárom szintjét megfelelően definiálta, amelyek az alábbiak: (1) a fizikai hozzáférhetőség, (2) az energiabiztonság gazdasági aspektusai; (3) környezeti fenntarthatóság.

Látható, hogy már APERC elméletének is része a fenntarthatóság, de nem a megfelelő hangsúllyal. A kutatóközpont szerint az elérhetőség (availability) esetében az energia, mint árucikk és, mint szolgáltatás egyaránt megjelenik a fogyasztók irányába. Ennek megfelelően a legfontosabb kérdés a diverzifikáció fokozása és ezzel párhuzamosan az ellátási zavarok csökkentése. A diverzifikáció révén rugalmasabb ellátásra lenne lehetőség az energia típusok, a forrás vagy akár a szállítási útvonalak közötti választási opció révén. Indriyanto és szerzőtársai ezt kiegészítették a korábban már említett társadalmi, gazdasági és környezeti dimenziókkal.²⁰ A társadalmi tényezők figyelembe vétele kapcsán arra jutottak, hogy egy diverzifikációs program végrehajtása kiadásnövekedéssel jár mind a piaci, mind az állami szféra számára. A megnövekedett kereslet és a magas olajár miatt állami szinten kell kompenzációs/támogatási rendszert alkalmazni, ami tovább növeli a költségvetésre nehezedő terheket. Ebből a szempontból fontos lehet, hogy a támogatott üzemanyagok, energiahordozók mekkora részesedéssel bírnak a teljes elsődleges energiafogyasztáson belül.

Indriyanto és szerzőtársai a gazdasági dimenzió esetében az elsődleges energiakereslet diverzifikációs mutatószámot (Diversification of Primary Energy Demand Index–DoPED) veszik alapul, ami megmutatja, hogy egy adott ország milyen mértékben függ az egyes elsődleges energiaforrásoktól. Minél többféle elsődleges energiaforrás található meg az ellátási mixben, annál nagyobb rugalmassággal tudja kielégíteni egy ország az energia-szükségleteit. Fontos azonban rögzíteni, hogy a DoPED nem veszi figyelembe azt, hogy az egyes energiaforrások mennyire vannak kimerülőben (így azt sem, ha adott esetben például megújulóról van szó). Emellett a DoPED csak az aktuális energiaforrások felhasználását veszi számításba, az ország más potenciális lehetőségeit nem.²¹ Az elérhetőség környezeti dimenziójának vizsgálatakor szintén egy aggregált indexet használnak (a „nem szénhidrogén-alapú üzemanyag portfóliót”),²² ami megmutatja a nem fosszilis üzemanyagok arányát az elsődleges energiafelhasználásban.

A hozzáférhetőség (accessability) vonatkozásában a társadalmi dimenzió egyet jelent a háztartások számára az energiaszolgáltatás folyamatos biztosításával. A hozzáférhetőség ebben a dimenzióban akkor generálhat problémát, ha a társadalom gyorsabban nő, mint ahogy ezt a folyamatot az energetikai szektor le tudná követni. Gazdasági szemszögből azt a képességet, vagy inkább adottságot jelenti, hogy a végfelhasználók ellátásához szükséges infrastruktúra és szállítási módok biztosítottak, nincsenek olyan szűk keresztmetszetek, amelyek a hozzáférhetőséget akadályoznák. A hozzáférhetőség tekintetében a környezeti dimenzió minden olyan ember által generált krízist, természeti katasztrófát, vagy ennek bármilyen kombinációját figyelembe veszi, amely megzavarhatja az ellátás folyamatosságát.

A megfizethetőség (affordability) esetében mindhárom dimenzió vonatkozásában az energia ára jelenti a fő szempontot. Az elérhetőség, valamint a hozzáférhetőség biztosítása ugyanis semmit sem ér, ha az csak olyan áron garantált, amit a végfelhasználók – legyen

szó lakossági, vagy ipari fogyasztókról – nem tudnak megfizetni. Ez tehát egyértelműen kihatással van az energiabiztonságra és fenntartható fejlődésre is. Társadalmi oldalról – Indriyanto (et. al) szerint – azt érdemes vizsgálni, hogy az energiaszolgáltatások a háztartások bevételeinek mekkora arányát teszik ki. A gazdasági dimenzió szemszögéből tekintve azt kell megnézni, hogy az állam szubvencionálja-e az energiaárakat, és ha igen, akkor csak a háztartások, vagy esetleg az ipari szektor esetében is. Környezeti szempontból az jelenthet problémát, hogy ha az elsődleges energiaforrások közül az olcsóbb és egyben károsabb, nagyobb széndioxid-kibocsátással járó energiahordozók fognak előtérbe kerülni. Az olcsó és nagy mennyiségben előforduló szén felhasználási arányának növelése esetén a nyilvánvaló környezeti károkon kívül számolni kell azzal is, hogy kitermelés fokozásával csökkenni fognak a készletek, ami idővel ismételt drágábbá – más energiaforrással szemben versenyképtelenné – teheti az adott energiahordozót is.

Az APERC kutatóintézet negyedik elemzési aspektusa, az elfogadhatóság (acceptability) gazdasági és társadalmi dimenziójánál alapvetően azt kell vizsgálni, hogy az ártámogatási rendszer mennyire működik hatékonyan. Ténylegesen csak azok számára jelent segítséget, akik erre rászorultak, vagy esetleg a társadalom felsőbb tíz százalékát is – egyenlőtlenül – előnyhöz juttatja. Környezeti oldalról az elfogadhatóságnak abból a szempontból van jelentősége, hogy a kormányzat által alkalmazott támogatási rendszer mely fosszilis üzemanyagok használatát részesíti előnyben. Ez a tény ugyanis meghatározó az üvegház-hatású gázok (ÜHG) és más károsanyag-kibocsátás mértéke tekintetében. Az elfogadhatóság mértéke attól függ, hogy ezeket kedvezőtlen hatásokat hogyan tudják menedzselni, kontrollálni.

Az APERC-hez hasonló átfogó keretet állított fel Drezel²³ is az „5S” elméletével: Supply – energiaforrások ellátása legyen megoldott; Sufficiency – elegendő mennyiség álljon rendelkezésre üzemanyagból és az ebből előállított szolgáltatásokból is; Surety – biztosítva legyen az energiaforrásokhoz való hozzáférés; Survivability – rugalmas és tartós hozzáférés az energiaforrásokhoz; Sustainability – fenntarthatóság érdekében csökkenteni kell a káros anyag kibocsátást és megóvni a környezetet.

Hasonlóan átfogó értelmezési mátrixot állított fel Prambudia és Nakano²⁴ szerzőpáros, akik – a korábbi kutatókkal megegyezően – szintén rögzítik, hogy az energiabiztonság koncepciója tradicionálisan igen erőteljesen az olajellátásra fókuszált, ennek megfelelően sokáig az olajár-csúcsokat azonosították olyan kockázati tényezőként, amely fenyegetést jelent a gazdasági növekedésre. Emiatt az energiabiztonsági elemzések és értékelések elsősorban gazdasági szemléletűek voltak, miközben az olyan egyre inkább előtérbe kerülő globális kihívások, mint a szénhidrogénkészletek kimerülése, a klímaváltozás, és a geopolitikai feszültségek, amelyek következtében az energiabiztonság egy komplex és sokoldalú problémahalmazná változott, ahol már nagyon nehéz meghatározni a megfelelő megoldásokat. Mindezekből kifolyólag az energiabiztonság hagyományos értelmezése elégtelenné vált, helyette egy átfogó elemzési keret megalkotása vált szükségessé, amely valamennyi új dimenziót megpróbál figyelembe venni. Ennek megfelelően első lépésként fel kell mérni a lehetséges döntéshozói kört nemzeti szinten (az energetikai kérdésekben érintett miniszterek, vállalatvezetők, hálózatüzemeltetők, a témában releváns kutatásokat folytató egyetemek), valamint az alábbi dimenziókat és a hozzájuk tartozó indikátorokat.

Elérhetőség: önállóság mértéke (az energiaszükséglet és a hazai kitermelés aránya); diverzifikáció (nem fosszilis energiahordozók aránya); teljes diverzifikáció (az elsődleges energiaellátáshoz felhasznált energiaforrások); megmaradó kitermelés (átlagos fosszilis készletek aránya a kitermeléshez); importfüggőség (az importált energiahordozók aránya a teljes energiaellátáshoz); olajimport költsége (az import GDP arányos költsége); stratégiai készletek (a készletek aránya a teljes olajfogyasztáshoz képest). Megfizethetőség: a szubvenció költsége az állami kiadásokon belül; az egy főre jutó szubvenció aránya. A haté-

konyság keretében energiaintenzitást, azaz a GDP-arányos energiafogyasztást vizsgálják. Elfogadhatóság: az energiatermeléssel összefüggő károsanyagkibocsátás intenzitása; gazdasági termeléssel összefüggő károsanyagkibocsátás intenzitása.

A megalkotott modell három szektorra (energetika, környezetvédelem, társadalmi-gazdasági) és hat modulra (energiaellátás, energiaszükséglet, kibocsátás, demográfia, gazdaság, technológiai változás) osztható. Az energiaforrásokon belül hatot különítettek el a szerzők: olaj, földgáz, szén, víz, megújuló (geotermikus, nap, szél stb.), biomassza (szerves hulladék, bio-üzemanyag stb.). Az egyes indikátorokhoz matematikai képleteket is megalkottak, amelyek segítségével a szükséges számításokat egy-egy országra vonatkozóan el lehet végezni.

A betűk és számok találó kombinációjával jelzett elméletek közül kiemelésre érdemes még Larry Hughes,²⁵ aki megfogalmazta az energiabiztonság „4R” koncepcióját, amelynek lényege, hogy első lépésben megértsük a problémát (review). Ezt követően törekedjünk az energiafogyasztás csökkentésére (reduce), vezessünk be intézkedéseket a biztonságos forrásokra való áttérés érdekében (replace), és végül korlátozzuk a biztonságos forrásokra irányuló keresletet (restrict).

Jonathan Elkind²⁶ az elérhetőség (availability), a megbízhatóság (reliability), a megfizethetőség (affordability) és a fenntarthatóság (sustainability) négyese köré építette fel elméletét. Mindegyik esetben külön megvizsgálta annak tartalmát és az arra veszélyt jelentő tényezőket. Ennek megfelelően Elkind szerint az elérhetőség egyet jelent: a kitermelők fizikai képességének meglétével; a tranzit országok, a kitermelők és a fogyasztók képességével arra, hogy a kereskedelem feltételeiben megállapodjanak; megfelelő technológiai háttér meglétével a kitermeléshez, szállításhoz, energiatermeléshez, tároláshoz, valamint az elosztáshoz; szükséges befektetői tőke rendelkezésre állásával; életképes szabályozói, jogi háttérrel; valamint a környezetvédelmi és egyéb előírásoknak megfelelő szabályozással. Az elérhetőségre veszélyt jelentő tényezők között Elkind az alábbiakat sorolta fel: a költséghatékonyan kitermelhető források kimerülése; a fejlesztési lehetőségeket korlátozó tényezők (pl. erőforrás-nacionalizmus, államközi egyezmények; infrastrukturális beruházások elmaradása a „Not in my backyard” („csak ne az én kertemben”)²⁷ jelenség miatt; olyan jogi, szabályozói, pénzügyi környezet, ami nem kedvez a beruházásoknak.

A megbízhatóság összetevőiként a diverzifikált energia-értékláncot, megfelelő tartalékapacitást, védelmet a terrortámadásokkal és a politikai zavarokkal szemben, illetve a piacokról származó megfelelő mennyiségű és minőségű információkat említette meg. A veszélyt jelentő tényezők között az energiarendszerek működésében hibát okozó időjárási körülmények, természeti katasztrófák, a nem megfelelő karbantartás és az elmaradó fejlesztések miatt kialakuló hibák, egy támadás veszélye a katonai alakulatok, vagy terrorista szervezetek által, és végül politikai intervenció (embargó, nemzetközi szankciók) kerültek megemlítésre. A harmadik elem, a megfizethetőség esetében minimális árvolatilitást, méltányos tarifákat, transzparens díjszabási mechanizmust, reális és kiszámítható jövőbeni árképzést, valamint olyan árakat feltételez, amelyek valamennyi felmerülő költséget tartalmaznak. Ez utóbbi tényező azért bír relevanciával, mert a piaci szabályok fokozottabb érvényesülésével párhuzamosan az állami szubvenciót és ezáltal az állam szerepének mértékét minimálisra lehet csökkenteni. A megfizethetőségre veszélyt jelentő tényezők közé Elkind az alábbiakat sorolta: a költséghatékonyan kitermelhető források kimerülése; az olyan magas energiaárak, amelyek arra kényszerítik a háztartásokat, hogy a bevételeik nagyobb arányát fordítsák ilyen jellegű kiadásokra; a kiterjedt támogatási rendszer, amely torzítja az árakat; a megfelelő árazási politika kialakításának sikertelensége; valamint az, hogy az energiatermelés és fogyasztás árába nem kalkulálják bele a környezetvédelmi és társadalmi költségeket.

A környezetvédelmi szempontokat szem előtt tartó negyedik elem, a fenntarthatóság, amely alábbi összetevőkből áll: üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentése, minimális hozzájárulás helyi, regionális, és nemzeti szinten a környezetszennyezéshez, és az energiarendszerek védelme a klímaváltozástól. A fenntarthatóságra a szénalapú energiarendszerek promóciója és alkalmazása, az energia használatából fakadó bel- és kültéri levegőszennyezés, a klímaváltozás hatásai (pl. tengerszint emelkedése, az egyre gyakoribbá váló viharok és egyéb szélsőséges időjárási körülmények) jelenthetnek veszélyt.

A környezetszennyezés és a klímaváltozás kérdése kapcsán sokan kétségbe vonják, hogy azt biztonsági kockázatként kellene értékelni. Gal Luft (et al.)²⁸ azonban megjegyzi, hogy a globális felmelegedés következtében számos olyan időjárási körülmény (szárazság, áradás, tengerszint növekedése, erős viharok) jelentkezhethet, amelyek olyan biztonsági problémákhoz vezethetnek el, mint a migráció, a határviták, az etnikai feszültségek, vagy fegyveres konfliktusok. Tehát az a nézetrendszer, amely szerint a klímaváltozás globális biztonsági problémákhoz vezethet, érvényes. Fontos azonban jelezni, hogy a „biztonság egyenletében” egy változó módosulása még nem feltétlenül lesz negatív kihatással az energiabiztonságra.²⁹ Ennek ellensúlyozása érdekében Gal Luft szerint a klímaváltozás negatív hatásainak sokkal jobban vissza kellene tükröződnie a fosszilis üzemanyagokkal kapcsolatos költségekben, oly módon, hogy mesterségesen annyira magasra emelik a szénhidrogének felhasználásának árát, hogy helyette megérje inkább a megújuló energiaforrásokat alkalmazni.

Más, energiabiztonsággal foglalkozó szerzők³⁰ a megbízható, stabil ellátó fontosságára, megfelelő mennyiségben és minőségben rendelkezésre álló energiaforrásokra, az interkonektivitásra, a komolyabb kockázatok nélküli ellátásra, a környezeti szempontból fenntartható energiamix kialakítására, az energiaárak volatilitásával szembeni védelmi mechanizmusokra, a versenyhelyzet fokozására, valamint a lakosság minél szélesebb körű hozzáféréseinek garantálására helyezték a hangsúlyt az általuk megalkotott definíció kapcsán.

Kessel³¹ elméletében az ellátás diverzifikálása mellett megfelelő biztonsági kapacitások (áramtermelés, szállítási keresztmetszetek, feldolgozás/finomítás) kialakításának szükségességével párhuzamosan felhívja a figyelmet az ellátók és a fogyasztók közötti kölcsönös függőség meglétére is, valamint a már meglévő infrastruktúrák és új technológiák fejlesztésének fontosságára is. Scheepers³² és Elkind³³ definíciója, valamint az Egyesült Államok Kongresszusa³⁴ és a World Resource Institute³⁵ által elfogadott dokumentumokban a (geo-)politikai stabilitásra is legalább akkora hangsúlyt helyeznek az energiabiztonsággal összefüggésben, mint a többi tényezőre. Megpróbálva ezáltal felhívni a figyelmet a kitermelő és a tranzit országok jelentette fokozott biztonsági kockázatokra.

A közgazdasági nézetrendszer mellett – amely az energiabiztonságra, mint az eladó és a vevő közötti tranzakcióra gondol – létezik az energiabiztonságnak egy ökológiai felfogása (Stern³⁶ és Aronson, Konoplyanik,³⁷ Lovins³⁸) is, amelynél az energiaforrásokat csoportosítják a szerint, hogy fosszilis, vagy megújuló. Álláspontjuk szerint az energiabiztonság annak elfogadásán alapszik, hogy az energiaforrások végesek, és kölcsönös függőséget eredményeznek, emellett használatuk veszélyt jelent a Földre nézve. A szociális jóléten keresztül vizsgálva az energiabiztonság kérdését a szolgáltatásokhoz való egyenlő hozzáférés, az elfogadható árképzés és szünetmentes ellátás kerül előtérbe. A politika szemszögéből nézve viszont a forrás- és a tranzitországok stabilitása számít elsődlegesnek.

Az energiabiztonsági elméletek szerves részét képező kihívások földrajzi eloszlás szempontjából vertikálisan három szinten jelenhetnek meg: mikro, makro³⁹ és a köztes, mezo szinten. Ezen belül a globális (makro szintű) energiabiztonsági veszélyek három területre oszthatók. Geopolitika és háborúk: a globális gazdaság működéséhez szükséges energiaforrások jelentős része egy kisebb csoportnyi, sok tekintetben sérülékeny ország

befolyása alatt van. A tranzitáló és ellátó⁴⁰ országok⁴¹ gyakran visszaélnék a helyzeti előnyükkel, ráadásul a nemzetközi jog és a szerződések nem képesek enyhíteni az ilyen helyzetekből kialakulható problémákat.

Főleg abban az esetben, ha a szerződés be nem tartásából származó szankciók elenyésző ahhoz a nyereséghez képest, amelyet a szerződés újratárgyalása révén elérhet például a tranzitország nyomásgyakorlás⁴² révén a kitermelő állammal szemben. Globális befektetési és kereskedelmi korlátok: a gazdasági fejlődés következtében folyamatosan növekvő mértékű energiafelhasználáshoz szükséges források biztosítása érdekében dollár milliárdok befektetésére van szükség, amit akadályozhatnak az elavult szabályozások, és a kereskedelmi korlátozások határokön átnyúló külső (gazdasági) hatásai, mint amilyen például az ennek következtében keletkező környezetvédelmi károk és azok közvetett hatásai, a klímaváltozás.

A befektetési korlátozásokra példaként az energiahordozókban gazdag Türkmenisztán, Venezuela és Oroszország esetét lehet felhozni, ahol az „erőforrás nacionalizmus” keretében erőteljesen korlátozzák a külföldi befektetők megjelenését az energetikai szektorban. Ez a politikai törekvés már mindhárom állam esetében megmutatta hátrányait, ugyanis a könnyen kitermelhető szénhidrogén-mezők fokozatosan kimerülnek, a nehezebben hozzáférhető készletek felszínre hozásához viszont nem rendelkeznek a megfelelő technológiai tudással, valamint – Oroszország esetében – a megfelelő mennyiségű pénzügyi tőkével sem. Az orosz szénhidrogén-kitermelési ágazat helyzetét a krími és a kelet-ukrajnai katonai konfliktus következtében bevezetett nemzetközi gazdasági szankciók még tovább rontották.

A helyi (mikro szintű) energiabiztonsági veszélyek közé Sovakool⁴³ az energetikai szolgáltatásokhoz való egyenlő hozzáférés hiányát, az energiaszegénységet és a szennyezést sorolta. A közbenső (mezo) szinten megjelenő energiabiztonsági veszélyek jellemzően technológiai alapúak, amelyek a horizontálisan és vertikálisan is integrált energiarendszerekre lehetnek hatással, és természetesen ezen kockázatok köre országokként (energiarendszerenként) eltérő képet mutathat. A hibák kialakulásában a hálózati- vagy rendszer-diszfunkcionalitás mellett szerepe lehet balesetnek és emberi hibának, üzemanyaghiánynak, szállítási zavarnak, vagy olyan fizikai biztonsági veszélyeknek, mint amilyen a szélsőséges időjárás, a terrorcselekmény, a szabotázs, a kalóztámadás, valamint a klímaváltozás.

A bármilyen eredetű ellátási zavarok elkerülése érdekében az energiabiztonságnak három alapvető célját⁴⁴ lehet megfogalmazni: (1) csökkenteni az energiarendszer sérülékenységet a külső veszélyektől és nyomástól; (2) megelőzni az ellátási válságot; (3) csökkenteni a gazdasági és katonai hatásait egy esetlegesen bekövetkező krízisnek. Ezzel összefüggésben az energiabiztonságnak három olyan attribútuma⁴⁵ van, amely alapvetően befolyásolja azt, hogy egy adott ország miképpen gondolkozik energiabiztonságról: (1) annak a mértéke, hogy az adott ország mennyire erőforrás szegény/gazdag; (2) a piaci szabályok és mechanizmusok érvényesülésének mértéke a kormányzati ármeghatározó politikával szemben; (3) a rövid vagy a hosszú távú tervezés a jellemzőbb. Egy adott ország tehát olyan mértékben tekinthető energiabiztonsági szempontból biztonságosnak, amilyen mértékben képes biztosítani az üzemanyagot és az energiaszolgáltatásokat az állam túléléséhez, a társadalmi jólét megőrzéséhez és az ellátási zavarokból fakadó kockázatok minimalizálásához.

Mindezeket figyelembe véve David F. von Hippel⁴⁶ et. al az szerint energiabiztonságnak hat dimenziója van. Az első az energiaellátás, ahol az számít, hogy mekkora a teljes elsődleges energia felhasználás, ezen belül milyen arányú az import. Természetesen a vizsgálat tárgyát képezi az is, hogy az egyes üzemanyagtípusok milyen arányban vannak jelen és az azokkal való ellátás milyen mértékben diverzifikált és azokból mekkora stratégiai készletek állnak rendelkezésre. A második dimenzió a gazdaság, amelynek az esetében

a teljes energiarendszer működési költségét, üzemanyagok költségét, az importált üzemanyag költségét, valamint az üzemanyagár növekedésének hatását kell figyelembe venni a gazdasági növekedésre vonatkozóan.

A harmadik dimenzió a technológia köré csoportosítható. Itt az olyan fontosabb iparágak technológiai diverzifikációs indexét kell figyelembe venni, mint amilyen például az áramtermelés. Ezen dimenzió esetében az is fontos, hogy az energetikai szektort érintő kutatás-fejlesztések hogyan oszlanak meg az egyes technológiák között. Az itt figyelembe veendő tényezők között releváns az adott ország technológiai adaptációs képessége is. Negyedik dimenzióként itt is feltűnik a környezetvédelem kérdése, ami jól mutatja, hogy az energiabiztonságon belül mennyire kiemelt szerepe van ennek az aspektusnak. Ezen dimenzió esetében az ÜHG-kibocsátás mértékét, az egyéb mérgező gázok kibocsátásának arányát, a légszennyező hulladékok mennyiségét, illetve a szilárd és nukleáris hulladékok mértékét kell figyelembe venni. Ezen felül a környezetvédelem esetében a különböző környezeti kockázatoknak való kitettség is a végső kalkulus részét képezi. Az ötödik dimenzióhoz a társadalmi és kulturális tényezőket sorolták a szerzők. Ebben az esetben azt kell vizsgálni, hogy az energiarendszerek milyen mértékben vannak kitéve társadalmi, kulturális konfliktusnak.⁴⁷

Az utolsó, hatodik dimenzió a katonai és/vagy biztonsági kérdéseket foglalja magában. Ez alatt minden olyan, az energetikával összefüggésbe hozható kockázat⁴⁸ értendő, amelynek kihatása van a biztonsági/katonai kiadások mértékére.

Attól függően, hogy az energiabiztonság keretébe mely elemeket vesszük be, ugyanazt az energiarendszert egy időben lehet akár biztonságosnak és kockázatosnak is minősíteni. Ebből kifolyólag Winzer⁴⁹ az energiabiztonság kérdését redukálja „az ellátásbiztonságra veszélyt jelentő tényezőktől való hiányra”. Ennek két fő komponense van: az első, hogy ne legyen közvetlenül veszélynek kitéve az ellátás, ami egyben azt is jelenti, hogy a veszély hiánya miatt előzetesen fel kell mérni a kritikus események bekövetkezésének lehetőségét. A második komponens a védettség állapota, vagyis az, hogy a rendszer nincs kitéve a váratlan események hatásainak, ami szintetizálható az energiarendszerek rugalmasságának (beépített kapacitásainak) koncepciójával.

Ennél bővebb, kiterjesztőbb értelmezése az energiabiztonságnak, amikor rendszer szinten vizsgáljuk a kérdést. Ebben az esetben az energiarendszer valamennyi elemét figyelembe kell venni az olajtartalékoktól kezdve, a kőszénbányászati képességeken keresztül a lakossági igényekig. Mindaddig ugyanis, amíg a fejlett gazdasági szektorú országok működése és fejlődése, valamint a jólét a folyamatos energiaellátástól függ, a rendszerszintű megközelítés tekinthető relevánsnak. A kiterjesztő értelmezést valló Tosato⁵⁰ felhívja a figyelmet arra is, hogy a jelenlegi rendszerek is képesek valamilyen típusú biztonságot garantálni a fogyasztók számára, a kérdés csak az, hogy mekkora ellátási problémákra kell felkészülni és azokhoz igazítani a tartalékkapacitásokat, ugyanis ezek rendkívüli költségekkel járnak, és valószínűleg soha nem térül meg. Hasonló ellentmondás lehet – rövidtávon – a környezetvédelmi és a gazdasági versenyképességi szempontok egy platformra hozása kapcsán is.

Az energiabiztonság tartalmi elemeinek, dimenzióinak meghatározását követően érdemes röviden áttekinteni azokat a kihívásokat is, amelyeket Hoppel, valamint Prambudia és Nakano⁵¹ szerzőpárosok szerint mindenképpen figyelembe kell venni egy új energiabiztonsági koncepció megalkotása alkalmával. Első helyen szerepel az környezetvédelem, a klímaváltozás, és ÜHG-kibocsátás csökkentése. Ezt követik az új technológiák kifejlesztésével és alkalmazásával együtt járó kockázatok figyelembe vétele. Az energiabiztonsági kihívások között került megemlítésre a keresleti oldal folyamatainak menedzselése. Ennek szükségességét az a korábban már említett tényező indokolja, hogy a hagyományos energipolitikai gondolkodás kizárólag az ellátásra fókuszál, a nyolcvanas évek óta azonban

egyre fontosabbá válik a keresleti oldal figyelembe vétele a tervezés során. Elképzelhető ugyanis, hogy előfordulnak majd nem várt csúcsidőszakok, vagy egy (gazdasági/politikai) válság következtében visszaeső energiaigény. Ezeket a helyzeteket mindenkor döntéshozóknak tudniuk kell kezelni.

A társadalmi-kulturális tényezők jelentette kihívások között – Hoppel és szerzőtársai szerint – szerepelnie kell a „Not In My Backyard” jelenségnek, amelynek tömeges és koncentrált megnyilvánulása legrosszabb esetben képes lehet leállítani egy adott (energetikai) fejlesztést, vagy jelentős mértékben lelassíthatja egy projekt kivitelezését. Ez utóbbira több példa is megtalálható különböző uniós tagállamok esetében, ahol az amerikaihoz hasonlóan megpróbálkoztak a nem-hagyományos szénhidrogénkészletek kitermelésével. A társadalmi és politikai tiltakozások következtében Franciaországban és Németországban még a próbafúrásokig sem jutottak el, míg Lengyelországban és Romániában a munkálatok kezdeti stádiumában elhaltak a próbálkozások. Az információáramlás felgyorsulása és a nyilvánosság szélesedése miatt ezt a társadalmi-kulturális tényezőt mindenképpen figyelembe kell tehát venni egy stratégia megalkotása során.

4. Konklúzió

Szemerényi Réka egy 2007-es tanulmányában⁵² arra a következtetésre jutott, hogy „nem egyértelmű a válasz arra a kérdésre, hogy alapvetően gazdasági vagy inkább politikai/biztonsági kérdés-e az energiapolitika, azaz a „politika” határozza-e meg az energia-gazdasági döntéseket, vagy az energiagazdaság hat-e inkább egy adott ország nemzetközi politikai lépéseire.” A publikációjának megjelenése óta eltelt több mint tíz év nemzetközi politikai és gazdasági eseményei alapján – meglátásom szerint – az energiagazdaság, pontosabban fogalmazva az erőforrás-gazdaság határozza meg a politikát és nem fordítva.

Az elméleteken keresztül (is) bemutatott kihívások, valamint a szénhidrogénkitermelési régiókba „kódolt” geopolitikai feszültségek következtében az energiabiztonság egy komplex és sokoldalú problémahalmazzá változott, ahol már nagyon nehéz meghatározni a megfelelő megoldásokat. Mindezekből kifolyólag az energiabiztonság hagyományos értelmezése elégtelenné vált, helyette egy komprehenzív elemzési keret vált szükségessé, amely valamennyi új dimenziót megpróbálja figyelembe venni. Az értelmezés kiszélesítését azért tartom fontosnak, mert látható, hogy az ellátásbiztonság kérdésén belül egyre nagyobb szerepet kapnak az energiahordozókon kívül olyan más erőforrások (pl. az IT-szektor számára elengedhetetlen ritka földfémek) is, amelyek szintén rendkívüli jelentőséggel bírnak mind az egyes országok gazdasági berendezkedésének a működése, mind a technológiai fejlődés folyamatosságának garantálása, fenntarthatósága szempontjából.

Tekintettel arra, hogy egy dinamikusan változó (jellemzően bővülő) elméleti keretről van szó, amelynek a tartalmi elemeit nagymértékben befolyásolhatja egy adott ország földrajzi meghatározottsága (geopolitikai helyzete), kérdéses, hogy van-e egyáltalán lehetőség egységes koncepció megalkotására. Egy jobb energiabiztonsági elmélet kidolgozását nemcsak az teszi szükségessé, hogy racionális szakpolitikai elemzést lehessen majd elvégezni, hanem az is, hogy szükség van egy közös nyelvre, egy fogalmi keret kialakítására, ami elengedhetetlen ahhoz, hogy a tudományos szféra szereplői ugyanazt értsék a felmerülő problémákon és jelenségeken.

A bemutatott elméletek alapján látható, hogy az energiabiztonság kérdése mennyire sokrétű és szerteágazó lehet, ami egyrészt rávilágít arra, hogy miért nincs egy általánosan elfogadott definíciója a kérdésnek. Másrészt igazolja azt az elvárást, hogy az energiabiztonság kérdésével tudományos szinten, akár önálló diszciplína keretében is foglalkozni

kell, adott esetben érintve a biztonságpolitikai, nemzetközi politikai, valamint a közgazdasági tudományterületeket. Az áttekintett elméletek és mutatók alapján látható, hogy formálódóban van az önálló diszciplína kialakításához szükséges konceptualizáció, valamint a kvantitatív mérésekhez szükséges operacionalizáció is.

JEGYZETEK

1. Forrás: Daniel Yergin (2012): In: *The Quest. Energy, security, and remaking of the modern world*. Penguin Books, New York, 267. old.
2. Daniel Yergin (2008): *The Prize* (Free Press) című könyve nagy részletességgel és tudományos igényű megközelítésben mutatja be az olajipar történetét, valamint azt, hogy az egyes országok gazdasági és politikai helyzete, valamint a háborúk kimenetele szempontjából milyen jelentőséggel bírt az energia(ellátás)biztonság.
3. Joseph Nye szerint a kölcsönös függőség egy koncepció egy olyan világról, amelynek három ismertetőjele van: 1. sokrétű csatornák a társadalmak között és a szereplők sokasága, amelyek nem csak államok; 2. témák sokfélesége, amelyek nem hierarchikus rendben viszonyulnak egymáshoz; és 3. fenyegetések és erőszak alkalmazásának a szükségtelensége azon államok között, amelyeket a kölcsönös függőség összeköt. In: Heinz Gartner (2007): *Nemzetközi biztonság. Fogalmak A-tól Z-ig*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 129. old.
4. Ráadásul ez tipikusan olyan kérdés, ahol a problémák (víz, talaj és levegőszennyezés) nehezen lokalizálhatók, ezért közös fellépésre van szükség a megelőzés, és a már meglévők gondok felszámolása érdekében.
5. A szovjet utódállamok több szempontból is stratégiai jelentőséggel bírtak mind Moszkva, mind a nyugati szövetségi rendszer tagjai számára: vagy a területükön található ásványkincsek (pl. szénhidrogének, uránérc), vagy az energiahordozók szállítására szolgáló gáz- és kőolajvezetékek fekvése miatt. Ebből kifolyólag nem véletlen, hogy több biztonságpolitikával, valamint geopolitikával foglalkozó szerző Rudyard Kipling *Kim* című regénye alapján az „új nagy játszma-ként” jellemezte a közép-ázsiai országok feletti befolyási megszerzéséért folytatott küzdelmet. Mindez azt mutatja, hogy az energiabiztonság kérdése közvetetten folyamatosan jelen volt a kilencvenes években is.
6. Edward Luttwak szerint a geoökonómia ugyanúgy, mint a geopolitika összetett fogalom, amely egyet jelent a konfliktusok megoldásának beleépítésével a kereskedelmi módszerekbe. Az állam célja a „szerepmegőrzés és a szerepnövekedés bürokratikus ösztönzése állami eszközökkel és gazdasági érdekcsoportokkal” annak érdekében, hogy meg tudjanak előzni mindenki mást a világ gazdaságában. A XXI. században nem a politika és a tér kapcsolata lesz az elsődleges, hanem a gazdaság lép minden elé, a gazdaságosság, a nyereség – csupa közgazdaságtani fogalom – lesz mindenható. Forrás: *Geopolitika*. (<http://www.c3.hu/~klio/klio002/klio002012.htm>) Letöltés ideje: 2018. 02. 04.
7. Stanislav Zhiznin (2010): *Russian Energy Diplomacy and International Energy Security (Geopolitics and Economics)* In: *Baltic Region*, 2010. No. 1. pp. 7–17. Forrás: (<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoar-255290>) Letöltés ideje: 2017. 12. 07.
8. Edward L. Morse (2014): *Welcome to the revolution. Why shale is the next shale*. In: *Foreign Affairs*: 2014. May/June, Vol. 93. No. 3. Forrás: (<https://www.foreignaffairs.com/articles/2014-04-17/welcome-revolution>) Letöltés ideje: 2017. 11. 22.
9. Csak az USA-ban több mint 150 finomító, 4000 offshore platform, 160 000 mérföld csővezeték, 10 400 erőmű, és több mint 160 000 mérföld villamosvezeték, 410 földalatti gáztároló és 1,4 millió mérföld földgázvezeték volt 2006-ban, ami jól mutatja, hogy mekkora feladatról van szó. Folyamatos együttműködésre van szükség a kitermelők, a szállítók, a tranzitterületek, a hálózattüzemeltetők, a fogyasztók és a kormányzatok között. Forrás: Daniel Yergin (2006): *Ensuring Energy Security: Old question, new answers*. In: *Foreign Affairs*, 2006. Vol. 85., No. 2., 80. old. Letöltés ideje: 2017. 11. 22. <https://www.foreignaffairs.com/articles/2006-03-01/ensuring-energy-security>)

10. Az EU szintjén a hangsúlyok tekintetében eltolódást először a 2005/2006-os orosz–ukrán gázvítát követően az Európai Bizottság által megszövegezett Zöld Könyv (European Commission's 2006 Green Paper: A European strategy for sustainable, competitive and secure energy. [SEC(2006) 317]) mutatott. A dokumentumban a fizikai hozzáférhetőség került előtérbe a fenntarthatóság helyett, ami az EU jövőben növekvő energiafüggőségével hozható összefüggésbe. Ennek kezelésére számos politikai intézkedést próbáltak meghozni azóta: kereslet csökkentése, energiamix megváltoztatása, források diverzifikálása, a megfelelő kapacitás megépítéséhez befektetések ösztönzése, veszélyhelyzetekre felkészülés, fejleszteni a hozzáférést a fogyasztók (ipari és lakossági egyaránt) számára. Forrás: (http://europa.eu/documents/comm/green_papers/pdf/com2006_105_en.pdf) Letöltés ideje: 2017. 12. 02.
11. Ezek között lehet megemlíteni például a terrorizmus, vagy éppen a bevándorlók definícióját.
12. Daniel Yergin (2005): Energy Security and Markets. In: Jan H. Kalicki and David L. Goldwyn: Energy and Security. Toward a New Foreign Policy Strategy. Woodrow Wilson Center Press, Washington D. C. and The Johns Hopkins University Press, Baltimore, pp. 51–64. 55–58. old.
13. Ezen kérdés jelentőségére és súlyosságára jól rávilágít Yergin egy 2006-os tanulmányában, amikor felvázolta, hogy csak az USA-ban több mint 150 finomító, 4000 offshore platform, 160 000 mérföld csővezeték, 10 400 erőmű, és több mint 160 000 mérföld villamosvezeték, 410 földalatti gáztároló és 1,4 millió mérföld földgázvezeték volt 2006-ban. Forrás: Daniel Yergin (2006): Ensuring Energy Security: Old question, new answers. In: Foreign Affairs, 2006. Vol. 85., No. 2. 81. old.
14. Benjamin K. Sovacool (2013): The Routledge Handbook of Energy Security. Routledge International Handbooks Series, Published by Routledge.
15. Uo. 3. old.
16. Asia Pacific Energy Research Centre, Institute of Energy Economics (2007): A quest for energy security in the 21st century. Resources and constraints., Japan, Forrás: (http://aperc.ieej.or.jp/file/2010/9/26/APERC_2007_A_Quest_for_Energy_Security.pdf) Letöltés ideje: 2017. 10. 14.
17. Hasonló elemeket tartott elsődlegesnek az energiabiztonság tekintetében számos szerző (Barry Barton, Morgan Bazilian, J. Bielecki, D. R. Bohi–M. A. Toman, Marilyn Brown–B. K. Sovacool) mellett olyan intézmények is, mint a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség, az Európai Bizottság és a Nemzetközi Energia Ügynökség is. Forrás: Benjamin K. Sovacool (2013) 3–6. old.
18. Indriyanto, Ascelpias, R. S., Bobby A. T. Wattimena, H. Batih, I. Sari Trinadi (2007): Rising demand, uncertain supply, and price management. In: Subroto (ed.) Contesting energy security. 2007 Jakarta, Indonesian Institute for Energy Economics, pp. 17–34.
19. Energy Security and Sustainable Development (ESSD) analysis.
20. Indriyanto (et. al) munkája esettanulmányra épül, amely egy indonéziai energetikai program hatásait dolgozza fel. Ennek egyik aspektusa volt, hogy a társadalom által a háztartásokban széles körben alkalmazott petróleumot kívánta egy program keretében lecseréltetni a tisztább LPG-vel és más tüzelőanyaggal. A kormányzati elképzelés – az energiabiztonság számos aspektusának figyelmen kívül hagyása miatt – megbukott és az ország egyes részein ellátási problémák alakultak ki.
21. Egy tengerparttal rendelkező ország számára például jó lehetőséget jelent a szélerőmű-park építése, amivel csökkenthetné a fosszilis üzemanyagokból előállított villamos áram arányát.
22. Non-Carbon-Based Fuel Portfolio.
23. Kleber Drexel (2009): The U. S. Department of Defense: Valuing Energy Security. In: Journal of Energy Security, 2009. június 18. Letöltés ideje: 2017. 11. 23. Forrás: (http://www.ensec.org/index.php?option=com_content&view=article&id=196:the-us-department-of-defense-valuing-energy-security&catid=96:content&Itemid=345)
24. Yudha Prambudia, Masaru Nakano (2012): Integrated Simulation Model for Energy Security Evaluation. Energies, 2012/5. pp. 5086–5110.
25. Larry Hughes (2009): The four R's of energy security. In: Energy Policy, 2009. Vol. 37, pp. 2459–2461.
26. Jonathan Elkind (2009): Energy Security: Call for a broader agenda. In: Carlos Pascual and Jonathan Elkind (szerk.): Energy Security: Economics, Politics, Strategies, and Implications. Brookings Institution Press, Washington, pp. 119–148. 122. old.

27. NIMBY (Not In My Backyard) jelenség: „Nem az én kertemben” hozzáállás a lakosság részéről, amit azt jelent, hogy elvi síkon támogatnak egy beruházást, de a lényeg, hogy az ne az ő lakóhelye közelében legyen. Ez a helyzet állt elő Nagy-Britannia esetében 2013-ban azt követően, hogy a kormányzat engedélyt adott a repesztéses technológiát alkalmazó nem hagyományos gázkitermelésnek. A lakosság széles köre támogatja, hogy a kormányzat tegyen az energiaárak csökkentéséért, amit a hazai kitermelés fokozásával lehetne elérni. Ennek módja – repesztéses technológia alkalmazása – azonban már nem részesül ennyire pozitív fogadtatásban.
28. Gal Luft, Anne Korin, Eshita Gupta (2013): Energy Security and climate change. A tenuous link. In: Benjamin K. Sovacool (2013): The Routledge Handbook of Energy Security. pp. 43–55.
29. A klímaváltozás energiabiztonságra gyakorolt pozitív hatásaira Gal Luft (et. al) példaként a sarkvidéki területek jégsapkáinak az olvadásával könnyebben hozzáférhetővé váló szénhidrogén-készleteket, valamint a lerövidülő hajózási útvonalakat említette meg.
30. Mark Jacobson, J. C. Jansen, Maya Jegen, J. H. Kalicki and D. L. Goldwyn, Andreas Kemmler, Ram Shrestha, S. Kumar. In: Benjamin K. Sovacool (2013) 3–6. old.
31. Kessels, John, Stefan Bakker, Bas Wetzelaer (2008): Energy security and the role of coal. IEA.
32. Scheepers, Martin, Ad Seebregts, Jaques de Jong, Hans Maters (2006): EU standards for Energy Security of supply. Energy Research Center for the Netherlands, Forrás: (<https://www.ecn.nl/docs/library/report/2006/c06039.pdf>) Letöltés ideje: 2017. 11. 11.
33. Elkind (2009): 121. old.
34. John Kessels, Stefan Bakker, Bas Wetzelaer (2008): Energy security and role of coal. IEA.
35. Logan, Jeffrey, John Venezia (2007): Weighting U.S. energy options. WRI Policy Note on energy security and climate change. World Resources Institute, 2007 July, Washington DC. Forrás: (http://www.wri.org/sites/default/files/pdf/weighting_energy_options.pdf) Letöltés ideje: 2017. 11. 14.
36. Stern, Paul, Elliot Aronson (1984): Energy Use: The human dimension. Freeman & Company.
37. Konopalyanik Andrei (2004): Energy security and the development of international energy markets. In: Barton, Barry, Cathrine Redgwell, Anita Ronne, Donald Zillman: Energy Security: Managing risk in a dynamic legal and regulatory environment. Oxford University Press, pp. 47–83.
38. Lovins, Amory (2006): How innovative technologies, business strategies, and policies can dramatically enhance energy security and prosperity. Invented testimony to the U. S. Senate Committee on Energy and National Resources. Forrás: (http://www.10xe.org/www.10xe.org/Knowledge-Center/Library/E06-02_SenateEnergyTestimony) Letöltés: 2017. 12. 07.
39. Benjamin K. Sovacool (2013): 17. old.
40. Makro szinten megjelenő tényezők között lehet megemlíteni az olyan folyamatokat, amelyek révén az energiakereskedelem addig megszokott egyensúlyába változás következik be. Ide sorolható Kína és India gyors fejlődése, amelynek következtében megnövekedett a gazdaságuk működtetéséhez szükséges energiaigény és egyfajta harc alakult ki az afrikai, latin-amerikai, közép-ázsiai szénhidrogén-készletekért. A gyors gazdasági növekedés eredményeként Kína 2004-ben nettó exportőrből importálóra vált kőszén esetében.
41. Itt lehet megemlíteni a kitermelő országok jelentette politikai kockázatokról is, aminek a mértékét és a jelentőségét jól mutatja, hogy a kőolajkészletek 80%-a kilenc ország, a földgázkészletek 80%-a 13 állam, míg az uránérc készletek 80%-a hat ország kezében összpontosul, ami túlzott mértékű befolyásra nyújt lehetőséget.
42. Ennek eklatáns példáját hozza Ukrajna és Oroszország közötti gázár-vita, ami közel egy évtizedig tartott és Oroszország végül az Északi Áramlat vezeték megépítése mellett döntött, hogy kiiktassa az általa kockázati tényezőként kezelt Ukrajnát, mint tranzitországot.
43. Benjamin K. Sovacool (2013): 17–20. old.
44. A Massachusetts Institute of Technology, Center for International Studies által létrehozott Working Group on Asian Energy and Security fogalmazta meg ezeket. Forrás: David F. von Hippel, Tatsujiro Suzuki, James H. Williams, Timothy Savage, Peter Hayes (2013): Evaluating the energy security implications of energy policies. In: Benjamin K. Sovacool: The Routledge Handbook of Energy Security. pp. 74–95. 75. old.
45. David F. von Hippel, Tatsujiro Suzuki, James H. Williams, Timothy Savage, Peter Hayes (2011): Energy Security and Sustainability in Northeast Asia, Asian Energy Security Special Issue of Energy Policy 2011. Vol. 39. Issue 11. pp. 6719–6730.

46. Benjamin K. Sovacool (2013): 84. old.
47. Ilyen lehet, ha a társadalom egy jelentős része ellenzi például a nukleáris energia használatát, vagy a kormányzat által képviselt külpolitikát, amelynek a révén az energiaforrásokat hosszú távon biztosítani kívánja.
48. Például: proliferáció, tengeri szállítási útvonalak biztosítása, a kőolaj- és gázellátás geopolitikai vonatkozásai.
49. Christian Winzer (2012): Conceptualizing energy security. In: Energy Policy 2012. Vol. 46. pp. 36–48.
50. Tosato-t idézi: Henryk Faas, Francesco Gracceva, Gianluca Fulli, Marcelo Masera: European Security – A European Perspective, 10. old. Letöltés ideje: 2017. 12. 22. (https://www.springer.com/cda/content/document/cda_downloaddocument/9789400707184-c2.pdf)
51. Yudha Prambudia, Masaru Nakano (2012): Integrated Simulation Model for Energy Security Evaluation. In: Energies, 2012/5. Letöltés ideje: 2017. 11. 14. Forrás: (<https://pdfs.semanticscholar.org/dd1f/7a8acd4d223a0f97a5862f0383d3f730777c.pdf>)
52. Szemerkényi Réka (2007): Túlélő múlt? A hidegháború velünk élő energiabiztonsági tapasztalatai. In: Külügyi Szemle, 2007/Tavaszi, pp. 34–52.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andreas Goldthau (2013): The Handbook of Global Energy Policy, Wiley-Blackwell, UK.
- Benjamin K. Sovacool, Ishani Mukherjee (2011): Conceptualizing and measuring energy security: A synthesized approach. In: Energy, 2011/36. pp. 5343–5355.
- Csizmadia Norbert (2016): Geopillanat. A 21. század megismerésének térképe. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Hugh Dyer, Maria Julia Trombetta (2013): International Handbook of Energy Security, Edward Elgar Publishing.
- Paul Roberts (2004): Egy olajkorszak vége. Egy bizonytalan világ kezdetén. HVG Kiadó, Budapest.
- Zbigniew Brzezinski (2013): Stratégiai vízió. Amerika és a globális hatalom válsága. Antall József Tudásközpont, Budapest.

DR. CSC HALÁSZ IMRE
 főiskolai tanár
 Budapesti Gazdasági Egyetem Gazdálkodási Kar, Zalaegerszeg
 college professor
 Budapest Business University Faculty of Economics and Business, Zalaegerszeg
 Halasz.Imre@uni-bge.hu

SZOMBATHELY MEZŐVÁROS HITELEZÉSI GYAKORLATA 1850 ÉS 1860 KÖZÖTT

THE LANDING PRACTICE OF THE MARKET TOWN OF SZOMBATHELY BETWEEN 1850 AND 1860

ABSTRACT

Credit has always been needed. After the development of the financial institution system in the capitalism the landing practice is obvious for all: everyone who needs loan for business or individual life-style turns to savings banks or banks.

The lecture and the study intend to describe the practice of landing before the financial institutions became widely present based on the practice of the diocesan market town Szombathely. The capital investments of the orphans' funds are well-known, furthermore we can read about much smaller volume investments of some church funds. This lecture shows the financial management system of the seat of Vas county, therefore it investigates the investment and interest charging practice of some funds suggested by the reference. It aims to describe the operation of one town fund as a model, and reviews the borrowers' most important economic and social features.

Kulcsszavak: Magyarország gazdasága a 19. században, pénzügyi finanszírozás

Keynotes: financial management system, economy of Hungary at 19th

1. Az 1849 előtti hitelezésről

Hitelre mindig szükség volt. A hitelezés gyakorlata a kapitalista kor pénzügyi intézményrendszerének kialakulása után mindenki számára egyértelmű: bankhoz, takarékpénztárhoz, később hitelszövetkezethez fordul az a személy, akinek vállalkozásához, vagy egyéni életviteléhez kölcsönre van szüksége és nem akar vagy nem tud magánkölcsönt felvenni. Ugyancsak szüksége volt számtalan esetben szabad felhasználású pénzre testületeknek és egyéb szervezeteknek is, így a városok is fordultak hitelintézetekhez, vagy pénztárakhoz, látni fogjuk: saját pénztáraikhoz is, hosszabb vagy rövidebb futamidejű kölcsönért.

A pénzügyintézetek elterjedése előtti hitelezési gyakorlat kevésbé ismert. Létezett természetesen a magánkölcsön intézménye, „Magyarországon a XIX. századig nem volt hitelszervezet, a kölcsönöket magánszemélyek folyósították. A nemesek méltányos feltételekkel adtak egymásnak baráti kölcsönöket.” A felmondási idő a nemesi baráti kölcsönöknél leggyakrabban negyedévet kötöttek ki.¹ Mindez igaz, de arra nem tér ki a szerző, hogy a 19. század első felében a magyar arisztokrácia jelentős része – eltérő mértékben ugyan, de – eladósodott, némelyeknek a csődeljárással is szembe kellett nézni. A magánszemélyek nyújtotta hitelek-

kel jelen tanulmányban nem foglalkozunk. További hitelforrás volt a vármegyei nemesi pénztár, ennek tevékenységéről Kiss Zsuzsanna tanulmányában részletesen olvashatunk.²

„Hasonlóan kedvező feltételekkel adtak pénzt az egyházi személyek saját, illetve alapítványi vagyonukból, valamint a megyei árvapénzekből.”³ Ezt a megállapítást leszűkítettnek érezzük, és Szombathely példáján vitatjuk, mert nem csak a megyei árvapénztár lehetett hitelforrás, hanem a városok árvapénztárai, és az árvapénztárak mellett egyéb városi pénztárak és alapítványok is. Kaposi Zoltán mutatott rá, hogy a „hagyományos típusú pénzügyi rendszer a társadalom alsóbb felének is kínált kiemelkedési lehetőséget, persze az alsóbb szintű dinamizmust lényegesen nehezebb volt megvalósítani. Az úrbéresek, az uradalmi alkalmazottak, a konvencióssok számára a lokális pénzforrások jelenthettek gazdagodási, befektetési lehetőséget.”⁴ Elsősorban az árvapénztár vizsgálata alapján jutott erre a mindennapos gyakorlatra.⁵

„Az árvapénzek kölcsönbe adása azért terjedt el, mert más gyümölcsöző befektetésre nem lehetett őket felhasználni” továbbá hogy törlesztéses kölcsön gyakorlatilag nem volt.⁶ A városi pénztárak és alapítványok hitelezése valóban csak a lokális pénzforgalmat szolgálta, mértéke az egyes településeken az alapítványok és az éves elszámolásra kötelezett pénztárak számától és azok tőkeerejétől függött.

2. A hitelező szervezetek

Ahogy számos településen, úgy Szombathelyen is a városi pénztárak aktív pénzkihelyezést folytattak. Nem hívhatjuk ezeket a pénztárakat hitelintézetnek, hiszen elsődleges feladatuk minden esetben a pénztár nevében megjelölt tevékenység finanszírozása volt, ugyanakkor valamennyi pénztár és alapítvány elsődleges feladata a forrásgyűjtés, ezért folyamatosan helyeztek ki különböző nagyságú pénzüsszegeket, mindenekelőtt megbízható, tehát „jó” hitelfelvevőknek. Egy mezővárosi költségvetés lehetett deficites, a pénztárak és alapítványok gazdálkodásától viszont elvárták a pozitív szaldót.

1. táblázat: Szombathelyen hitelező városi pénztárak és alapítványok 1850–1860

Table 1.: The landing town funds and foundations in Szombathely between 1850 and 1860

Városi pénztárak (6)	Alapítványok (5)
Alamizsna	Birham
Árva	Farkas
Hadnagy és lámpapénztár (1859-ben nem szerepel)	Gajári
Kálvária	Simonsits
Polgári kórház	Szukits
Városi	

Forrás: MNL VAML Szombathely Város Számvevőségének iratai 1851–1860.

3. A pénznem

1850 és 1860 között összesen három pénznem volt használatban, ebből kettő, a pengőforint és a váltóforint a harmadik pénznem, az osztrák értékű forint bevezetéséig, mellyel egyidejűleg az előző kettő értékét veszítette.

Az ezüst alapú pengő forint Mária Terézia pénzügyi reformjai során jött létre, amikor 1753-ban a német államokkal megkötötte a konvencióss pénzláb egyezményt, így az új pénz neve konvencióss forint (vagy ezüst forint, illetve pengő forint, rövidítve CM) lett,

melynek váltópénze 60 krajcár volt. Ez az értékálló pénz az osztrák értékű (ÖW), szintén ezüst alapú valuta 1858. november 1-vel történt bevezetéséig érvényben maradt.

A napóleoni háborúk idején fellépő inflációt követő stabilizáció során, a második devalvációt követően 1816-ban megalakult Osztrák Nemzeti Bank, mely értékállóan meghatározta az ezüst és a papírforint egymáshoz viszonyított árfolyamát 1 : 2,5 arányban. Ez a papírpénz volt a váltóforint, mely a nagyon ritka ezüstforint mellett kielégítette a készpénz-forgalommal szemben támasztott igényeket.

A forgalomban lévő pénz arányai a következők voltak: 1 ezüst (pengő) forint (= fél talér) = 60 krajcár (amennyiben csak karajcár szerepel a forrásban, elégették a p[engő] egyértelműsítést). 1 ezüst (pengő) forint – 1819-től rögzített árfolyamon – 2,5 papír váltóforinttal volt egyenértékű. Egy váltóforint váltópénze 20 váltógaras, illetve 60 váltókrajcár volt. A váltóforintban való fizetés nagyon jól működött, 1852-től azonban folyamatosan áttértek a pengő forintban való elszámolásra.

Az 1857. szeptember 19-én kiadott pátenssel bevezették a Habsburg Birodalomban a 45 forintos osztrák értékűnek nevezett új ezüstalapú valutát, és ekkor tértek át a decimális rendszerre is, ettől kezdve 1 forint 100 krajcárnak felelt meg. Ez a pénzrendszer fennmaradt az aranyalapú valuta 1892-ben történő bevezetéséig. Az 1857-től a váltóárfolyamok a következők voltak: 1 konvenció forint 1,05 osztrák értékű forintot ért, 1 váltóforint pedig 42 új krajcárt.

4. A kamat mértéke

A kamatot először az 1647:144. tc. tette lehetővé, és szabályozta mindenki számára. 6%-ban állapította meg a törvényes kamat mértékét: „...a jövőre szabad legyen az adósoknak magukat minden százból hattal számítandó törvényes kamatra kötelezni mint a hitelezőknek (ha eziránt kötelező levelük van) azt a bíróság előtt és azon kívül követelni”. Az ennél magasabb kamat kisebb közdeliktumnak (delictum publicum = közbüncselekménynek) minősült és büntetendő volt.⁷ A jogszabály engedélyezte gyakorlat a 18. századtól nyomon követhető Szombathelyen is.⁸

A tárgyalt 1850 és 1860 közötti évtizedben is 6% volt a kamatmaximum, a kamatok összege ennél kevesebb is lehetett volna, ám gazdaságossági szempontok miatt ezzel a lehetőséggel ritkán éltek. A szombathelyi városi pénztárak és alapítványok kizárólag abban az esetben kölcsönöztek 5%-os kamatra, ha a kölcsönt felvevő a saját tulajdonosuk, vagy az őket felügyelő szervezet, a „városi község” volt. Az ekkor már létrejött dél-dunántúli pénztárszervezetek közül az 1844-ben alapított Kőszegi Takarékpénztárnál 4%-os betéti kamattal dolgoztak, a 100 pft feletti összegre csak abban az esetben fizettek 5%-ot, ha a tőkét egy évet meghaladóan helyezték el. A kölcsönökre 6%-os kamatot számoltak fel.⁹ A jóval nagyobb piackörzetű, az 1845-ben létrehozott Pécsi Takarékpénztár a betétekre 4%-os kamatot fizetett, a kölcsönfolyósításnál pedig 5%-osat számolt fel. Később az 500 pft összegű betétig alkalmazták az 5%-ot, afelett 4½% volt a kamat mértéke. A Szekszárdi Takarékpénztár (1846) hasonlóan a kőszegihez, szintén 5%-os kamattal dolgozott.¹⁰

A Szombathelyen a 6%-os kamaton kívül még az 5%-os kamat volt gyakorlatban – amit napjaink szóhasználatával – kedvezményes kamatnak minősíthetünk. Az 5%-os kamatot a város által felvett összegek esetében alkalmazták. Gyakran előfordult ugyanis, hogy a városnak is szüksége volt pénzre – ismét napjaink terminus technicusával – működési hitelre, és amennyiben ezt az összeget valamelyik városi pénztártól fel tudták venni, akkor a saját tulajdonukban és felügyeletük alatt lévő pénztártól tették meg, a törvényes gyakorlatnak megfelelően, és határidőre vissza is fizették ezeket az összegeket, vagy ha a törzstőkét még nem törlesztették, akkor határidőre fizették a kamatokat. Tehát ezeket az általában műkö-

dési hiteleket egyik zsebükből áttették a másikba, majd a bevételekből befolyó összegből határidőre visszatették a kamatokat, végül a kölcsönösszeget, s visszavették a városházán elhelyezett adóslevelet. 1850 és 1860 közötti évtizedben a pénzfelvétel ezen módja számtalan alkalommal működött.

5. Városi pénztárak és pénzkihelyezések

A forrásanyag töredékessége miatt nem áll módunkban az összes városi pénztár működését teljes mértékben feltárni, de a hitelezés volumenét és gyakorlatát mindenképpen be lehet mutatni.

A hitelfelvevők általában megbízható adósoknak nevezhető városi kézművesek, iparúzők, közöttük számosan városi polgárok, olyan személyek voltak, akik vagyonnal (házzal, birtokkal stb.) vagy biztos jövedelemmel rendelkeztek, mely fedezetet nyújtott a felvett kölcsönösszegekre. Mivel megbízható adósok voltak, elég volt a városházán elhelyezett adóslevél, esetleg a váltó, betáblázásokra ezeknél a pénztáraknál 1860 előtt nem került sor. Később a betáblázás gyakorlata általánossá vált.

Rendkívül gyakori volt az ún. „hitelkonstrukció”, amikor egy adósnak több pénztárnál volt adóslevele, vagy egy pénztárnál több adóslevele. Az adósok ezeket a felvett összegeket hosszú távú hitelnek szánták és ritkán siettek a törzstőkék visszafizetésével, elsősorban a kamatok megfizetésére ügyeltek. Az árvapénztár – melynek 171 ügyfeléről tudunk – 6%-os kamatra helyezett ki pénzt, 1849-ben 16-an folyamodtak kölcsönért, ebből 7 volt a „hitelkonstrukció”, 1850-ben 21 felvételtől 12, 1851-ben 17-ből pedig 11. Egy pénztári kimutásból tudjuk, hogy 2–6 év volt az az időszak, ameddig a felvett kölcsön tőkéje is visszafizetésre került. A pénztárak között is volt pénzmozgás, például 1851. március 9. és október 15. között az árvapénztárból vett fel a házi pénztár három alkalommal különböző összegeket (320, 28, illetve 6,24 pft-ot), de a pénztár ügyfelei közé tartozott a Kőszegi Takarékpénztár is, mely 1859-ben 5%-os kamatra kapott összesen két alkalommal (257,25 és 393,75 pft-os) kölcsönt.

A „leggazdagabb árva” Schelle Jusztin 2776,24 pft-os tömegéből 6 személy kölcsönzött, az éves kamatbevétel 94,34 pft volt. Az adósok között volt a város egyik jómódú lakosa, Kren János, aki 1846-ban vett fel 1000 fjt-ot, 1849-ben gróf Erdődy Sándor 220 pft-ot, míg 1851-ben négy további személy egyenként 276,24, 200, 500 és 600 pft-ot, ezzel minden bizonnyal elfogyott a kihelyezhető összeg. A második „leggazdagabb” árva, Taschler Vince 1200,56 pft-os tömegéből 17 szombathelyi lakos igényelt 1849 és 1855 között kölcsönt. Ezekkel a kihelyezéssel az árva tőkéje 71,9 pft kamattal gyarapodott 1856-ban. A skála végén Egyházi István 1,36 pft-os tőkéje állt, 1852-ben egy személy vette fel és évente 4 krajcár kamattal növekedett e csekély összeg.¹¹ E helyütt nincs lehetőség az összes „hitelkonstrukció” ismertetésére, de álljon itt egy példa: Szép István 15 esetben vett fel 1 pft és 336 pft közötti összeget 15 árva tömegéből 1852 júliusa és 1853. októbere között. Volt olyan nap (1853. június 4.), hogy öt kisebb összegű (1,03, 1,50, 5,46, 4, 2,14 pft) adóslevéllel jelent meg a városházán. Összesen 607,16 pft-ot kölcsönzött, ebből öt volt nagyobb összeg, egy pedig a már említett 330 pft, mely jelentős összegnek számított.¹²

Az alamizsna pénztárból természetesen jóval kevesebb pénzt tudtak kihelyezni. Korszánkunkon átnyúlóan összesen 7 ügyfél adósleveléről tudunk, 1842-ben és 1850-ben 2-2, 1848-ban, 1852-ben és 1856-ban 1-1 kihelyezés történt 240 vft, 120 pft és 500 pft összegben. Az 1842-ben felvett 113,16 vft-ot 1859-ben, 100 vft-ot pedig 1852-ben fizették vissza.¹³

A Házi pénztár (1849-ig domestica cassa) 137 adósleveléből a legrégebbi 1797-ben kelt. 1850 és 1860 között 45 adóslevéllel vettek fel pénzt, ennek nagy részét az első három

évben: 1850 és 1851-ben 14-14, 1852-ben 6 pénzfelvétel történt, míg 1856, 1857 és 1859-ben nem történt pénzfelvétel.¹⁴

Polgári gyámolda pénztár legrégibb adóslevelét 1789. december 7-én állította ki a Körmen-di Sóház, akkor 5%-os kamatra 908,45 vft-ot vettek fel. Korszakunkban 40–400 pft kö-zötti kölcsönöket folyósított. Érdekesség, hogy ügyfelei között volt Esterházy Pál herceg is, aki összesen 3600 pft-ot kölcsönzött 5%-os kamatra (1839–1862 közötti időszakban 1750, az 1838–1862 közötti periódusban 1050, míg 1846–1862 között 800 pft-ot vett fel, 1862-ben valamennyi felvett tőkeösszeget visszafizette).¹⁵

A Kálvária pénztárból 1822 óta lehetett kölcsönözni, a szabadságharc végéig 30 adós-levélet fogadtak be. 1850 és 1860 között tíz pénzfelvétel történt. 1–3 hónapos időtartamra vették fel ezeket a kisebb összegeket, s határidőre visszafizették valamennyit.¹⁶

2. táblázat: A Hadnagy és lámpa pénztár tőke és kamatok kimutatása 1855. 11. 01–1856. 11. 01.

Table 2.: Capital and interest rates of the lieutenant and lamp funds between 1st November, 1855 and 1st November, 1856

Adósok neve	Adóslevél kelte	Tőkeösszeg	Kamat 1856.
		pft	
Hegedűs Sándor, nemes, megyei főmérnök	1829.05.14.	331,12	19.51
Roszt János asztalos	1830.04. 30	60.-	3.36
Himpl Mátyás háztulajdonos	1842.05.02.	80.-	4.48
Reicher Károly csizmadia	1832.05. 23.	80.-	4.48
Heiden (Hayden) János mészáros	1835.05.09.	320.-	19.12
N(y)itray Anna	1835.04.05.	200.-	12.-
Farkas János erdős és Babos János	1840.04.11.	140.-	8.24
Schaffer Antalné	1840.10.21.	48.-	2,52 8/10
Pletnics György szűrszabó	1841.05.21.	160.-	9.36
Müller Ferenc cserepes	1842.02.05.	80.-	4.48
Prukner Sándorné	1845.09.06.	160.-	9.36
Nyerges Tamás	1852.08.11.	80.-	4.48
Skényi János kéményseprő	1844.02.24.	600.-	36.-
Molnár János	1844.05.10.	100.-	6.-
Kontz János varga	1844.05.15.	28.-	nincs adat
Németh Seper József gazda	ebben az évben nem szerepel	40.-	nincs adat
König Ignác asztalos	1847.05.17.	120.-	7.12
őzv. Stefanits Mihályné	1847.05.17.	40.-	2.24
Kovács Alajos szíjgyártó	1847.09.22.	60.-	3.36
Gróf József	1845.11.15.	40.-	nincs adat
Kovács Alajos szíjgyártó	1846.05.04.	40.-	2.24
Kiss József asztalos	1846.08.02.	800.-	48.-
Lőrincz János csizmadia	1846.12.07.	240.-	14.24
Vörös János cenзуalista	1847.05.06	80.-	4.48
Szabó István csizmadia	1848.01.19.	200.-	12.-
Czigler Antal szabó	1849.05.12.	120.-	7.12
Szalay István cenзуalista	1849.12.06.	160.-	9.36
Farkas János szűcs	1850.07.13	80.-	4.48
Németh Mihály kovács	1850.05.08.	52.-	3,7 2/
Reiter Mihály szűcs	1850.08.02.	1000.-	60.-
Hollán Adolf orvos	1850.07.15.	1200.-	72.-
Heller József harangöntő	1851.01.21.	200.-	12.-
Városi pénztár		512,8	30.43
Hosehoff Mihály cenзуalista	1851.06.07.	80.-	30.43
Koncz Mihályné	1851.05.24.	160.-	9.36
34 adós (Kovács Alajos kétszer kölcsönzött)	1829–1851	7691,92	476,19

Forrás: MNL VAML Szombathely Város Házipénztárának iratai. Vegyes városi számadások. Hadnagy és lámpaszámadások 1856. Tilcsik György: Szombathely püspöki mezőváros 1799 és 1848 közötti hivatalszervezetének adatbázisa.

3. táblázat: A legnagyobb összeget felvett adósok 1859.

Table 3.: Debtors borrowing the highest amount of money in 1859

Hitelfelvevő neve	Hitelt nyújtó pénztár	Hitel összege (OÉ pft)
Alexy Tobiás gyógyszerész	Árva	4935.-
Balázs Mihály	Árva	409,08
Batthyány Lajos gróf	Városi	420.-
Binder János özvegye	összesen Polgári kórház Kálvária Árva	1197.- 105.- 84.- 1008.-
Czupy János	Alapítvány (Gajári)	630.-
Erdődy Sándor gróf	Polgári kórház	1260.-
Esterházy Pál herceg	Polgári kórház	3780.-
Farkas Ferenc megyei titkár	összesen Polgári kórház Városi	246.12 189.- 42.-
Soproni Közigazgatási Kerület Földtehermentesítési Alap	összesen Városi Alapítvány (Farkas)	4144,50 1144.50 3000.-
Kőszegi Takarékpénztár	összesen Árva	438,37 44,62 + 393,75
Heiden János	összesen Polgári kórház Városi	1932.- 336.- + 1260.- 336.-
Hatz Magdolna	Árva	3862.91,½
Horváth János	Árva	2822,10,½ 210.- + 2612,10,½
Kápli Antal	Árva	840.- 420.- + 420.
Kiskos János	összesen Polgári kórház Árva	1596.- 168.- 840.- + 588.-
Kiss János	összesen Polgári kórház Városi	1723,69,½ 747,60 840.- + 136,09,½
Krenn János	összesen Polgári kórház Kálvária Árva Alapítvány (Gajári) Alapítvány (Gajári)	2625.- 210.- + 132,30 420.- + 210.- 1050.- 105.- 497.70
Kutasy Ferenc	összesen Árva	2000.- 1200.- + 800.-
Lábos Imre	összesen Árva Alapítvány (Szukits)	1155.- 630.- 525.-
Mittermayer Alajos	összesen Polgári kórház	1050.- 420.- + 630.-
Moser Ferenc	összesen Árva	3095,10 ½ 168.- + 1575.- + 1351, 15
Nedvig Antal	Árva	1470.-
Nyerges Tamás	összesen Városi Alapítvány (Birham) Alapítvány (Gajári) Alapítvány (Simonsits)	385,49 1/2 84.- 131,79 ½ 37,80 131,90
Városi pénztár az összeírás csonka, emiatt nem teljes	összesen Árva	130,10 28,30 + 101,80

Forrás: MNL VAML Szombathely város kezelése alatt lévő mindennemű obligatiók jegyzőkönyve 1825–1859.

A pénztár lámpapénztár részéből nem került pénz kihelyezésre. A közvilágítással kapcsolatos összegeket tartották nyilván, és amennyiben valaki elmaradt a fizetéssel, azt az összeget kölcsönként tartották nyilván.¹⁷

A neoabszolutizmus kora végén készült egy kimutatás, hogy 1859-ben hány adósa volt a városi pénztáraknak és a város felügyelete alatt lévő alapítványoknak. Ez a kimutatás 157 adóst sorol fel, miután ennek a kimutatásnak is az egyik oldala hiányzik, az összesítés pontatlan lenne. Inkább a 25 legtöbb adóst és a nyomon követhető, korábban már említett „hitelkonstrukciójukat” érdemes áttekinteni (3. táblázat).

A városi pénztárak közül a számadások csónkán fennmaradt, ennek ellenére áttekinthető sorozata miatt a hadnagy és lámpapénztár legfontosabb adataival az 1855. november 1. és 1856. november 1. közti „üzleti évet” tekintjük át. Ebben az évben már kizárólag pengőforintban adták meg az adatokat. 1849–1857 között a pénztár ügyfeleinek száma 34 és 46 között mozgott, évente 8–10 fő volt hátralékos, az adósok 25–33%-a, és ezt a kamattartozást általában egy, ritkább esetben két év alatt sikerült felszámolni. Végrehajtásról, lefoglalásról ennél a pénztárnál sincs tudomásunk. A pénztár ügyfelei között is döntő többségében iparúzők, közöttük számos polgárjoggal rendelkező személy található. Mivel a felvett összeg célját illetően semmilyen adat nem került rögzítésre, így az összegeket szabad felhasználású kölcsönnek kell tekintenünk.

6. Az alapítványok pénzkihelyezéseiről

Az 1854. december 16-án kelt összeírás szerint tíz alapítvány működött Szombathelyen. Az 1859. évi kimutatás szerint ezen alapítványok fele helyezett ki különböző, összegeket 6%-os kamatra. A tíz alapítvány közül négy ún. misemondás-alapítvány volt, ahol a törzstőke kamatai szentmise tartását szolgálták, egy pedig a város szegényeinek évenkénti segélyezésére jött létre. Ezek tételes kihelyezéseiről elvétve vannak adataink.

Az 1687-ben létrejött Birham-alapítvány esetében 1849/50-ben 25, egy évvel később 27, 1856/57-ben 22 volt a kölcsönigénylők száma. A legteljesebb kimutatás az 1859/1860-as pénzügyi évről maradt fenn, ebben az évben 2190,58½ pft volt a tőke összege és nem volt elmaradás a fizetésben. 1860-ban a 16 ügyfél között találjuk Szombathely városát is. A város költségvetési hiánya fedezésére 1857. november 1-én vett fel 1365 pft-ot, ekkor a város tőketörlesztése 68,25, míg kamattörlesztése 20 pft volt. A további kölcsönügyletek közül a legrégibb kötelezvény 1772. augusztus 16-án kelt. Az alapítványtól felvett összegek esetében történtek betáblázások.¹⁸

1859-ben a Birham-alapítványnak 16-an mintegy 900–pft-tal tartoztak, a Gajári alapítvány kintlévősége 772,80–pft volt (ezt hárman kölcsönözték), a Simontsits alapítványtól szintén három fő kölcsönzött összesen 772,80–pft-ot, míg a Szukits alapítvány 1049,45 pft-os kintlévőségén 4 kölcsönfelvevő osztozott. A város a Farkas alapítványra terhelte rá a 4144,50 pft-os földterhermentesítési költségek közül 3000 pft-ot, a maradékot természetesen a házipénztárból fizették.¹⁹

Az összeírásból egy oldal hiányzik, így az itt felsorolt összegeket nem tekinthetjük teljesnek.

7. Kitekintés

Jóllehet a kutatás elsősorban a neoabszolutizmus korára terjed ki, mindenképpen érdekes lehet, hogy milyen továbbélése van a jóval korábban felvett hiteleknek. A legfontosabb különbség, hogy a telekkönyvezés bevezetésével és az időközben kibocsátott rendeletek következtében erre az időszakra már valamennyi adósság betáblázásra került. A 27 áthúzóadó adósság adóslevelének kiállítás dátumát tekintve: 1834–1849 között és 1850–1860 között 10-10 adós levél kelt, míg 1860–1866 között 7, tehát valamennyi adósságot ebben

az esetben is hosszú lejáratú hitelnek tekinthetünk. A kamatok fizetésével ebben az esetben is legfeljebb egy éves elmaradásban voltak, melyeket az 1867. évi fizetési kötelezettség alkalmával kiegyenlítettek. A tárgyévben két tökevisszafizetés történt, a többi ügylet 1867 után a korábbi gyakorlatnak megfelelően érvényben maradt.

4. táblázat: Szombathely házi pénztárának kimutatása a kihelyezett tőkékről és azok kamatairól. 1867.

Table 4.: Statement on the capital outstanding and its interests of the Szombathely Fund in 1867

Adós neve	Kötvény kelte	Betáblázás helye ideje	Kihelyezett tőke összege	Hátralék 1866-ból	1867. évi befizetési kötelezettség
			Osztrák értékű forint		
Haller József	1851.01.20.	1851.03.19.	210		12.60
Hajden János	1835.05.09.	1852.11.08.	336		20.16
özv. Horváth Györgyné	1864.01.26.	1864.04.12.	221.36	42.06	éves: 13.28 összes: 55.34
Kovács Alajos	1845.09.27.	1845.03.11.	63		3.78
Kovács Ferencné	1847.05.06.	1847.05.05.	210		12.60
Matits Imre	1862.05.21.	1863.05.04.	250		15
Müller Ferenc	1840.04.11.	1840.04.03.	84		5.04
Németh Sándor	1850.05.05.	1850.05.22.	54.60	3.29	éves: 3.29 összes: 6.58
Nyerges Tamás	1852.08.11.	1852.08.12.	84	15.96	5.04 21.-
id. Paukovits János	1856.09.22.	1856.10.11.	90.72 visszafizette: 1867. 02.12.	5.44	éves: 1.36 összes: 6.81
Ploner József	1856.11.04.	1856.11.11.	1260 visszafizette: 1868. 01.30.	25.50	éves: 75.60 összes: 101.10
Pürger Ferenc	1863.05.19.	1863.06.22.	168	10.08	éves: 10.08 összes: 20.16
Reicher Károly	1834.08.23.	1834.09.15.	84	2.52	éves: 5.04 összes: 7.56
Reiter Mihály	1850.08.02.	1850.08.07.	430	12.90	éves: 25.38 összes: 38.70
Schoffer Antalné	1840.10.21.	1840.11.03.	50.40	3.3	éves: 3.03 összes: 6.06
Skényi János családja	1844.02.24.	1844.03.11	630		37.80
Stukker József	1850.08.26	1850.08.26	126	7.56	éves: 7.56 összes: 15.12
Szabó István	1848.06.19.	1848.00006. 19	210		12.60
Turkovich János	1839.11.09.	1849.10.01.	525	21.50	éves: 31.50 összes: 53.00
Virág Mihály	1846.04.28	1846.05.04	420	1	26.20
Cs. kir.Adóhivatal.	1856.12.10.	5%	4105,50		225.66
Cs. kir. Adóhivatal	1858.01.01.	5%	3570		196.71
Cs. kir. Adóhivatal	1857.09.01.	5%	2824.50		159.50
Hanzséros József	1866.09.22.		500		
özv. Mózer Mihályné	1866.10.10.		300		
Haán Ferenc	1866.09.25.		300 visszafizette: 1867		
ifj. Pónya József		6%	20		1.10
Összesen	27 tétel		17127,08	150.84,½	éves: 909,33,½ összes: 1060,18

Forrás: MNL VAML Szombathely város Házi pénztárának iratai 1867.

A házi pénztárból kihelyezett tőke meghaladta a 17 ezer forintot, és ezer forint körül alakult az éves kamatfizetési kötelezettség. Összehasonlításképpen: a házi pénztár 1867. évi számadásában 34311, 29,½ frt. bevétel szerepelt, ebből 31.078.11. frt volt a tényleges befizetés és 3233.18.½ maradt a kintlévőség. Az éves kiadás 30335.43, a pénzmaradvány pedig 742,68 frt, tehát a tartozások ellenére is aktívummal zárt a házipénztár és számadása.

8. Összegzés

A pénzügyi hálózat kialakulása előtt a városi pénztárak és alapítványok hitelintézetként is működtek, megbízható adósaiknak folyamatosan nyújtottak hiteleket, akik elsősorban hosszú időtartamú kölcsönöknek tekintették a felvett hiteleket és elsősorban az éves kamatok határidőre történő befizetését tartották szem előtt. Ezek a kölcsönök nem törlesztéses kölcsönök voltak, ezért inkább pénzkihelyezésnek, vagy kölcsönkihelyezésnek nevezhetjük. A kamatokat rendszeresen kellett, a tőkét pedig részletekben is vissza lehetett fizetni, ebben az esetben a kamatfizetési kötelezettség csak a fennmaradt összegre vonatkozott. Ha a kölcsönfelvevőnek a kamatfizetéssel valamilyen fizetési nehézsége támadt, általában egy, nagyon ritkán két éves elmaradás után felszámolták a hátralékukat.

A pénztárak és alapítványok pénzkihelyezései élénk, lokális hiteléletről tanúskodnak, évente több tízezer forint kintlévőséget kezelt a város, melynek tanácsa minden évben elszámoltatta a pénztár gondnokát. A pénztárak és alapítványok eredményesen gazdálkodtak, deficitesszámadásról eddig az ideig nincs tudomásunk.

JEGYZETEK

1. Nagy Éva (2006): 89. old.
2. Kiss Zsuzsanna (2010): 76–100. old.
3. Nagy Éva (2006): 89. old.
4. Kaposi Zoltán (2002): 45–48. old.
5. Kaposi Zoltán (1989a): 56–68. old., Kaposi Zoltán (1989b): 347–354. old., Kaposi Zoltán (2000): 219–227. old.
6. Nagy Éva (2006): 89. old.
7. Béli Gábor (2000): 55. old.
8. Feiszt György (1986): 133–134. old., Tilcsik György (2009): 46. old.
9. A Kőszegi Takarékpénztár (1845): 6–14. old.
10. Halász Imre (2017): 77. old., 86. old.
11. MNL VAML Szombathely város Árvapénztár iratai Választmányi számadások. 1856.
12. MNL VAML Szombathely város Árvapénztár iratai Választmányi számadások. 1856.
13. MNL VAML Szombathely város Számvevőségének iratai. Régi alapítványi számadások 1859.
14. MNL VAML Szombathely Város Házipénztárának iratai. Házipénztári számadások. 1850–1859.
15. MNL VAML Szombathely Város Számvevőségének iratai. Régi alapítványi számadások. Gyármolda számadások. 1850–1859.
16. MNL VAML Szombathely Város Számvevőségének iratai. Régi alapítványi számadások. Kálvária számadások. 1850–1856.
17. MNL VAML Szombathely Város Házipénztárának iratai. Vegyes városi számadások. Hadnagy és lámpaszámadások 1848–1856.
18. Halász Imre (2012): 180–184. old.
19. MNL VAML Szombathely város kezelése alatt lévő mindennemű obligatiók jegyzőkönyve. 1859.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Kőszegi Takarékpénztár Alap- és rendszabályai (1845): Második megjavított kiadás, Kőszeg. 6–14. old.
- Béli Gábor (2000): Magyar jogtörténet. A tradicionális jog. Bp–Pécs. 55. old.
- Feiszt György (1986): Szombathely mezőváros pénzügyigazgatása a XVII–XVIII. században. In: Kiss Mária (szerk.): Vas Megye Múltjából 3. Levéltári évkönyv. Szombathely, 133–134. old.
- Halász Imre (2012): Szombathelyi alapítványok a Bach-korszakban. In: Bariska István–Mayer László (szerk.): Határon innen, határon túl. Tanulmányok Tilcsik György 60. születésnapjára. Szombathely. 175–186. old.
- Halász Imre (2017): Adatok a dél-dunántúli közintézmények és egyetek neoabszolutizmus kori történetéhez. In: Polgár Tamás–Récsei Balázs (szerk.): A forradalom vonzásában. Tanulmányok Szántó László tiszteletére. Kaposvár.
- Kaposi Zoltán (1989a): Az árva-ügy egy dunántúli nagybirtokon a 19. század közepén. Baranya. Történelmi és Honismereti Folyóirat (2.) 1–2.
- Kaposi Zoltán (1989b): Az árvapénztári iratok forrástörténeti jelentősége. In: Erdmann Gyula (szerk.): Kutatás – módszertan. Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Gyula. 347–354. old.
- Kaposi Zoltán (2000): Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. Dialóg-Campus, Budapest–Pécs. 219–227. old.
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg-Campus, Budapest–Pécs. 45–48. old.
- Kiss Zsuzsanna (2010): A Zala megyei nemesi pénztár. Egy hitelintézet születése. Aetas 25. évf. 2. szám. 76–100. old.
- Nagy Éva (2006): A fogyasztási célú hitelezés kialakulása. Jura 12. évf. 1. szám. 85–98. old.
- Tilcsik György (2009): Szombathely kereskedelme és kereskedelmi jelentősége a 19. század első felében. Archivum Comitatus Castriferrei, 3. Szombathely. 46. old.
- Tilcsik György: A szombathelyen 1799 és 1848 között polgárjogot szerzett személyek adatbázisa. A szerző tulajdonában.
- Tilcsik György: Szombathely püspöki mezőváros 1799 és 1848 közötti hivatalszervezetének adatbázisa. A szerző tulajdonában. Ezúton mondok köszönetet Tilcsik Györgynek, hogy adatbázisait rendelkezésemre bocsátotta.

Levéltári források:

- MNL VAML Szombathely város Árvapénztár iratai Választmányi számadások. 1856.
- MNL VAML Szombathely város Számvevőségének iratai. Régi alapítványi számadások. 1850–1860.
- MNL VAML Szombathely város Házi pénztárának iratai. Házipénztári számadások. 1851–1859.
- MNL VAML Szombathely város kezelése alatt lévő mindennemű obligatiók jegyzőkönyve. 1859.
- MNL VAML Szombathely Város Házipénztárának iratai. Vegyes városi számadások. Hadnagy és lámpaszámadások 1856.

SIPI CZKI Zoltán¹–RAJCZI Alexandra²

¹egyetemi tanársegéd

Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Kaposvár

assistant lecturer

University of Kaposvár, Faculty of Economics and Business, Kaposvár

email: sipiczki.zoltan@ke.hu

²PhD-hallgató

Kaposvári Egyetem Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Kaposvár

PhD student

University of Kaposvár, Doctoral School in Management and Organizational Science, Kaposvár

email: rajczi.alexandra@ke.hu

MAGYARORSZÁG MEZŐGAZDASÁGÁNAK JÖVEDELMEZŐSÉGE AZ AGRÁRTÁMOGATÁSOK TÜKRÉBEN 2006 ÉS 2015 KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN*

THE PROFITABILITY OF HUNGARIAN AGRICULTURE IN THE LIGHT OF SUBSIDIES IN PERIOD 2006–2015

ABSTRACT

Examining profitability is a key issue for the agricultural sector. The basic idea behind this article is that, in addition to examining the profitability of the examined agricultural sector in Hungary, it is worth examining the traditional profitability indicators as well as the specific factors determining the profitability of the agricultural sector. We are looking for an answer as to which part of the domestic agricultural business is what is competitive and, even without subsidies, a profitable category. We will examine how far the size of farms and the production direction are to change the profitability of individual farmers and agricultural subsidies. However, an investigated group, especially small agricultural businesses, considered this size range as a highly heterogeneous group. The study analyzes domestic agricultural enterprises in the database of the Farming Information System operated by the Agricultural Research Institute. The analysis was performed with statistically closed time series data.

Kulcsszavak: mezőgazdaság, agrárvállalkozások, modern magyar gazdaság

Keynotes: agricultural sector, agricultural enterprises, economy of modern Hungary

1. Bevezetés

Egy ország agrárstratégiájának kialakítása összetett folyamat. E stratégia pénzügyi területének döntő szempontja a versenyképesség, ezen belül a jövedelmezőség kérdése. „Nemcsak élelmiszer-termelésről, értékesítésről, a vidéki lakosság megélhetésének hosszú távú biztosításáról,

* Az EFOP-3.6.1-16-2016-00007-es azonosítószámú „Intelligens szakosodási program a Kaposvári Egyetemen” című program támogatásával készült.

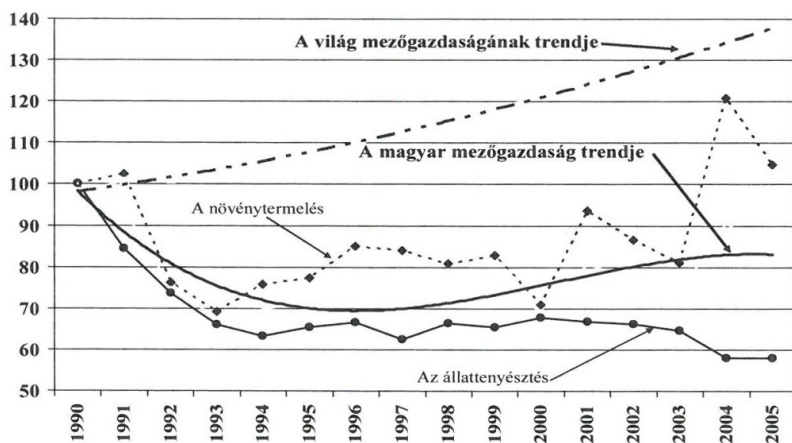
hanem a természeti erőforrások megőrzéséről, a megújuló energia biztosításáról, az ökoszisztéma gazdagságának fenntartásáról és élhető táj kialakításáról is döntéseket kell hozni a stratégia kialakítása során. Mindemellett a versenyképesség igénye is felmerül, mivel az egyes országok és régiók természeti erőforrásaik gazdasági hasznosítása érdekében piacaik megtartására, új piacok szerzésére törekednek. ...”.¹ Cikkünk alapvetése, hogy a hazai agrárszektor jövedelmezőségének vizsgálatakor a hagyományos jövedelmezőségi mutatókon túl érdemes megvizsgálni az agrárium nyereségességét meghatározó speciális tényezőket is. Egyetlen egy agrárvállalkozás sem engedheti meg magának, hogy ne vizsgálja a jövedelmezőségét, hogy ne foglalkozzon az agrár támogatásokkal, mint az eredményességet meghatározó egyik tényezővel. Kutatásunkban tehát a magyar mezőgazdaság támogatásfüggőségét elemeztük. Arra keressük a választ, hogy a magyar mezőgazdasági vállalatok melyik része az üzemméret és tevékenységi kör alapján, ami kemény költségvetési korlát mellett (támogatások nélkül) a nyereséges kategóriába tartozik. Illetve, megvizsgáljuk, hogy üzemméret és termelési irány szerint mennyire módosítják az egyes agrárgazdálkodók jövedelmezőségét az agrártámogatások a vizsgált időszakban.

2. A magyar mezőgazdaság a rendszerváltást követően

Hazánk agrárkultúrája évezredes múlttal rendelkezik, természeti adottságai kedvezőek, így a jó minőségű és a kedvező mennyiségű terméseredmény elérésére a lehetőség adott. Ennek ellenére az elmúlt két évtizedben az agrárágazat teljesítménye mégis romlott (1. ábra). A vidéki települések elszegényedtek, a munkanélküliség növekedett.² Az 1980-as évek hazánk úgy gondolta, hogy természeti adottságaink, termékeink minősége és alacsony előállítási költségei elegendőnek bizonyul az európai piacokon. Napjainkban már beláttuk, hogy ez csak „agrár ábránd” volt.³

1. ábra: A világ és a magyar mezőgazdaság trendje a rendszerváltást követően

Figure 1.: The trend of world and Hungarian agriculture after the change of regime

Forrás: Varga Gyula (2010): Új szerepben a Magyar mezőgazdaság-adottságok, kényszerek és esélyek. A regionális tudományok műhelye tanulmányai. Kaposvári Egyetem, Kaposvár.

A rendszerváltás utáni időszakban a magyar agrárgazdaság esélyei a nemzetközi piaci versenyben rövid idő alatt lecsökkentek. A hatékony, eredményes termelés háttérbe szorult és a magyar agráriumban a kárpótlás, valamint a szövetkezetek átalakítása került a középpontba. A magyar gazdaság termelése drasztikusan csökkent, ellentétben a világ növekvő mezőgazdasági tendenciájával, a 2000-es évekig ez a szakadék pedig tovább mélyült. Az

állattenyésztés bővülése már a rendszerváltást megelőző években is fokozatosan lemaradt a növénytermesztéstől, az 1990-es éveket követően ez az arányvesztés tovább emelkedett.⁴ Mind a növénytermesztési mind az állattenyésztési ágazatban szükség van egy olyan szerkezetváltásra, amely biztosítja, hogy a kardinális ágazatokban az erőforrások és a piac még nagyobb hányadát professzionális, hatékonyan szervezett gazdaságok határozzák meg. Az állattenyésztés jelenlegi irányzata mellett legfeljebb pozíció tartásra képes. Szüksége van az ágazatoknak a lökésszerű pótlólagos felhajtó erőkre és pénztőke injekciókra. A növénytermesztési ágazatot pozitív gazdasági hatások segítik, ebben az ágazatban azonban a piacok távolsága, valamint a tároló, szállító kapacitások korlátozzák a növekedést.

3. Közös agrárpolitika (KAP), az Európai Unió támogatási rendszere

A Római Szerződés hatálybalépését követően a tagállamok agrárpolitikáját a közösségi szintű beavatkozási mechanizmusok határozták meg. Ennek következtében a közös agrárpolitika jogalkotásának terén az együttdöntés lépett. Létrejöttének alapvető oka, hogy a mezőgazdaság által előállított termékek szabadon mozogjanak állami beavatkozás mellett, ennek érdekében a közös piaccal összeegyeztethetetlen nemzeti intervenciós mechanizmusokat fel kellett számolni. A célkitűzések a Lisszaboni Szerződés óta változatlanok, számos reformot vezettek be azóta, de az alapkövek érvényesek napjainkban is.⁵ Az Európai Tanács 1999. évi berlini ülésén jóváhagyott Agenda 2000 reformsomag és vidékfejlesztési rendelet következtében a vidékfejlesztési politika is beépült a közös agrárpolitikába. A vidékfejlesztés vált a közös agrárpolitika második pillérévé. Az Európai Unióban a közösségi támogatások forrásait a Strukturális Alapok és a Kohéziós Alap biztosítják. A Strukturális Alapok finanszírozási támogatást nyújtanak a szerkezetjavító intézkedésekhez, a Kohéziós Alap pedig a legkevésbé fejlett tagországok felzárkóztatását biztosítja. A KAP első pillérének, a termelési támogatásoknak a maximális kifizethetőségének mértékét az Európai Tanács már 2002-ben meghatározta, hogy 2007 és 2013 között a piaci támogatások és közvetlen kifizetések összege a 2006-os szinten marad, csak a reálérték tartása a cél.⁶ Magyarország az uniós csatlakozása óta, 2004 és 2013 között, 12 469 millió eurót, megközelítőleg 3430 milliárd forint közvetlen támogatást kapott. A közös agrárpolitika keretében kapott támogatások azonban nem csak a mezőgazdaság jövedelmezőségét határozzák meg, hanem a termelési struktúráját is. Az első pillér keretein belül négy elkülönített területre biztosított forrásokat az Európai Mezőgazdasági Garancia Alap (EMOGA). A legnagyobb csoportját a közvetlen támogatások képezik, mely 2004 és 2013 között 2523 milliárd forintot tett ki, ebből a területalapú támogatásra 91 % azaz 2 293 milliárd forint, a tejtámogatásra 64 milliárd forint jutott. Az intervenciós intézkedések összege megközelítette a 433 milliárd forintot, melyet gabona intervencióra, tárolásra és felvásárlásra fordítottak. Hazánk a mezőgazdasági vállalkozások versenyképességének javítása érdekében az uniós közvetlen támogatásokat kiegészíti úgynevezett top-up támogatásokkal. A folyósított hazai kiegészítő támogatások összege tíz év alatt megközelítőleg 430 milliárd forintot tett ki.⁷

4. Módszertan

A tanulmány az Agrárgazdasági Kutató Intézet által működtetett Tesztüzemi Információs Rendszer (továbbiakban „AKI”) mezőgazdasági adatbázisa alapján elemzi a hazai mezőgazdasági vállalkozásokat. Az elemzés a statisztikailag lezárt 2006–2015. évi adatokkal dolgozik.

A vizsgált időszakban közel kétezer üzem szolgáltatott mintát, ami lefedi az ország nagyságrendileg 110 ezer üzemét, a reprezentatív súlyozás következtében.

1. táblázat: „AKI” mezőgazdasági adatbázis alapadatok

Table 1.: Basic data of the “AKI” agricultural database

Évszám	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Üzemszám a mintában	1 937	1 946	1 960	1 942	1 932	1 920	1 925	1 984	1 978	1 982	1 965
Üzemszám a megfigyelt alapsokaságban	108 479	108 479	101 277	101 277	101 277	105 922	105 975	105 975	109 737	109 737	110 618

Forrás: AKI adatok alapján saját szerkesztés

A mintában minden egyes vállalkozáshoz egy súlyszám került hozzárendelésre, mely megmutatja, hogy az adott mintabeli vállalkozás hány vállalkozást reprezentál az alapsokaságban. Ezáltal a feldolgozott adatok nem egyszerű számtani átlagként határozhatók meg, hanem a fenti súlyok segítségével súlyozott számtani átlagok használhatók. Ez különösen azokon a területeken ad lényegesen más eredményt, ahol az egyes méretcsoportokban jelentősen eltérő adatok szerepelnek. „A súlyozás következtében – a csoportonként eltérő kiválasztási arányok következtében – az alsó ökonómiai méretkategória üzeleinek jellemző értékei erősebben befolyásolják a súlyozott átlagot, mint a nagyobb méretkategóriájú gazdaságok jellemzői.”⁸

Az üzemek kiválasztásánál négy kritérium szerepel szempontként: a cégjogi forma, az üzemméret, a termelési irány és a regionális elhelyezkedés. A vizsgálatba a minimum 2400 eurónyi standard fedezeti hozzájárulást elérő gazdaságok kerültek be (Kovács–Keszthelyi, 2002).

A gazdaságok ökonómiai méretét a gazdaság EUR-ban kifejezett teljes standard termelési értékében (STÉ) a 1242/2008 Községi Rendelet 2. mellékletének alapján mértük. Az Agrárgazdasági Kutató Intézet által is használt határértékek szerint kis üzemméretnek 25 000 € alatti, közepes a 25 000–500 000 € közötti, és nagy üzemméretnek az 500 000 € feletti STÉ-et vettük.

5. Agrárium jövedelmezősége 2006-tól 2015-ig

Az egyik legelterjedtebb jövedelmezőségi mutatószám, melyet az AKI is használt.

$$\frac{\text{adózás előtti eredmény} + \text{ízetett kamatok}}{\text{források összesen}} \quad (1)$$

Azonban a hagyományos összetőke jövedelmezőség mutató (1) alapján készült értékeket különösen sok változó befolyásolja (szektoron belüli eltérő adózási szabályok, pénzügyi és kamateredmény stb.). A cikkünkben először szigorúan az agrárium jövedelemtermelő képességét vizsgáltuk egyéb tényezők (pénzügyi-, rendkívüli eredmény stb.) nélkül, ezért egy módosított mutatóra volt szükségünk, amely jobban kiemeli a mezőgazdasági tevékenységből származó nyereségességet. Ez a mutató az egységnyi árbevételre jutó költség (a továbbiakban: „Cost/rev”), egy módosított jövedelmezőségi mutató:

$$\text{Cost/rev} = \frac{\text{Üzemi költségek összesen}}{\text{Értékesítés nettó árbevétele}} \quad (2)$$

Tehát egyfajta egyszerűsített indikátora az üzemi eredménynek: amennyiben egyes érték alatt van akkor a vállalkozás bevétele meghaladja a kiadásokat, ha egy fölött, akkor több a kiadása, mint a bevétele. A rendkívüli eredmény, pénzügyi műveletek eredménye és egyéb tételek ezt még módosíthatják, azonban csak a termeléssel összefüggő költségekre és bevételekre fókuszáltunk.

Ezzel szemben a „Cost/revS” mutató esetén az értékesítés nettó árbevételéhez hozzáadjuk a vissza nem térítendő támogatásokat, tehát „bevezetjük” a puha költségvetési korlátot. „Cost/revS” tehát az Üzemi Költségek összesen tétele osztva az [Értékesítés Nettó Árbevétele + Visszafizetési kötelezettség nélkül kapott támogatások(kal)], tehát továbbra is egyfajta egyszerűsített indikátora az üzemi eredménynek, de közelítve a valósághoz. Hozzászámítjuk, hogy mi a jövedelmezőségi helyzet akkor, ha nem kemény költségvetési korlátot tételezünk fel, hanem puha költségvetést: a bevételbe a támogatásokat is belekalkuláljuk. Ez esetben

$$\text{Cost/revS} = \frac{\text{Üzemi költségek összesen}}{\text{Értékesítés nettó árbevétele} + \text{vissza nem térítendő támogatásokat}} \quad (3)$$

A „Cost/revS” mutatónál is amennyiben 1 alatt van a mutató értéke, akkor a támogatásokkal növelt bevétel meghaladja a kiadásokat. Ennek hatására átlagosan nyereségesé válik az agrárszektor.

2. táblázat: Cost/rev „(Üzemi költségek összesen)/(Értékesítés nettó árbevétele)” jövedelmezőségi mutatók üzemméret szerint 2006–2015

Table 2.: Cost/rev “(Total operating costs)/(Net sales revenue)” profitability indicators by size of business 2006–2015

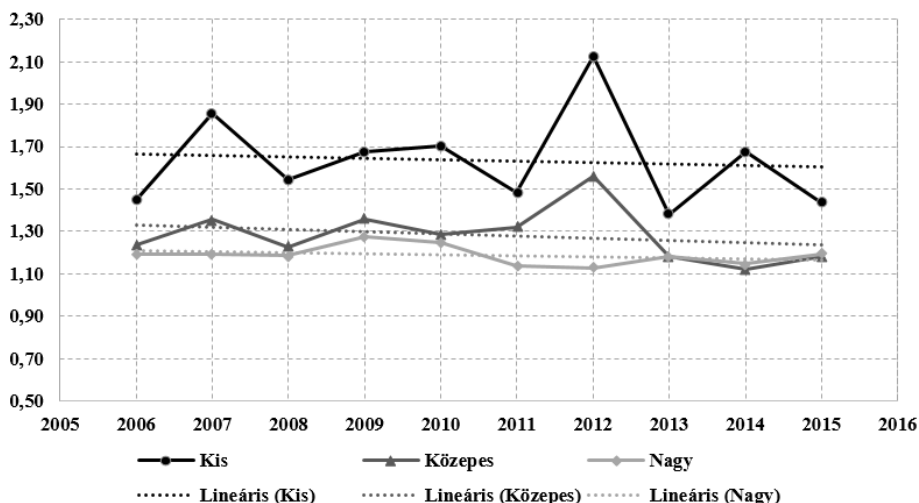
Év\Üzemméret	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Kis	1,45	1,86	1,54	1,67	1,70	1,48	2,13	1,38	1,68	1,44
Közepes	1,24	1,36	1,23	1,36	1,28	1,32	1,56	1,18	1,12	1,18
Nagy	1,19	1,19	1,19	1,27	1,25	1,14	1,13	1,18	1,15	1,20

Forrás: AKI adatok alapján saját számítás

A 2. táblázatban látható, hogy üzemmérettől függetlenül veszteséges a magyar agrárszektor a támogatások nélkül (Cost/rev). Kis üzemméret esetén a költségek másfélszer akkora, mint a nettó árbevétel. A közepes és nagy cégek költségei „csak” húsz-harminc százalékkal magasabbak az értékesítési nettó árbevételénél.

2. ábra: Az egységnyi árbevételre jutó költség („Cost/rev”) jövedelmezőségi mutató üzemméretenként 2006–2015-ig

Figure 2.: Cost per unit of revenue (“Cost/rev”) by size of farms 2006–2015

Forrás: AKI adatok alapján saját számítás

Az egységnyi árbevételre jutó költség (a továbbiakban: „Cost/rev”) egyik üzemméret esetében sem csökkent 1-es érték alá, azaz valamennyi évben a mezőgazdasági termelők nettó árbevételét meghaladta az üzemi költségek. Ráadásul az évek során javuló tendencia sincsen, hiszen a hatékonyság növekedése szinte stagnál. A legkisebb négyzetek módszerével kiszámolva a megadott adatokhoz legjobban illeszkedő egyenes egyenletét, a lineáris trendvonal az egyes x értékek együtthatói a vizsgált időszakban évente a kis üzemméretnél átlagosan 0,0067 egységgel csökken, közepes esetében 0,0102 csökken, és a nagy agrárvállalkozásoknál 0,0052. Összességében valamennyi üzemméretnél csökken, tehát valamelyest javul a hatékonyság és ezáltal a jövedelmezőség, mert minél alacsonyabb annál több árbevétel jut egységnyi költség-tényezőre, de ez a csökkenő tendencia szinte elenyésző, főleg annak tudatában, hogy az egyes határértéktől (üzemszüneti pont) összességében távol vagyunk.

A „Cost/revS” mutató esetében a kis és nagy üzemméretnél egy relatíve kicsi, de pozitív eredményt realizálnak a kis üzemméretű szereplők, míg a közepes üzemméretű gazdaságok meglehetősen nagy nyereséget érnek el.

3. táblázat: Cost/revS „(Üzemi költségek összesen)/(Értékesítés nettó árbevétele + Vissza nem térítendő támogatásokat)” jövedelmezőségi mutatók üzemméret szerint, 2006–2015

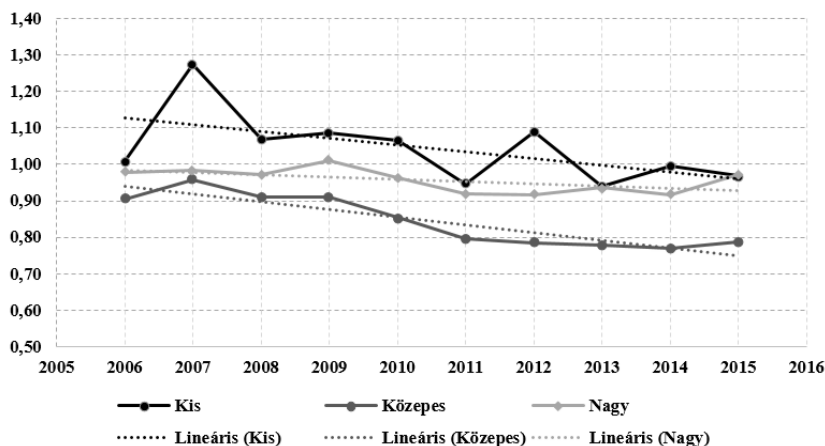
Table 3.: Cost/revS “(Total operating costs)/(Net sales revenue + Non-refundable subsidies)” Profitability indicators by farm size, 2006–2015

Év\Üzemméret	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Kis	1,01	1,27	1,07	1,09	1,07	0,95	1,09	0,94	0,99	0,97
Közepes	0,90	0,96	0,91	0,91	0,85	0,80	0,79	0,78	0,77	0,79
Nagy	0,98	0,98	0,97	1,01	0,96	0,92	0,92	0,94	0,92	0,97

Forrás: AKI adatok alapján saját számítás

3. ábra: Az egységnyi árbevételre jutó költség („Cost/revS”) jövedelmezőségi mutató üzemméretenként 2006–2015-ig

Figure 3.: Cost per unit of sales (“Cost/revs”) of profitability by farm size for 2006–2015

Forrás: AKI adatok alapján saját számítás

Az évek során javuló tendencia van: a támogatásokkal növelt bevétel meghaladja a kiadásokat. Ennek hatására átlagosan nyereségesé válik az agrárszektor, és ez az évek során folyamatosan kedvezőbb lesz. A legkisebb négyzetek módszerével kiszámolva a megadott adatokhoz legjobban illeszkedő egyenes egyenletét, a lineáris trendvonal az egyes x értékek együtthatói a vizsgált időszakban évente a kis üzemméretnél átlagosan 0,0187 egységgel csökken, közepes esetében 0,0211 egységgel csökken, és a nagy agrárvállalkozásoknál

0,0061 egységgel. Összességében támogatásokkal együtt sokkal nagyobb ütemben csökken, tehát javul a jövedelmezőség hatékonyság, mert minél alacsonyabb annál több árbevétel jut egységnyi költségtényezőre, de ez a csökkenő tendencia elenyésző a nagy üzemméretű gazdaságoknál.

6. Összefoglalás

Ahogy a Cost/Rev és Cost/RevS idősoros ábrákon is látszódott a vizsgált időszak elején 2006-ban és végén 2015-ben közel hasonló volt a mutatók értéke azaz

2015-ben	1,24	Cost/rev	0,85	Cost/revS
2006-ban	1,29	Cost/rev	0,94	Cost/revS.

Tehát, a vizsgált szektor támogatás nélkül átlagosan veszteséges volt, támogatással együtt már átlagosan nyereséget mutatott. Ezek a tendenciák köszönnek vissza a jövedelmező és nem jövedelmező osztályba eső gazdaságok aránya esetében az összes üzemhez viszonyítva: a 4. és 5. táblázatban az olvasható le, hogy egyes méretkategóriákon belül az üzemek hány százaléka esik az adott mutató alapján nulla és egy közé, azaz jövedelmező kategóriába, és a teljes sokaság hány százaléka ért el egyes érték fölötti eredményt, vagyis nem jövedelmező az adott mutató alapján.

4. táblázat: Jövedelmező és nem jövedelmező kategóriába eső gazdaságok aránya az összeshez, üzemméretenként 2006-ban

Table 4.: Profit and non-profitable category of farms for all farms in 2006

Cost/rev	Kis	Közepes	Nagy	Összes
Jövedelmező (0–1 mutató)	36,72%	43,51%	21,69%	39,98%
Nem jövedelmező (1< mutató)	63,28%	56,49%	78,31%	60,02%
Cost/revS	Kis	Közepes	Nagy	Összes
Jövedelmező (0–1 mutató)	63,49%	75,67%	64,46%	71,71%
Nem jövedelmező (1< mutató)	36,51%	24,33%	35,54%	28,29%

Forrás: AKI adatok alapján saját számítás

5. táblázat: Jövedelmező és nem jövedelmező kategóriába eső gazdaságok aránya az összeshez, üzemméretenként 2015-ben

Table 5.: Percentage of non-profitable and non-profitable holdings for all, by farm size in 2015

Cost/rev	Kis	Közepes	Nagy	Összes
Jövedelmező (0–1 mutató)	46,37%	53,98%	21,98%	48,93%
Nem jövedelmező (1< mutató)	53,63%	46,02%	78,02%	51,07%
Cost/revS	Kis	Közepes	Nagy	Összes
Jövedelmező (0–1 mutató)	68,16%	83,78%	52,75%	76,63%
Nem jövedelmező (1< mutató)	31,84%	16,22%	47,25%	23,37%

Forrás: Aki adatok alapján saját számítás

Támogatások nélkül romlott a jövedelmezőségi mutatója (Cost/revS és Cost/rev) a magyar mezőgazdasági vállalatoknak, de egy részük még kemény költségvetési korlát mellett (támogatások nélkül) is a nyereséges kategóriában volt: támogatás nélkül a vizsgált gazdaságok 39,98%-a volt nyereséges, támogatással növelt értékesítés nettó árbevételével pedig már 71,71%-uk 2006-ban. Ezzel szemben 2015-re a gazdaságok 48,93% nyereséges támogatás nélkül, (Cost/rev < 1 db üzem viszonyítva az összes üzem számához) és 76,63%-uk nyereséges átlagosan a mi mutatószámunk alapján támogatással növelve.

Összességében az évek során kismértékű javuló tendencia van a kis és közepes üzem méret esetén: a támogatásokkal növelt bevétel meghaladja a kiadásokat. Ennek hatására kismértékben de átlagosan nyereségessé válik az agrárszektor.

A hatékonysági szabad kapacitások a mezőgazdaság egyes ágazataiban a jövőben agrárpolitikai szempontból felértékelődhet, az input output allokáció hatékonyságának szerepe növekedhet az elkövetkező időszakban.⁹ A kis és közepes gazdálkodók jövedelmezőségének hektikuságát érdemes lenne kezelni, például biztosításokkal, aszály és betegségtűrőbb növényi állománnyal. A raktározási képesség javításával. A fentiekre azonban csak most van lehetőség pályázati és támogatási beruházások idején, hiszen 2020 után ezek átalakulásával valamennyi méretkategória jövedelmezősége bizonytalanná válik, minden más változatlansága mellett. A kicsi és közepes méretkategóriába tartozó gazdaságoknak javítani szükséges a hatékonyságukat, annak érdekében, hogy ellentételezni tudják a támogatások kitértességét. Méret kategóriától és termelési iránytól függetlenül kiemelt jelentősége van az input és output allokáció optimalizálásának. A mezőgazdasági szereplőknek is képesnek kellene lennie arra, hogy a növekvő számban megjelenő költségeiket az árbevételben realizálni tudják.

JEGYZETEK

1. Székely Csaba (2016): A magyar mezőgazdaság stratégiai kérdései. Gazdálkodás 2016/1. 16. p.
2. Szabó Gyula (2010): Föld- és területrendezés. Nyugat-magyarországi Egyetem.
3. Udovecz Gábor (2010): Szerkezetváltási kényszerben a magyar agrárgazdaság. A regionális tudományok műhelye tanulmányai. Kaposvári Egyetem, Kaposvár.
4. Varga Gyula (2010): Új szerepben a Magyar mezőgazdaság- adottságok, kényszerek és esélyek. A regionális tudományok műhelye tanulmányai. Kaposvári Egyetem, Kaposvár.
5. Massot Albert (2016): A közös agrárpolitika és a szerződés. URL: www.europarl.europa.eu (letöltés dátuma: 2017. 09. 23.)
6. Sarudi Csaba (2004): Vidékfejlesztési intézkedések, támogatások és kilátások az Európai Unió bővítése után. Tér és társadalom, 18. évfolyam, 2004. 2.
7. Tóthné Kiss Katalin, Vida Cecília, Literáti Gergő (2015): Tanulmány a 2007–2013. évi EU költségvetési időszakban Magyarország részére juttatott közösségi támogatások összefoglaló bemutatásáról, értékeléséről. Állami Számvevőszék, Budapest.
8. Kovács Gábor–Keszthelyi Szilárd (2002): A tesztüzemek 2001. évi gazdálkodásának eredményei. Agrárgazdasági információk 2002/2. AKI.
9. Baráth Lajos–Fertő Imre (2012): Heterogenitás és technikai hatékonyság: A magyar specializált szántóföldi növénytermesztő üzemek esete. IEHAS Discussion Papers, Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baráth Lajos–Fertő Imre (2012): Heterogenitás és technikai hatékonyság: A magyar specializált szántóföldi növénytermesztő üzemek esete. IEHAS Discussion Papers, Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences.
- Kovács Gábor–Keszthelyi Szilárd (2002): A tesztüzemek 2001. évi gazdálkodásának eredményei. Agrárgazdasági információk 2002/2. AKI.
- Massot Albert (2016): A közös agrárpolitika és a szerződés. URL: www.europarl.europa.eu (letöltés dátuma: 2017. 09. 23.)
- Sarudi Csaba (2004): Vidékfejlesztési intézkedések, támogatások és kilátások az Európai Unió bővítése után. Tér és társadalom, 18. évfolyam, 2004. 2.
- Szabó Gyula (2010): Föld- és területrendezés. Nyugat-magyarországi Egyetem.
- Székely Csaba (2016): A magyar mezőgazdaság stratégiai kérdései. Gazdálkodás 2016/1. 16. p.
- Tóthné Kiss Katalin, Vida Cecília, Literáti Gergő (2015): Tanulmány a 2007–2013. évi EU költségvetési időszakban Magyarország részére juttatott közösségi támogatások összefoglaló bemutatásáról, értékeléséről. Állami Számvevőszék, Budapest.
- Udovecz Gábor (2010): Szerkezetváltási kényszerben a magyar agrárgazdaság. A regionális tudományok műhelye tanulmányai. Kaposvári Egyetem, Kaposvár.
- Varga Gyula (2010): Új szerepben a Magyar mezőgazdaság-adottságok, kényszerek és esélyek. A regionális tudományok műhelye tanulmányai. Kaposvári Egyetem, Kaposvár.

Dr. FEHÉR András
 egyetemi tanársegéd
 Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Debrecen
assistant lecturer
University of Debrecen, Faculty of Economics and Business
 feher.andras@econ.unideb.hu

A DIGITÁLIS ÉLELMISZER-FOGYASZTÓ JELLEMZŐI

THE CHARACTERISTIC OF DIGITAL FOOD CONSUMER

ABSTRACT

The age of Internet had an especially great impact on consumers who represent one of the main actors on the market. Digitalization and the way of healthy lifestyle are the most important trends in our modern age. My main objectives of the research the mapping of the domestic digital food consumer relevance about online food behaviour depending on information gathering and shopping. I used two main methods of marketing research in the article: the primary and secondary ones. I analysed about the characteristic of one of my main cluster (expert internet users) of my previous representative research (1000 samples about attitudes of Internet using) in details with an online representative survey with 305 samples. The main viewpoint was the online food consumer attitudes. The elements of the pattern were chosen with the help of a filtering question, so the members of the final pattern were the representatives of the Generation Y (between 20 and 35), who have already been a majority in an survey as well in comparison with other age groups. I examined two validated model's and my own statements. The first one is the Internet Information Search Model (ISM) and the second one is Online Consumer Style Inventory (O-CSI). I used various types of describing statistics, cross-chart analyses, then made a factor- and cluster analysis. I created five well-differentiated segments. I can say that in a small pattern (305 samples), but minding the relevant statistical methods in a maximum way, I could define groups of consumers who – based on their features and content – represent the information search and the offline and online shopping in a quite new way.

Kulcsszavak: digitális élelmiszerfogyasztó, Y generáció

Keynotes: digital food consumer, generation Y

1. Bevezetés

A digitalizáció napjaink egyik fontos megatrendje, amely közvetlen hatással van a mindennapjainkra. Ebben a modern digitális közegben egészen más jellemzi az egyének fogyasztását és vásárlását. Ez főleg az egyre másra megjelenő új digitális megoldásoknak köszönhető. A 90-es években hódító útjára indult a világháló. Az ezredfordulót követően a mobiltechnológia kezdett elképesztő fejlődésbe, amely a 2010-es években megjelenő okostelefonokkal megalapozta és megváltoztatta az egymás közötti kommunikációt. Ezzel párhuzamosan a közösségi média és annak egyes eszközei megreformálták az emberek életmenetét és egy korábbihoz képest egészen más fogyasztási közeget teremtettek meg. A közeljövőben pedig a mesterséges intelligencia segítségével is ki tudjuk kérni, hiszen digitális személyi aszisztensek fognak minket segíteni az információ keresésben, majd a vásárlás lebonyolításában. A webáruházak néhány év múlva akár virtuális valóság környezetet is biztosítanak majd ahhoz, hogy maximalizálni tudják a vásárlási élményt az online beszerzéseink során. A vásárlási döntési folyamat egyes lépesei a klasszikus

viselkedésmintázatok mellett kibővültek online vonatkozásokkal is. Manapság a későbbi vásárlást közvetlen kiváltó problémát egy számunkra egyedi módon célzott hirdetésből ismerhetjük fel, amelyről az információgyűjtéshez rengeteg forrás áll a rendelkezésünkre. Lehetőségünk van folyamatosan információt keresni. A döntési alternatívák között ár-összehasonlító oldalak útmutatását tudjuk segítségül hívni, hogy a leoptimálisabb végső döntést hozzassuk meg. A vásárláshoz ki se kell mozdulnunk otthonról, hiszen rengeteg alternatíva áll rendelkezésre, hogy otthon a karosszékből végezzük el megrendeléseinket. A vásárlás, a fizetés és a termékhez való hozzájutás tehát kényelmesebbé és egyszerűbbé vált. A vásárlást követően véleményt alkothatunk, amellyel hozzásegítjük a többi fogyasztót, hogy releváns döntést hozzassanak meg a leendő vásárlásaik során. Tehát a fogyasztók már szerves részét képezik az eddig kizárólag vállalatok által létrehozott piaci érték teremtő folyamatnak. Többek között beleszólnak a termékfejlesztésbe, annak kommunikációjába. A vállalatok pedig szívesen hallgatják meg az egyének javaslatait. A fogyasztó és vállalat közötti kommunikáció legfőbb zálogává az interaktivitás vált.

A fogyasztási és vásárlási szokások az élelmiszer szegmensben különösen megváltoztak a digitalizációnak köszönhetően. Érdemes említést tenni az egészségtudatosságról is, amely szintén korunk egyik leginkább kiemelkedő megatrendje. Az egyéneknek az élelmiszer-fogyasztásuk helyes felépítése az egyik legfőbb feltétele annak, hogy egészségessé váljanak. A helyes táplálkozás kialakítása nagyban függ az ezzel kapcsolatos információk hatékony gyűjtésétől, amellyel meg lehet alapozni a releváns döntést, tehát a vásárlást és azon keresztül a fogyasztást. Az előzőekből adódóan felmerülhet a kérdés, hogy az online tájékozódás mennyire befolyásolja a hagyományos bolti környezetben történő, vagy az interneten történő élelmiszer beszerzést? A vásárlást megelőző tájékozódás során mely tényezők játszanak szerepet a későbbi döntés releváns meghozatalában? A célom, hogy kutatásaimmal bizonyítsam az úgynevezett digitális élelmiszer-fogyasztó hazai megjelenésének relevanciáját.

2. Szakirodalmi áttekintés

2.1. Az internet penetráció jellemzői

A világ gyökeresen megváltozott az elmúlt két évtized során. Úgynevezett digitális, kommunikációs és információs (re)volúciónak lehattünk szemtanúi.¹ A szélessávú internet elterjedése és a mobilkommunikáció rohamos fejlődése megalapozta az okos technológiák létrejöttét. Ezek közül az okostelefon teljesen megváltoztatta az információkhoz való hozzájutásunk menetét. Mindezekhez kapcsolódóan a következők során röviden bemutatom, hogy globális, EU-s és hazai szinten melyek az internet penetráció legfőbb jellemzői, illetve a vállalkozások milyen módon használják ki az internet által nyújtott lehetőségeket.

Az EU-28 tagállamainak több mint 80%-a rendelkezik szélessávú internet hozzáféréssel. Ezzel szemben a hazai háztartások csupán kicsivel több mint 70%-a. A hazai lakosság 80%-a aktív internetező (tehát három hónapnál gyakrabban internetezik), amely a világ tendenciánál (kb. 50%) jóval magasabb, azonban az Unió arányoknál néhány százalékkal alacsonyabb.^{2; 3; 4; 5} A hazai lakosok $\frac{2}{3}$ -a rendelkezik okostelefonnal.⁶ Több mint minden második haza aktív internetező fent van a legnagyobb közösségi oldalon, a Facebook-on.⁷ Az internetezők nagyságrendileg harmada vásárolt az elmúlt három hónapon belül az interneten és közülük minden harmadik fogyasztó akár külföldi webáruházból is szívesen vásárol.⁸

A hazai vállalkozások 90%-a rendelkezik szélessávú internetkapcsolattal, ami 7%-kal alacsonyabb arány, mint az Unió tagországaiban. A hazai vállalkozások közel 70%-a rendelkezik saját weboldallal, ez körülbelül 10%-os lemaradást jelent az EU-28 országaihoz képest.^{9; 10} Körülbelül minden harmadik hazai vállalkozásnak van Facebook oldala.¹¹ Az

online kiskereskedelem évről évre növekvő tendenciát mutat és 2016. évben elérte a 427 milliárd forintot, amely a teljes kiskereskedelmi volumen 5,2%-a.¹² Hazánkban körülbelül 6000 webáruház van bejegyezve, amelyek közül a legjelentősebb szereplők elektronikai és műszaki termékek értékesítésével bonyolítják le a legnagyobb forgalmat. A tíz legnagyobb hazánkban működő webáruház közül ki kell emelni a Tchibot és a Tescot, hiszen ezekben a webshopokban élelmiszerek online értékesítése is elérhető.¹³

2.2. A digitális fogyasztó jellemzői

A „digitálisan felvilágosult” polgár megnevezést az IBM hívta életre egy 2014. évi elemzésükben, amelyben kifejtették, hogy a digitalizációnak köszönhetően teljesen megváltozott az az út, amit a fogyasztónak végig kell járnia az információgyűjtéshez és a vásárláshoz. A digitális fogyasztó tényekkel és észérvekkel meggyőzhető, állandóan információt keres, azonban a viselkedésük szituációként eltérő, így hibrid fogyasztóként tekinthetünk jelen korunk online fogyasztójára.^{14; 15} Nyíró és Csordás szerint az online fogyasztó szerepei kibővültek, kísérletezhetnek a termékekkel, véleményt alkothatnak és ezt megoszthatják másokkal, tervezhetnek és fejleszthetik a termékeket, illetve akár új termékeket találhatnak ki.¹⁶ Érdemes kiemelni két új fogyasztói típust. Az úgynevezett „prosumer” (PROducer és ConSUMER szavak társítása) fogyasztó egyszerre gyártója, szakértője és felhasználója is az információnak, sokak szerint a közösségi média „szülőlte”, aki leginkább felelős a fogyasztók által létrehozott tartalmi elemekért (consumer generated content).¹⁷ Az „always on” típusba a különféle technológiai eszközök (pl. okostelefon, tablet) segítségével mindig elérhető fogyasztók tartoznak, akik felmérések alapján körülbelül másfél millióan vannak hazai körökben. Az arányuk folyamatos növekedését jól jelzi, hogy néhány évvel ezelőtt még csak fele ennyien voltak.¹⁸

2.3. Online élelmiszer-fogyasztói magatartás

A fogyasztás és a vásárlás nem egymás szinonimái, bár a legtöbb esetben kiegészítik egymást, sokszor elkülönülhetnek. Az online és hagyományos megközelítésű fogyasztói magatartás folyamat egyes lépései között nincs számottevő különbség. Azonban érdemes kiemelni az „információ-fogyasztást”, amely leginkább az internetes közegekben érvényesíti hatását. Ebben az esetben elsődleges cél a lehető legalaposabb előzetes információgyűjtés, amely akár meg is alapozhatja a későbbi internetes vagy hagyományos bolti környezetben zajló vásárlást.¹⁹

Az online vásárlás standard folyamata nem sokban tér el a hagyományos értelmezésű vásárlási döntési folyamat lépéseitől. A probléma felismerése és/vagy böngészését követően az információkeresés/böngészés lépése következik. Majd ár-összehasonlító oldalakkal az alternatívák megszürését követően megtörténik a vásárlási kattintás. Ezt követően a webáruház végrehajtja a rendelés teljesítését. Majd lehetőségünk van a vásárlás utáni értékelésre.²⁰

Az élelmiszer-fogyasztói magatartás online környezetben történő megismeréséhez érdemes megismerni a hazai élelmiszer-fogyasztás alapvető tendenciáit. Az egy főre eső élelmiszer-fogyasztás 2013. évben 614,7 kg volt, amely folyamatosan csökkenő tendenciát mutat az előző évekhez képest.²¹

Az élelmiszerek online vásárlásának alakulását a NIELSEN egy globális kutatással vizsgálta 2015-ben. A felmérésben négy online élelmiszer vásárlási típust differenciáltak. A házhozszállítással online rendelés minden negyedik válaszadó esetében történt már meg a korábbiakban. Ezen kívül kb. minden tizedik válaszadóra volt jellemző az automatikus online rendelés, a virtuális szupermarketekből való rendelés, vagy a „click and collect” rendelés valamely formája az élelmiszerek internetes beszerzése során. A felmérésből kiderült, hogy az Y-generáció (21 és 34 évesek) tagjai között a legnépszerűbb az online élelmiszer rendelés, mivel minden negyedik megkérdezett ebbe a korosztályba tartozott. Az európaiak mindössze 8%-a vásárolt már az interneten keresztül

valamilyen élelmiszert. Ezzel szemben az ázsiai, illetve óceániai kontinenseken élők 25%-a jutott már interneten keresztül hozzá valamilyen élelmiszerhez. A kutatásból kiderült, hogy hazánkban a megkérdezést megelőző egy hónap során minden második megkérdezett keresett az élelmiszer vásárlást megelőzően információt a kiskereskedelmi honlapokon. Továbbá elmondható, hogy a következő hat hónap során, amennyiben lehetőség lesz rá, akkor a legnagyobb részük ásványvizet, tészta, kávé és sajtféléket vásárolna az interneten keresztül. A kutatás kitért az online élelmiszervásárlás elkerülésének okaira, amelynek során kiderült, hogy a hazai válaszadók nagy része úgy gondolja, hogy az interneten eleve többbe kerülnek az élelmiszerek. Sokan úgy nyilatkoztak, hogy alapvetően jobban szeretnek hagyományos bolti környezetben hozzájutni az élelmiszerekhez, hiszen így meg tudnak győződni az egyes termékek minőségéről.²² A hazai online élelmiszer vásárlók részarányára pedig a EUROSTAT adatai alapján lehet következtetni, amely szerint minden tizedik aktív internetező vásárolt már élelmiszert az interneten keresztül.²³

3. Anyag és módszer

A kutatásom széleskörű szakirodalmi adat- és információgyűjtéssel alapoztam meg. A statisztikai tendenciákat a KSH, EUROSTAT adatbázisaiból nyertem ki. Ezen kívül a témakörben releváns hazai és idegen nyelvű szakkönyvek és folyóiratok álltak rendelkezésemre az előzetes kutatás során.

Primer kutatásom alkalmával kvantitatív kutatási módszertant alkalmaztam, amelynek során 2015. év őszén reprezentatív, online kérdőíves felmérést bonyolítottam le. A megkérdezésem mintájának összetételét egy korábbi kutatásom eredményei alapozták meg. 2014-ben országos 1000 fős reprezentatív kérdőíves felmérést végeztünk el a hazai lakosság internet-használattal kapcsolatos attitűdjeinek feltérképezésére. A faktor- és klaszteranalízist követően öt jól differenciálható csoportot különítettünk el, amelynek során az egyik legjobban elkülönülő szegmens (közel fele a hazai lakosoknak) a „szakértő internetezők” voltak. Az online megkérdezésem során a „szakértő internetezők” szocio-demográfiai tényezőit vettem alapul. A csoport tagjai túlnyomó többségben az Y-generáció (20 és 34 év közöttiek) képviselőiből kerültek ki. Szűrőkérdéssel a mintába kizárólag az előbbieken bemutatott generáció tagjai kerülhettek be. A kérdőívet a Google Drive felületén alakítottam ki és a kérdőív URL linkjét a Facebook közösségi oldalon terjesztettem hálabda módszerrel. Mindösszesen 360-an töltötték ki a kérdőívet, amiből az adattisztítást követően 305 fő képezte a végleges minta nagyságot. A reprezentativitás biztosítása miatt a mintát súlyoztam a „szakértő internetezők”-re jellemző nemek és családi állapot szerinti összetétel alapján.

A kérdőív összeállításakor külföldi kutatások során már validált modelleket használtam fel és adaptáltam a saját kutatási területemre. Az Internet Információkereső Modelljét (Internet Search Model – ISM) Jepsen²⁴ alkotta meg, amelyben az internetes információkereséshez kapcsolódó lehetőségek széles tárházát vette górcső alá. A modell egyes változóit adaptáltam és alkalmassá tettem az élelmiszerekről történő információkeresés vizsgálatára. Az ISM modell változóinak állításait két témakörre osztottam fel. Az élelmiszerekkel kapcsolatos információkeresésen kívül a hagyományos bolti („offline”) és internetes („online”) vásárlás általános jellemzőit (tehát nem csak az élelmiszerekre, hanem bármilyen más termékre értendően) vettem górcső alá. Szükségesnek tartottam az ISM modell elemeit egy másik validált modell, az Online Fogyasztói Stílus Leltár (Online Consumer Style Inventory – O-CSI) néhány változójával kiegészíteni. Az O-CSI modellt Sam és Chatwin²⁵ alkotta meg annak érdekében, hogy mérni tudják az online fogyasztói magatartás jellemzőit.

A kérdőív kiértékelése során az SPSS matematikai-statisztikai programot használtam. Az adatok elemzése során a mintasokaság szerinti megoszlásokat mutattam be, amelynek során megoszlási viszonyszámokat, számtani átlagot, szórást, mediánt, móduszt, ferdeséget

és interkvartilis terjedelmet számoltam. A változóm többsége nominális és ordinális mérési szintű volt. A mérési szintek meghatározták az alkalmazható elemzéseket. Két kategorizált változó esetében (nominális mérésű szintű) χ^2 -próbát alkalmaztam a kereszttáblás elemzéseim során. Ordinális skálájú változónál egységesen a nem paraméteres eljárások mellett döntöttem. A két kategóriás függő változónál Mann-Whitney próbát, míg a három vagy több kategóriás függő változónál a Kruskal-Wallis elemzést alkalmaztam. Az elemzések során a változók rangátlag értékek szerinti összehasonlítása történt meg. A különféle megoszlások közül ebben a cikkben csak néhány lényegesebb összefüggést emelek ki.

A leíró statisztikai eljárásokat követően faktor- és klaszter analízist végeztem, amelynek jelen cikkben az eredményeit részletesen is bemutatom. Elsőként megvizsgáltam a több modellből és saját állításokból felépülő állítás listám alkalmasságát a faktoranalízisre, amelyet a Crombach's Alpha mutató értékével támasztottam alá. Ezt követően főkomponens elemzéssel faktoranalízist végeztem el. Ezt megelőzte a változók közötti korreláció meghatározása, amelyet a Spearmann-féle eljárással elemeztem. Az egyes elemekre vonatkozó MSA-értékeket az antimage-mátrixsal vizsgáltam, amelynek során minden változónál 0,5 feletti értéket kaptam. Ezt követően a Bartlett-tesztből megállapítottam, hogy a változók egymással szorosan korrelálnak. A Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) érték pedig meghaladta a 0,5-ös küszöbértéket. Mindezek alapján elvégeztem a faktoranalízist. Az egyes dimenziók számának meghatározásakor figyelembe vettem a Kaiser kritériumot, ami kimondja, hogy a faktorok saját értékének („Eigenvalue”) legalább egynek kell lennie. A varianciahányad-módszer tesztelése során a társadalomtudományokban elfogadott hüvelykujj-szabály 60%-os kritériumát vettem figyelembe. A faktorsúlymátrixot a Varimax módszerrel rotáltam, így megkaptam az elemzésre alkalmas faktorsúlyokat, amelyek 0,5-nél nem voltak alacsonyabb értékűek. A tényezőcsoportok megbízhatósági vizsgálatánál Crombach's Alpha értékeket számítottam.

A faktorok által elvégeztem a válaszadók szegmentációját klaszteranalízis segítségével. Elsőként a hierarchikus Ward-féle eljárást alkalmaztam, így iránymutatást kaptam a klaszterek számát illetően. A nagy elemszámmra való tekintettel a K-means (K-közép) módszert választottam. A vizsgált klaszterek és faktorok, illetve szocio-demográfiai változók közötti szignifikáns kapcsolatot kereszttáblás elemzésekkel (χ^2 -próba), rangátlagra vonatkozó próbákkal és variancanalízissel vettem górcső alá.

4. Eredmények és azok értékelése

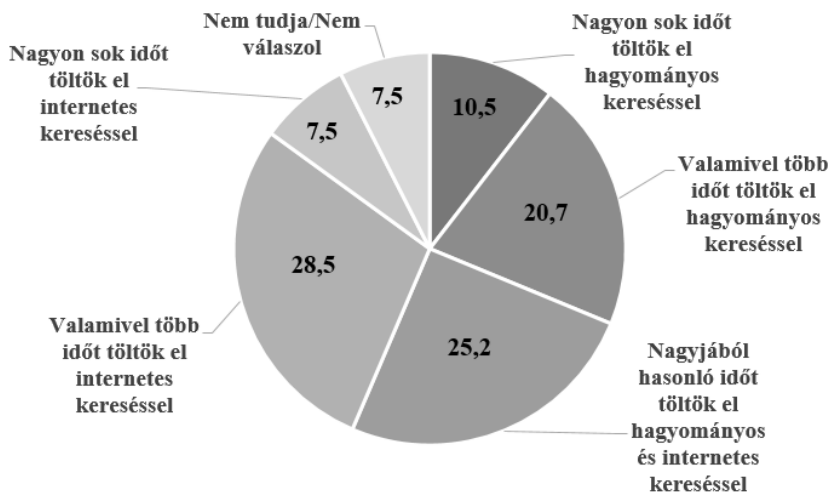
Az élelmiszerekkel kapcsolatos információkeresés online és hagyományos (pl. televízió, rádió) lehetőségeinek az összefüggése az 1. ábrán látható.

A „szakértő internetezők” 36%-a az élelmiszerekkel kapcsolatos információszerzést többnyire az interneten keresztül oldja meg. Továbbá minden negyedik válaszadó úgy gondolja, hogy hasonló időt tölt el az internetes és a hagyományos felületeken, hogy információhoz jusson az élelmiszerekkel kapcsolatban. Összességében kijelenthető, hogy a megkérdezettek túlnyomó többsége, 61,2%-a számára az internetes felületek jelentős szerepet töltenek be az élelmiszerekről történő informálódásuk során.

Lényegesnek tartottam megvizsgálni az élelmiszerekkel kapcsolatos információkereséskor alkalmazandó online eszközök megoszlását. Az eredményekből kiderült, hogy a „szakértő internetezők” körében a felhasználói blogok és fórumok (45,2%) a legnépszerűbb információforrások. A kereskedő honlapja (42,6%) a második legfontosabb, míg a közösségi oldalakon történő információszerzés (41,0%) a harmadik legjelentősebb. A gyártók honlapja (30,8%), a híroldalak (28,5%) és a vállalati blogok (6,9%) minősültek a legkevésbé népszerűnek élelmiszerekről történő információ szerzésre.

1. ábra: A vásárlási döntést megelőző online és offline információkereséssel eltöltött idő az élelmiszerekkel kapcsolatban, % (N = 305)

Figure 1.: Time spent with food-related online and offline information searching among the „expert internet users”, % (N = 305)

Forrás: Saját szerkesztés

Felmértem a „szakértő internetezők” élelmiszerek online vásárlására (az online ételrendelés is beletartozott ebbe a kategóriába, hiszen ezt más kutatások sem szokták elkülöníteni) vonatkozó preferenciáját is, amelynek során kiderült, hogy több mint minden harmadik válaszadó (38%) vásárolt már az interneten élelmiszert.

A „szakértő internetezők” hagyományos és internetes vásárlásához, illetve az élelmiszerekről történő információ gyűjtéshez kapcsolódó attitűdjeit faktorelemzéssel vizsgáltam. Az elemzés során összesen 36 állítást vettem figyelembe, amelyekből 19 állítást tudtam megtartani a faktorsúlyok és rotálások következtében. Hat fő dimenziót tudtam elkülöníteni, amelyek az *1. táblázatban* találhatóak meg.

Az első faktor (Internetes vásárlás nyújtotta előny – magyarázott variancia: 20,121%) öt tényezőt tartalmaz. A faktorba az online vásárlás előnyeit magukba foglaló tényezők kerültek be. A második faktorba (Hagyományos vásárlási élmény – magyarázott variancia: 15,251%) négy elem került, amelyek a bolti vásárlás szórakoztató és közösségi jellegére utalnak. A harmadik faktor (Internetes információkeresés az élelmiszerekről – magyarázott variancia: 8,441%) elemei összefoglalják, hogy a „szakértő internetezők” hasznos információkat gyűjthetnek az élelmiszerekről és különösen lényeges az élelmiszerekkel kapcsolatos pozitív egészségre ható tényezőkről való előzetes információkeresés, amely hangsúlyosabb számukra, mint az árról vagy minőségről való tájékozódás. A negyedik faktorba (Eladószemélyzettel való kapcsolat – magyarázott variancia: 7,574%) tartozóknak a hagyományos bolti közegben történő eladószemélyzettől való segítség kérés a lényeges. Az ötödik faktor (Internetes vásárlás megbízhatósága – magyarázott variancia: 6,654%) elemei csupán közepes mértékben alakítják a „szakértő internetezők” jellemzőit, amelyek az internetes áruházak adatvédelmi tényezőit, a rendelések nyomon követhetőségével kapcsolatos elvárásokat foglalják magukba. A hatodik faktorba (Hagyományos információkeresés az élelmiszerekről – magyarázott variancia: 5,592%) tartozó elemek esetében elmondható, hogy a „szakértő internetezők” az élelmiszerekről történő információkeresést továbbra is inkább a hagyományos forrásokból preferálják.

1. táblázat: A „szakértő internetezők” hagyományos és internetes vásárlása, illetve az élelmiszerekről történő informálódása alapján kialakított faktorok

Table 1.. Factors based on food-related online and offline information searching and shopping about „expert internet users”

Állítások	Faktorok és elnevezésük					
	1. faktor	2. faktor	3. faktor	4. faktor	5. faktor	6. faktor
	Internetes vásárlás nyújtotta előny	Hagyományos vásárlási élmény	Internetes információkeresés az élelmiszerekről	Eladószemélyzettel való kapcsolat	Internetes vásárlás megbízhatósága	Hagyományos információkeresés az élelmiszerekről
Általában igaz az, hogy szeretek online vásárolni	0,820					
Nagyon gyakran vásárolok online	0,805					
Az online vásárlás rengeteg időt és erőfeszítést takarít meg számomra	0,776					
Az online vásárlás sokkal kényelmesebb, mint a hagyományos boltban történő vásárlás	0,724					
Pénzt takarítok meg az online vásárlással	0,612					
Általában igaz az, hogy szeretek boltban vásárolni		0,757				
Szeretek a nagyobb bevásárlóközpontokban vásárolni		0,714				
A bolti vásárlás esélyt ad, hogy kimozduljak otthonról és kikapcsolódjak		0,714				
Szeretek boltban vásárolni más emberek társaságában		0,655				
Általánosságban hasznos információkat gyűjthetek össze az élelmiszerekről az interneten			0,832			
Az élelmiszerek pozitív egészségre ható tényezőivel kapcsolatban hasznos információkat érhetek el az interneten			0,803			
Az élelmiszerek minőségéről általában sok információt gyűjtök össze az interneten			0,641			
Szeretek abban a boltban vásárolni, ahol az eladók tudják a nevemet				0,903		
Szeretek abban a boltban vásárolni, ahol az emberek ismernek				0,887		
Nagyon fontos, hogy a meglátogatott webáruház a termékek kereshetőségét segítő felületet biztosítson számomra					0,735	
A saját adataim védelme (pl. bankszámla adatok) nagyon fontosak számomra, amikor online vásárolok					0,702	
Nagyon fontos, hogy a meglátogatott webáruház a termék információkról és a rendelésem nyomon követhetőségéről tájékoztasson engem					0,648	
Az online vásárlást többnyire hagyományos módon (pl. televízió reklám, ismerős/barát ajánlása, újsághirdetés) történő információkeresés előzi meg						0,835
Fontos számomra, hogy hagyományos módon (pl. plakát, újsághirdetés, televíziós reklám, ismerős általi ajánlás) tájékozódjak az élelmiszerekről						0,718

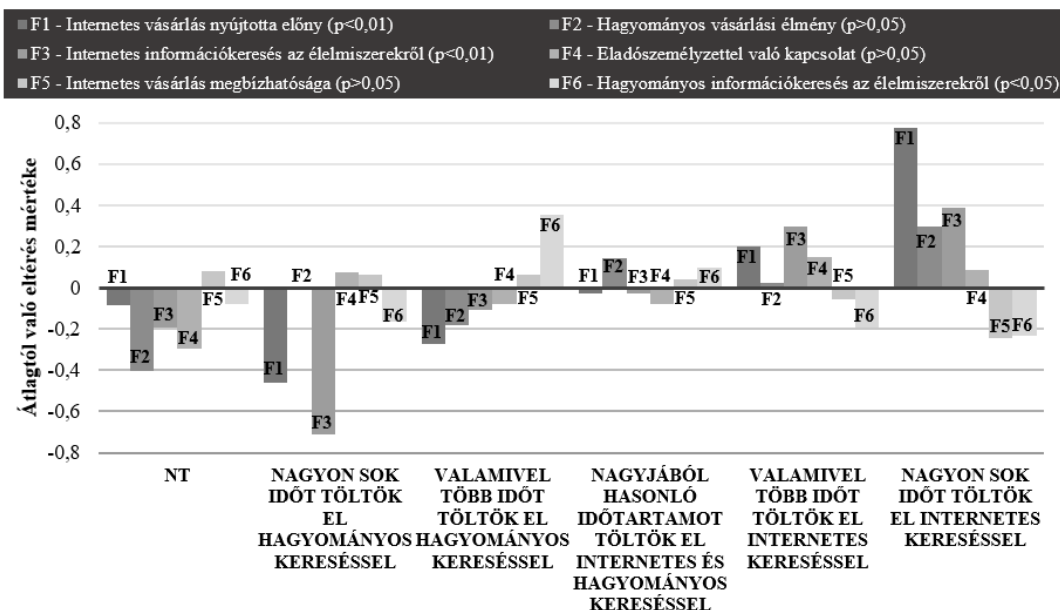
Forrás: Saját szerkesztés

Módszer: Főkomponens elemzés; Cronbach's Alpha értéke = 0,702; Kaiser-Meyer-Olkin értéke = 0,747; Bartlett teszt ($\chi^2 = 1617,140$; $df = 171$; $p < 0,01$); Anti-image mátrix: MSA-értékek > 0,500; Kommunalitások: 0,465–0,835; Faktorok sajátértéke > 1; Kumulatív variancia = 63,633; Faktor rotáció (6 iterations): Varimax; N = 305

A „szakértő internetezők” pontosabb képet kaptam az egyes faktorok szocio-demográfiai tényezőkkel történő összehasonlítása esetében, amelyet varianciaanalízissel hajtottam végre. Az egyes összefüggések közül kiemelem a kialakított faktorok jellemzőit az élelmiszerekről történő online és offline információkeresés függvényében (2. ábra).

2. ábra: A „szakértő internetezők” hagyományos és internetes vásárlása, illetve az élelmiszerekről történő informálódása alapján kialakított faktorok jellemzői az online és offline élelmiszerekről történő információkeresés alapján

Figure 2.: Time spent with food-related online and offline information searching among factors of “expert internet users”

Forrás: Saját szerkesztés

A fenti ábra alapján kijelenthető, hogy az élelmiszerekről online informálódó válaszadók többnyire az internetes vásárlást preferálják, de emellett fontos számukra a hagyományos vásárlás is. A hagyományos információforrásokból tájékozódók kevésbé preferálják az internetes vásárlást és kevésbé jellemzi őket az élelmiszerekről történő előzetes online informálódás tényezői.

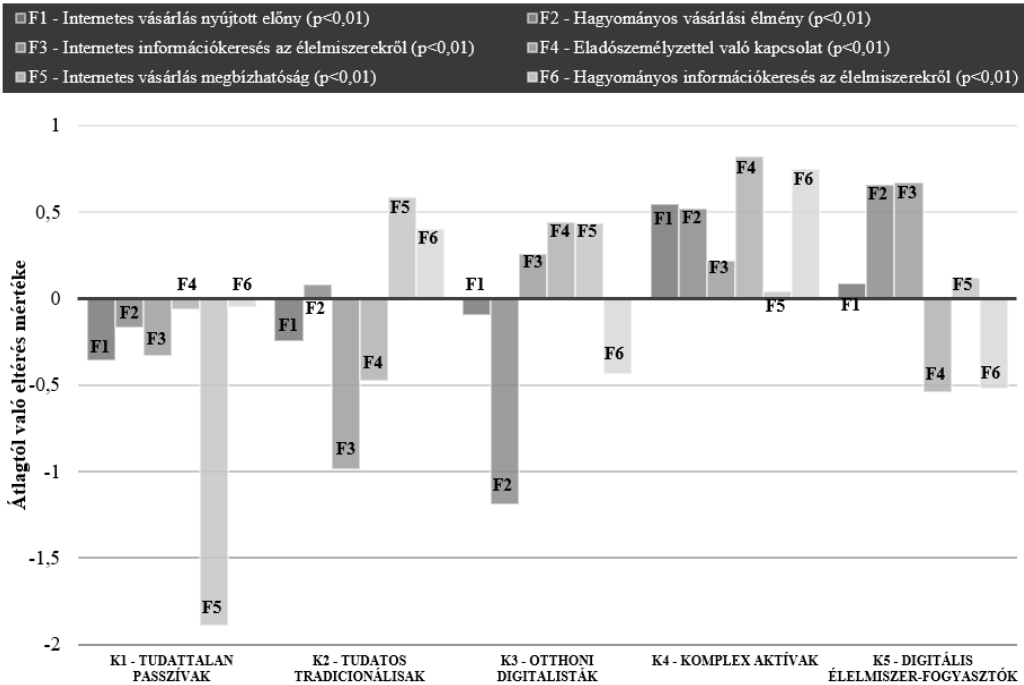
A differenciált faktorok megbízhatóságának vizsgálatánál Cronbach's Alpha értéket számoltam. Az egyes faktoroknál ezek az értékek 0,570 és 0,833 közé estek, így alkalmasak tették a faktorokat a klaszteranalízisre.

A klaszteranalízis során a K-közép eljárást alkalmaztam a korábbiakban kialakított hat különálló faktorra vonatkozóan. Az elemzést követően öt jól elkülöníthető klasztert kaptam. A klaszterek közötti szignifikáns eltéréseket a faktorokon végzett varianciaanalízissel (egy szempontú ANOVA) bizonyítottam (3. ábra). A „tudattalan passzívokat” kevésbé jellemzi az online vásárlás megbízhatósága. A „tudatos tradicionálisaknál” kiemelkedő tényező az internetes vásárlás megbízhatósága és a hagyományos információkeresés az élelmiszerekről, illetve különösen kevésbé jellemző az utóbbi termékekkel kapcsolatos internetes információkeresés. Az „otthoni digitalistáknál” a leginkább az internetes vásárlás megbízhatósága és az eladószeméllyel való kapcsolat a jellemző, míg ezzel ellentétben a hagyományos vásárlási élmény kevésbé számít. A „komplex aktívak” csoportja szintén mindegyik tényező esetében kiemelkedő értékekkel rendelkezik. A „digitális élelmiszer-

fogyasztóknál” fontos szempont a hagyományos vásárlási élmény és az internetes információkeresés az élelmiszerekről, azonban kevésbé lényeges az eladószeméllyel való kapcsolat, illetve a hagyományos információkeresés az élelmiszerekről.

3. ábra: A „szakértő internetezők” hagyományos és internetes vásárlása, illetve az élelmiszerekről történő informálódása alapján képzett klaszterek a kialakított faktorok alapján; N = 305

Figure 3.: The clusters defined by the created factors about the offline- online shopping and the food -related information gathering among „expert internet users”; N = 305

Forrás: Saját szerkesztés

A következők során a cikk témaköréhez közvetlen kapcsolódó digitális élelmiszerfogyasztók klaszterét mutatom be részletesen. A klaszter 24,6%-át teszi ki a „szakértő internetezők”-nek, amellyel a legnagyobb a többi csoport közül. A klaszter tagjai kedvelik az online vásárlást és kényelmesebbnek ítélik meg, mint a hagyományos beszerzést. Ritkábban vásárolnak az interneten, mint az „otthoni digitalisták” és a „komplex aktívak” tagjai. Igaz kevésbé tartják kényelmesnek, mégis összességében jobban kedvelik a hagyományos vásárlást, mivel egy helyen sok mindenhez hozzá tudnak jutni egyszerre. Azonban az eladószemélyzet segítségét kevésbé kéri ki, mivel már a vásárlást megelőzően informálódnak az egyes termékekről az interneten keresztül. A hagyományos információforrásokat kevésbé veszik figyelembe. Különösen fontos számukra, hogy a vásárlást megelőzően ne csak az élelmiszerek általános jellemzőiről, tehát az árról vagy minőségről informálódjanak, hanem ezeknek a termékeknek a pozitív egészségre ható tényezői is kiemelten érdeklik őket. A klaszterben leginkább felsőfokú végzettségű és szellemi munkát végző nők vannak többségben, akik házasságban vagy élettársal párkapcsolatban élnek. Többségben vannak a családjukban elsődleges élelmiszer beszerzők, akik kedvezőbb jövedelmi helyzetűnek ítélik meg a saját háztartásukat. Többnyire hetente vagy havonta vásárolnak az interneten valamilyen terméket vagy szolgáltatást. Az összes többi csoporthoz képest ennek a klaszternek a tagjai vásárolnak legnagyobb mértékben élelmiszert az interneten. Továbbá az

élelmiszert eddig valamilyen okból nem vásárlók legnagyobb része a közeljövőben feltétlen kipróbálná ezeknek a termékeknek az internetes beszerzését, ha lenne rá lehetősége. Összességében kijelenthető, hogy a digitális élelmiszer-fogyasztók csoport tagjai preferálják leginkább az élelmiszerekről történő online információszerzést, amihez az esetükben hozzájárul ezen termékek internetes beszerzése is.

5. Összefoglalás

A digitalizáció és az egészségtudatosság nagyban megváltoztatták korunk fogyasztójának a vásárlási döntési folyamatban való részvételét. Különösen igaz ez a különféle élelmiszerek vásárlására és azok fogyasztására. Az információgyűjtés a hosszú éveken keresztül jól bevált hagyományos információforrások mellett egyre inkább kezd áttevődni az online felületekre, ahol minden eddiginél hatékonyabban kereshetünk. Az élelmiszerek interneten történő vásárlása hazai körökben egyelőre csak bontogatja a szárnyait, azonban egyre több lehetőségünk nyílik és egyre nagyobb igény mutatkozik az ilyen típusú beszerzésre. A kutatásom során szekunder és primer vizsgálatokkal tudtam bizonyítani az úgynevezett digitális élelmiszer-fogyasztó hazai megjelenésének relevanciáját. Reprezentatív 305 fős online kérdőíves felmérést végeztem az Y-generáció körében. Az elvégzett leíró statisztikák, faktor- és klaszteranalízis segítségével hazai körökben eddig hiánypótló összefüggéseket kaptam. Az eredmények alapján kiderült, hogy ez az új típusú fogyasztó a vásárlásait megelőzően az internetes információkeresést preferálja. Ennek során, amennyiben élelmiszerekről van szó, különös jelentőséget tulajdonít az élelmiszerek pozitív egészségre ható tényezőinek megismerésére, amit fontosabbnak ítél meg, mint ezen termékek áráról vagy minőségéről való informálódást. Az előzetes tájékozódást leginkább internetes fórumokon és blogokon teszik, meg, amelyek mellett lényeges információforrások még a kereskedők honlapjai, illetve a különféle közösségi oldal elérhetőségek. Azonban azt feltétlen ki kell emelni, hogy az előzetes online információszerzést nem feltétlen követi internetes vásárlás is, mivel az élelmiszerek hagyományos bolti környezetben való beszerzése továbbra is nagyon fontos az egyének számára.

JEGYZETEK

1. Sas István (2012): Reklám és pszichológia a webkorszakban. Kommunikációs Akadémia, Budapest, 402 oldal.
2. KSH (2016): Háztartások info-kommunikációs eszközellátottsága és egyéni használat jellemzői (2005–2014). http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_oni006.html (Letöltés dátuma: 2016. 01. 10.)
3. Eurostat (2016a): Level of internet acces – households (2015). URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tin00134&plugin=1> (Letöltés dátuma: 2016. 01. 10.)
4. Eurostat (2016b): Households having access to the internet by type of connection (2015). URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tin00073&language=en> (Letöltés dátuma: 2016. 01. 10.)
5. IWS (2015): Internet World Stats. 2015. URL: <http://www.internetworldstats.com/> (Letöltés dátuma: 2015. 12. 15.)
6. eNet (2016): Jelentés az internetgazdaságról. URL: <http://www.mediainfo.hu/hirek/article.php?id=43325> (Letöltés dátuma: 2016. 09. 28.)
7. Lévai Richárd (2017): Magyarok a közösségi médiában 2017 elején. URL: <http://kozossegekikalandozasok.hu/2017/01/04/magyarok-a-kozossegi-mediaban-2017-elejen/> (Letöltés dátuma: 2017. 03. 03.)

8. KSH (2017): Az internetes vásárlások aránya az utolsó vásárlás időpontja szerint. URL: https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_oni019.html (Letöltés dátuma: 2017. 04. 04.)
9. Eurostat (2016c): Enterprises – level of internet access 2015. URL: <http://ec.europa.eu/> (Letöltés dátuma: 2016. 01. 10.)
10. Eurostat (2016d): 2015. URL: <http://ec.europa.eu/> (Letöltés dátuma: 2016. 01. 10.)
11. Eurostat (2016c).
12. eNet (2017): Magasabb sebességbe kapcsolt a hazai e-kiskereskedelem. URL: <http://www.enet.hu/hirek/magasabb-sebességbe-kapcsolt-a-hazai-e-kiskereskedelem/> (Letöltés dátuma: 2017. 07. 07.)
13. GKIdigital (2017): Itt a legnagyobb webáruházak listája. URL: http://www.piacessprofit.hu/kkv_cegblog/itt-a-legnagyobb-webaruhazak-listaja/ (Letöltés dátuma: 2017. 07. 07.)
14. Breuer András: Marketingvezető 3.0. Kreatív. URL: http://www.kreativ.hu/bigdata/cikk/marketingvezeto_3_0 (Letöltés dátuma: 2014. 04. 25.)
15. Eszes István (2011): Digitális gazdaság – Az e-kereskedelem marketinges szemmel. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 376 oldal.
16. Nyirő Nóra–Csordás Tamás (2013): Önkéntes üzenetalkotás: a részvételtől a közös értékteremtésig. In: Horváth Dóra–Bauer András (szerk): Marketingkommunikáció – Stratégia, új média, fogyasztói részvétel. Akadémiai Kiadó Zrt., Budapest, 399–417. oldal.
17. Sas István (2012): i. m.
18. Panmedia (2014): AlwaysON – a PanMedia kutatás a mindig elérhető fogyasztókról. URL: <http://panmedia.hu/alwayson.php> (Letöltés dátuma: 2015. 06. 15.)
19. Szűcs Krisztián (2011): Online fogyasztói magatartás. In: Bánya Edit–Novák Péter (szerk): Online üzlet és marketing. Akadémiai Kiadó Zrt., Budapest, 35–52. oldal.
20. Weinberg, Bruce D. (2001): Research in exploring the online consumer experience. *Advances in Consumer Research*. 28 (1) pp. 227–232.
21. KSH (2015): Élelmiszermérlegek és tápanyagfogyasztás, 2013. Statisztikai Tükör. 2015. 41. URL: <http://docplayer.hu/11708650-Statistikai-tukor-2015-julius-10.html> (Letöltés dátuma: 2016. 03. 04.)
22. NIELSEN (2015): Global e-commerce new retail report. URL: <http://www.nielsen.com/content/dam/corporate/us/en/reports-downloads/2015-reports/nielsen-global-e-commerce-new-retail-report-april-2015.pdf> (Letöltés dátuma: 2016. 05. 05.)
23. Eurostat (2016a).
24. Jepsen, Anna Lund (2007): Factors affecting consumer use of the Internet for information search. *Journal of Interactive Marketing*. 21 (3) pp. 21–34.
25. Sam, Kin Meng–Chatwin, Chris (2015): Online consumer decision-making styles for enhanced understanding of Macau online consumer behaviour. *Asia Pacific Management Review*. 20 (2) pp. 100–107.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Breuer András: Marketingvezető 3.0. Kreatív. URL: http://www.kreativ.hu/bigdata/cikk/marketingvezeto_3_0 (Letöltés dátuma: 2014. 04. 25.)
- eNet (2016): Jelentés az internetgazdaságról. URL: <http://www.mediainfo.hu/hirek/article.php?id=43325> (Letöltés dátuma: 2016. 09. 28.)
- eNet (2017): Magasabb sebességbe kapcsolt a hazai e-kiskereskedelem. URL: <http://www.enet.hu/hirek/magasabb-sebességbe-kapcsolt-a-hazai-e-kiskereskedelem/> (Letöltés dátuma: 2017. 07. 07.)
- Eszes István (2011): Digitális gazdaság – Az e-kereskedelem marketinges szemmel. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 376 oldal.
- Eurostat (2016a): Level of internet access – households (2015). URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tin00134&plugin=1> (Letöltés dátuma: 2016. 01. 10.)

- Eurostat (2016b): Households having access to the internet by type of connection (2015). URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tin00073&language=en> (Letöltés dátuma: 2016. 01. 10.)
- Eurostat (2016c): Enterprises – level of internet access 2015. URL: <http://ec.europa.eu/> (Letöltés dátuma: 2016. 01. 10.)
- Eurostat (2016d): Enterprises – computers: devices and communication systems 2015. URL: <http://ec.europa.eu/> (Letöltés dátuma: 2016. 01. 10.)
- GKIdigital (2017): Itt a legnagyobb webáruházak listája. URL: http://www.piacessprofit.hu/kkv_cegblog/itt-a-legnagyobb-webaruhazak-listaja/ (Letöltés dátuma: 2017. 07. 07.)
- IWS (2015): Internet World Stats. 2015. URL: <http://www.internetworldstats.com/> (Letöltés dátuma: 2015. 12. 15.)
- Jepsen, Anna Lund (2007): Factors affectin consumer use of the Internet for information search. *Journal of Interactive Marketing*. 21 (3) pp. 21–34.
- KSH (2015): Élelmiszermerlegek és tápanyagfogyasztás, 2013. Statisztikai Tükör. 2015. 41 URL: <http://docplayer.hu/11708650-Statisztikai-tukor-2015-julius-10.html> (Letöltés dátuma: 2016. 03. 04.)
- KSH (2016): Háztartások info-kommunikációs eszközellátottsága és egyéni használat jellemzői (2005–2014). http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_oni006.html (Letöltés dátuma: 2016. 01. 10.)
- KSH (2017): Az internetes vásárlások aránya az utolsó vásárlás időpontja szerint. URL: https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_oni019.html (Letöltés dátuma: 2017. 04. 04.)
- Lévai Richárd (2017): Magyarok a közösségi médiában 2017 elején. URL: <http://kozossegekikalandozasok.hu/2017/01/04/magyarok-a-kozossegi-mediaban-2017-elejen/> (Letöltés dátuma: 2017. 03. 03.)
- NIELSEN (2015): Global e-commerce new retail report. URL: <http://www.nielsen.com/content/dam/corporate/us/en/reports-downloads/2015-reports/nielsen-global-e-commerce-new-retail-report-april-2015.pdf> (Letöltés dátuma: 2016. 05. 05.)
- Nyirő Nóra–Csordás Tamás (2013): Önkéntes üzenetalkotás: a részvételtől a közös értékteremtésig. In: Horváth Dóra–Bauer András (szerk): *Marketingkommunikáció – Stratégia, új média, fogyasztói részvétel*. Akadémiai Kiadó Zrt., Budapest, 399–417. oldal.
- Panmedia (2014): AlwaysON – a PanMedia kutatás a mindig elérhető fogyasztókról. URL: <http://panmedia.hu/alwayson.php> (Letöltés dátuma: 2015. 06. 15.)
- Sam, Kin Meng–Chatwin, Chris (2015): Online consumer decision-making styles for enhanced understanding of Macau online consumer behaviour. *Asia Pacific Management Review*. 20 (2) pp. 100–107.
- Sas István (2012): Reklám és pszichológia a webkorszakban. *Kommunikációs Akadémia*, Budapest, 402 oldal.
- Szűcs Krisztián (2011): Online fogyasztói magatartás. In: Bányai Edit–Novák Péter (szerk): *Online üzlet és marketing*. Akadémiai Kiadó Zrt., Budapest, 35–52. oldal.
- Weinberg, Bruce D. (2001): Research in exploring the online consumer experience. *Advances in Consumer Research*. 28 (1) pp. 227–232.

Dr. PhD LÁNYI Beatrix

egyetemi adjunktus

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs

assistant lecturer

University of Pécs, Faculty of Economics and Business, Pécs

lanyi@ktk.pte.hu

A FOGYASZTÓI INFORMÁCIÓFORRÁSOK MEGÍTÉLÉSE AZ OTC GYÓGYSZEREK PIACÁN

ASSESSMENT OF CONSUMERS' INFORMATION SOURCES ON THE OTC DRUG MARKET

ABSTARCT

The complex usage of marketing activity in the healthcare and pharmaceutical industry began to flourish after the 1990s. Since than a dynamic expansion can be observed and it improves parallel to the technology development and to the continuously changing expectations of clients. Pharmaceutical products differ significantly in many aspects from other consumer goods. They satisfy special needs and consumers cannot be considered experts, so besides the rational reasons several emotional and confidential factors influence the buying process and the consumption. Drug promotion denotes to all information and persuasive actions by manufacturers and distributors that result in the evocation of sale and purchase as well as the usage of medication. Consumers' behaviour in the pharmaceutical market changed notably in the last decade. Today's consumer feels himself/herself more informed and independent, moreover he or she is hesitant to adapt the traditional model of prescription and monitored medication. In this paper Hungarian non-prescriptive drug industry is analysed from the perspective how customers gain information about OTC drugs.

Kulcsszavak: egészség- és gyógyszeripar, egészség- és gyógyszerpiac, egészség- és gyógyszeripar fogyasztói

Keynotes: healthcare and pharmaceutical industry, costumers' healthcare and pharmaceutical industry, pharmaceutical market

1. Bevezetés

A cégek fejlődésének indikátora lehet a bevétel, profit, illetve piacrészesedés növekedése. A piacrészesedés pozitív változása realizálódhat termék és/vagy piacfejlesztési tevékenység eredményeként is. A gyógyszeriparban egy új termék bevezetése átlagosan 10–12 évig tart, és több mint egymilliárd amerikai dollárba kerül, de még az inkrementális fejlesztések is elérhetik a 200 millió dollárt.¹ A piacfejlesztés során új fogyasztói csoport(ok)ban tudatosítják és teszik elérhetővé a terméket. A gyógyszerpiacon ez a típusú tevékenység elsősorban edukációban és meggyőzésben realizálódik. Ami miatt a gyógyszeriparban még inkább költségesebb ez a tevékenység az, hogy nem csupán a fogyasztónak, de az orvosoknak és a gyógyszerészeknek is hihetővé kell tenni az előnyöket, sőt az esetleges mellékhatásokról is tájékoztatást kell adni. A bizonytalanság ebben az ágazatban hatványozottan jelen van, hiszen nemcsak a fogyasztói elfogadás kockázatával szembesülnek a kínálattevők, de a hatásági ellenőrzés is számos buktatót rejt magában.

A gyógyszerkészítési magánkiadások három fő elemből épülnek fel: a vényköteles, támogatott készítmények térítési díjából; a vényköteles, de nem támogatott készítmények fogyasztói árából, és a vény nélkül kapható (Over-the-Counter, azaz OTC) gyógyszerek értékesítési összegéből. E cikk keretein belül kizárólag az utolsó kategóriával, az OTC termékek piacával foglalkozom.

2. A vény nélküli gyógyszerek piaca

Az OTC az angol „Over-the-Counter”, azaz pulton keresztül rövidítése. Kizárólag olyan gyógyszereket lehet az OTC kategóriában értékesíteni, amelyek hatékonyak és biztonságosan alkalmazhatóak a megjelölt felhasználási instrukciókat követve.² OTC termékek azok a gyógyszernek minősített készítmények, amelyek vény nélkül is kaphatóak, akár gyógyszerárakban, akár más, vény nélküli szereket is árusító közforgalmú helyeken, üzletekben. A definíció azonban nem ennyire egyértelmű és kontinensenként is eltérő lehet. Az USA-ban például OTC kategóriába tartozik minden, ami gyógyszerárakban kapható, de nem vényköteles termék, akár a fogkefe is. Nyugat-Európában ugyanakkor azokat a vény nélküli gyógyszereket sorolják ebbe a kategóriába, amelyek a gyógyszerárak mellett más kereskedelmi egységben is megvásárolhatóak.

A vényköteles és vény nélkül megszerezhető gyógyszerek aránya egyre inkább az OTC kategória felé tolódik el, hiszen a kormányzati megtakarítások tekintetében jelentős költségcsökkentésre lehet így szert tenni, másrészt nagyobb választási szabadságot biztosít a fogyasztók számára is.

A gyógyszergyártók zöme érdekelt a vény nélküli gyógyszerek piacán. Ők a felnőttek és kiskorúak is számára nyújtanak egészségmegőrzésre, megelőzésre, illetve kisebb betegségek megléte esetén, annak megszüntetésre gyógyírt. Ezeket a készítményeket ajánlhatja gyógyszerárak, egészségügyi dolgozó vagy éppen választhatjuk saját magunk is. Az OTC gyógyszerek jellegzetessége, hogy életciklusuk alatt többször is megváltozhat a kiszerelés nagyságuk, csomagolásuk és az adagolásuk is. Épp ebből adódik, hogy rendkívül kiélezett a verseny ezen a piacon. A helyzet még drámaibb, ha belegondolunk, hogy sajátmárkás termékek is megtalálhatók a szupermarketek, illetve drogériák polcain. A vény nélküli gyógyszer kínálóknak éppen ezért jelentős időt és energiát szentelnek arra, hogy új terápiás területekre fejlesszenek OTC termékeket a meglévő termékportfólió bővítése és versenyképességük fenntartása érdekében.³

A vállalati kínálat tervezésekor elsődleges cél a sikeres, jelentős bevételt és nyereséget eredményező termékínálat kialakítása, így logikus a cég azon törekvése, hogy diverzifikálja termékportfólióját és az ehhez tartozó kockázatot. Ezért a vényköteles termékek mellett egyre gyakrabban jelennek meg a nem vényköteles gyógyszerek is az áruválasztékban.

Az előbb említett tendenciákat tükrözik a legfőbb nemzetközi gyógyszeripari trendek is:⁴

- *Globalizáció, fúziók, akvizíciók*: a kiélezett verseny, a költségek racionalizációja, a termékportfólió bővítése vagy éppen meghatározott terápiás területekre való fókuszálás, a know-how megszerzése és a best practice szintézise egyértelműen kijelölte a nagy, globális cégek kiépítésének irányát.
- *A kormányzat egészségügyi kiadásainak csökkentése*: a demográfiai változások következtében a fejlett országok gyógyszer és terápiás költségei egyre magasabbak. Az OECD országokban a várható élettartam évente 3–4 hónapot növekszik. 1970 és 2013 között átlagosan 10 évet tolódt ki a várható halálozás.⁵
- *Generikus gyártók előretörése*: a szabadalmak lejártja után, egy felszabaduló, sikeres molekula, több generikus gyógyszer cég számára is vonzó piacot jelenthet.
- *OTC piac megerősödése*: A vényköteles termékek mellett egyre dinamikusabban növekszik a nem vényköteles termékek piaca is.

Nemcsak a kínálati oldal módosulását érdemes vizsgálni, de a fogyasztói magatartás változása is szembetűnő az elmúlt évtizedek során.

Az 1950–60-as évek tekinthetők a passzív magatartás korának. Az orvosok voltak ebben az időszakban az egészségügyi tudás birtokosai, az emberek minden problémájukkal hozzájuk fordultak.

Az 1970-es évektől beszélhetünk tudatos, elkerülő fogyasztóról. A fogyasztók ekkor már kezdtek odafigyelni az egészségügyi állapotukra. Az elkerülés volt erre a korszakra a jellemző, hiszen próbáltak például a dohányozásról leszokni vagy éppen kevesebb koleszterint és cukrot tartalmazó ételeket fogyasztani.

Ez a magatartás a '80-as évekre is átnyúlik, ahol már aktív fogyasztóról beszélhetünk. Itt aktív egészségmegőrző tevékenység figyelhető meg, mind a mozgás, mind pedig az ételminőség/összetétel választás tekintetében.

Az 1990-es évektől kezdődik a tudatos öngyógyítás korszaka. Az emberek saját maguk próbálják orvosolni egészségügyi problémáikat. Érdeklődés tapasztalható az OTC készítmények iránt, az orvosok és gyógyszerészek sok esetben tanácsadói szerepben jelennek meg.⁶

Sokféleképpen lehet leírni a ma fogyasztóját. Beszélhetünk „kiszámítható fogyasztóról”, „kiszámíthatatlan fogyasztóról”, „válságfogyasztóról” és „megokosodott fogyasztóról”.⁷ A 2017-es fogyasztói trendek között kiemelhetjük az „okosember” trendjét, hiszen a támogató mobil eszközök megjelenésével egyre informáltabbá válik a vásárló. Sőt ez egyfajta belső igényként is megfogalmazódik, a fogyasztó maga is egyre több területen szeretne tájékozottabbá válni.⁸

Napjainkban a vevők jól informáltak, mobil eszközöket használnak, felgyorsult életvitelük következtében nagyobb stressznek vannak kitéve. A környezeti változások következtében, például az egyre növekvő szennyeződés, a munkahely és lakóhely közötti ingázás miatti feszültség, az állandóan fejlődő technológia folyamatos megfelelésre ítéli a fogyasztót. Ez a megváltozott életstílus, élettér csökkenéshez, kevesebb mozgáshoz, teljesítménynövelő készítmények alkalmazásához, nem megfelelő táplálkozáshoz vezet. Mindezek következménye többek között pszichológiai rendellenességekben is megnyilvánulhat, amely fejfájásban, allergiában, gyakori megfázásban, emésztési rendellenességekben vagy éppen krónikus fáradtságban is felszínre törhet. A fogyasztók ezeket a tüneteket legtöbbször vény nélküli gyógyszerekkel próbálják orvosolni, amely az öngyógyszerezés egyre nagyobb mértékű elterjedéséhez vezet.⁹ Az utóbbi években készült kutatások szerint, az egészség, mint érték elvitathatatlanul fontos az emberek számára.^{10,11,12} A mai fogyasztó informáltabbnak és függetlenebbnek érzi magát, ezért vonakodik a hagyományos, vényre felírt, kontrollált folyamatoktól.

A vény nélküli gyógyszerek kategóriája sok esetben úgy bővül, hogy a vényköteles termékek OTC kategóriába sorolódnak. Ennek mozgatórugóját érdemes az orvosok, a fogyasztók és a közegészségügy szempontjából is vizsgálni. Az egészségpolitika számára kiadáskorlátozó technikát jelent, hiszen a nem vényköteles termékek kiesnek az egészségbiztosító által támogatott gyógyszerek hatálya alól. Az orvos szempontjából az elsődleges motiváció az, hogy mindenki számára elérhetővé válik a készítmény. A mai fogyasztó a korábbi generációknál képzetebbnak tekinthető, felkészültebbek és képesek a biztonságosság és hatékonyság kritériumának megfelelő készítmények közül is tudatosan válogatni. Ez a képzett fogyasztói csoport egészül ki az orvosokkal, akik a páciensekkel kooperációban próbálnak megoldást találni a felmerülő problémákra. Ráadásul a páciensek nemcsak az orvosaikkal konzultálnak, de könyveket, magazinokat olvasnak, az interneten rákeresnek, ha valami kíváncsivá teszi őket, sőt a televízió képernyőjéről is informálódnak.

A gyógyszeriparban tevékenykedő cégek számára új tendenciaként jelennek meg a piaci kihívásokra reagáló, flexibilis és változékonyságot is integrálni képes üzleti modellek. A nyílt innovációs modell kifejezés Henry Chesborough-tól származik. Célja az volt, hogy megpróbál-

ja modellezni a több forrásból származó tudás és technológia egyre szélesebb körű terjedését. Chesborough művében explicit kifejtette, hogy a high-tech ágazatok számára a boldogulás egyedüli útja a nyílt innováció.¹³ A csökkenő kutatás-fejlesztési hatékonyság és az egyre szigorodó hatósági ellenőrzés következtében, valamint a szabadalmi oltalom lejárata követően jelentős bevételkiesést szenved el a gyógyszergyártó vállalat. Így a cégek kezdik újfogalmazni az innovációs lehetőségeket. Az OTC gyógyszertermékek estén új utakat nyit meg az orvos-beteg kapcsolat. Amennyiben a diagnosztizált betegség kezelésére hatékony a vény nélküli gyógyszer, akkor a gyógyítás intézményi szempontból kevésbé költséges, mint a hagyományos – például meghatározott infrastruktúrához kötött – beavatkozás. Sőt a közvetlenebb orvos-páciens kapcsolat révén személyre szabottabb kezelések valósulhatnak meg.¹⁴ Az orvosok azonban ebben az esetben elsősorban javaslattevő és tanácsadó szerepet töltenek be, hiszen kevésbé tudják kontrollálni és monitorizálni a vénynélküli termék szedését. Ahhoz, hogy ellenőrizhetővé váljon a gyógyszeradagolás, rendszeresen konzultálnia kellene a páciensnek az orvossal, ami az OTC termékek esetén nem jellemző.

3. Fogyasztói információforrások hatása az OTC gyógyszertermékek piacán

A fogyasztók orvosi ellátás igénybevétele tekintetében fragmentáltság jellemző. A felmerülő panaszaikra különböző ellátást vesznek igénybe és így különféle gyógyszereket is szedhetnek egyszerre, főként ha azokat vény nélkül, saját maguk is önkényesen megvásárolhatják. A készítmények mellék- és kölcsönhatásával a laikus vásárlók nincsenek tisztában és információhiány miatt az orvosok sem tudják pontosan kontrollálni azt.

A vénynélküli gyógyszerek piacán számos eszköz (direkt marketing, személyes értékesítés, reklám stb.) áll rendelkezésre annak érdekében, hogy elérjék a célcsoport tagjait (orvosokat, gyógyszerészeket, fogyasztókat).¹⁵ A fogyasztói piac elérésének egyik leghatékonyabb eszköze az OTC piacon a nyomtatott és a sugárzott reklám. A vásárlás pillanatában a legtöbb vevő a megszerzett tudás birtokában dönt a rendelkezésére álló információi alapján.

A gyógyszeripar területén a fogyasztónak szóló közvetlen promóciós tevékenység számos előnyt és hátrányt rejt magában. A legszámottevőbb előnyök közé tartoznak a következők.^{16,17,18}

- Döntéshozatali hatalmat kap a fogyasztó, ami feltételezi azt, hogy a vevő racionális és pontos információval rendelkezik arról, hogy milyen típusú gyógyszeres kezelésre van szüksége.
- Sok páciens korábban még nem is diagnosztizáltak, így nincsenek tisztában a gyógyszerezéshez szükséges pontos útmutatással. A promóció részleges információt szolgáltat csupán, de segítségével elindulhatnak gyógyulás irányába.
- A betegek szívesebben szednek vényköteles gyógyszert.¹⁹ A promóció viszont folyamatosan emlékezteti a pácienseket arra, hogy a komplex kezelések hatékonysága multiplikatív eredménnyel járhat.
- A reklámoknak edukációs szerepe is van.
- A fogyasztók a megszerzett információk alapján gyakran komplex egészségügyi tervet állítanak össze maguknak, amelyet sok esetben közösségi média oldalukon posztolnak és megosztják ismerőseikkel is. Mindez a rendszerszemlélet irányába hat.
- Az alacsonyabb társadalmi-gazdasági státusszal rendelkezők számára a társadalmi célú promóció ösztönzőleg hat. Így könnyebben és nyíltabban tudnak beszélni egészségügyi problémáikról, hiszen a rendszeres orvosi ellátás különösen fontos számukra.²⁰

Azonban a gyógyszergyártó és értékesítő cégek közvetlenül a fogyasztókat célzó promóciós tevékenysége számos negatív hatást is rejt magában:

- A vevők gyakran félreértik, hogy a gyógyszert mely terápiás területre szánják a gyártók, ami a használat szempontjából zavaró lehet. A téves információ pedig számos káros következménnyel járhat.
- A páciensek sokszor feleslegesnek tartják az orvossal és/vagy gyógyszerésszel töltött konzultációs időt, hiszen a hirdetésből megszerzett információt elegendőnek gondolják.
- A reklámoknak árnövelő hatása lehet.
- A promócióban megtalálható szűkös információ eredményeképpen a hatékonyság és hatásosság valamint a kockázat észlelése közötti határvonal eltolódhat a fogyasztó felében.
- A média által közvetített tartalom téves öndiagnózishoz vezethet, hiszen a fogyasztók nem szakértők, ezáltal nem tudnak megalapozott kórképet felállítani.
- A promóció üzenetének tartalma a konkurenciával szembeni előnyökre fókuszál a vásárlást gerjesztő hatás érdekében, amely sok esetben túlzott és/vagy helytelen gyógyszerfogyasztásban realizálódik.
- A televízió, rádió, nyomtatott médián, valamint az interneten keresztül sugárzott tartalom nem tartalmaz elég információt a mellékhatások és egyéb kockázati tényezők tekintetében.
- A hirdetések költségesek, ezért általában a legújabb és legdrágább gyógyszerek állnak a promóció középpontjában, így sok esetben a hasonló hatóanyaggal rendelkező olcsóbb megoldásokról nem is értesülnek a vásárlók.²¹

Látható, hogy az OTC gyógyszerekkel kapcsolatos információszerzés, illetve a használat közben megszerzett tapasztalatból levont megítélés jórészt a fogyasztón múlik.

Ezen tapasztalatok tükrében érdemes megvizsgálni az európai és hazai gyógyszeripari helyzetet.

4. Az európai és magyarországi vénynélküli gyógyszerpiac rövid bemutatása

Az európai gyógyszerpiac helyzetét jól illusztrálja az 1. ábra. Látható, hogy bár egyre nő az OTC termékek fogyasztói elfogadottsága, még mindig a vényköteles termékek uralják a gyógyszerforgalom döntő hányadát.

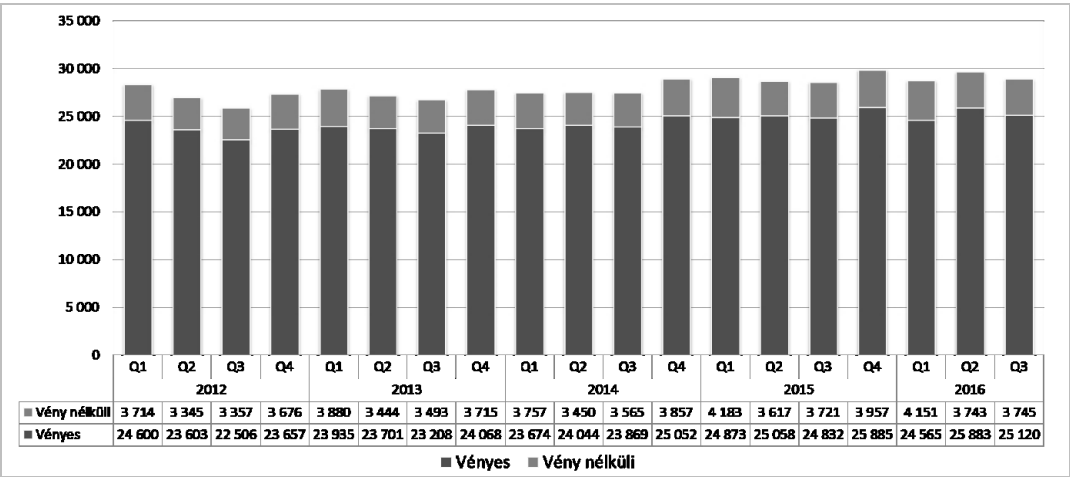
A hazai piacon is szembevetendő a vényköteles termékek dominanciája az eladott dobozok arányának tekintetében, viszont az évek során egy enyhe csökkenés is megfigyelhető. Az OTC piac ezzel párhuzamosan mérsékelt növekedést mutat, majd 2015-ről, 2016-ra minimális, 0,3 százalékos csökkenés tapasztalható (2. ábra).

A piaci viszonyok alakulására hatással volt az is, hogy mintegy tíz éve lehetővé vált a vénynélküli gyógyszer gyógyszerteráron kívüli, például hipermarketekben, szupermarketekben, drogériákban történő vásárolása is. 2007-től a gyógyszer-gazdaságossági (2006. évi XCVIII.) törvény lehetővé tette meghatározott készítmények patikán kívüli forgalmazását. Ez a módosítás szigorú feltételekhez kötötte a patikán kívüli gyógyszerforgalmazást, többek között rögzítette, hogy patikán kívül az a gyógyszer forgalmazható, amely a gyógyszerteráiban orvosi rendelvény nélkül is kiadható és alkalmazását megelőzően az öndiagnózis egyértelműen felállítható, tévedés valószínűtlen, vagy nem jár súlyos egészségügyi következményekkel, valamint a mellékhatás, kölcsönhatás még jelentősebb mértékű túladagolás esetén sem nagy. Ebbe a körbe tartoznak például egyes láz-, és fájdalomcsillapítók, orr-, és szemcseppek, vitaminok, savlekötők, köptetők és gyulladáscsökkentők. A bevezetés

évében 407 gyógyszer kapott engedélyt gyógyszertáron kívüli forgalmazásra, jelenleg 603 termék kapható olyan üzletben, amely ezen tevékenység végzésére meghatározott külön engedéllyel rendelkezik. Összességében elmondható, hogy a teljes patikán kívüli havi gyógyszerforgalom 50–70 millió forintra rúg és a forgalom lassú ütemben évről évre csökken, vagy stagnál. 2017 első hat hónapjában 3,7 százalékkal maradt el az előző évitől.²²

1. ábra: Vényes (Rx) és vény nélküli (OTC) gyógyszerek forgalma az európai piacon 2012–2016 között (Mrd Euro)

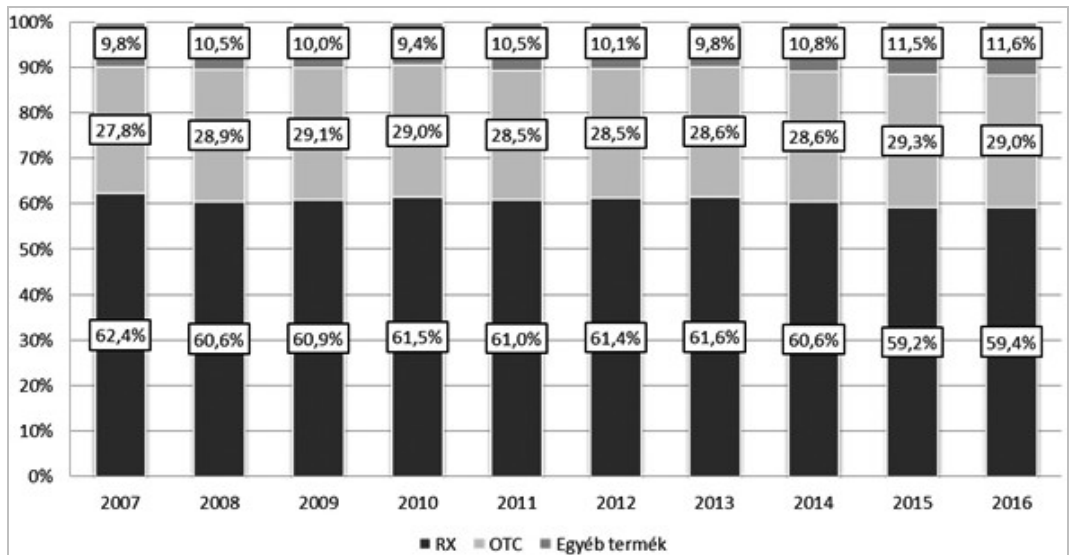
Figure 1.: Turnover of prescription (Rx) and non-prescription (OTC) drugs on the European market between 2012 and 2016 (billion Euro)

Forrás: Feller Antal (2017): A hazai vény nélküli gyógyszerpiac gyógyszer-kereskedelmi vonatkozásai. Hogyan hat a reklám az OTC termékek forgalmára? Gyógyszerészet, gyógyszerellátás kulcskérdései konferencia, Budapest, 2017. február 24–25.

2. ábra: Magyarországi magánpatikai piac doboz forgalmának megoszlása a kiadhatóság szerint 2007–2016 között (%)

Figure 2.: Percentage of turnover of sold boxes in private pharmacies in Hungary between 2007 and 2016 (%)

Forrás: IMS Health (2017)

5. Primer kutatás a fogyasztói információforrásokról a vénynélküli gyógyszerek piacán

A korábbiakban tárgyaltak arra motiváltak, hogy mélyebben megvizsgáljam a hazai OTC piacot. Primer kutatásom fókuszában a gyógyszerészek és vénynélküli gyógyszert fogyasztók álltak. Kíváncsi voltam, hogy a megkérdezettek miként viszonyulnak az OTC termékekhez és az információszerzés mely formáit preferálják és tartják hatékonynak.

Kétféle módszert alkalmaztam annak érdekében, hogy minél teljesebb képet kaphassak az ágazatról. Kérdőíves megkérdezést végeztem 2017. január 17.–február 24. között. A felmérés online történt, 739 személy töltötte ki a kérdőívet. A vizsgálat nem reprezentatív, az eredményeket korlátozottan lehet általánosítani, de a nagyszámú megkérdezés következtében lehetővé vált az adatok érdemi elemzése és minőségi következtetések levonása. A szakértői oldal véleményét is érdekesnek tartottam, ezért 6 darab mélyinterjút készítettem vezető gyógyszerészekkel 2017. február 6–22. között. Interjúalanyaim fővárosban, megyeszékhelyen és városban működő franchise, illetve családi patikákban dolgoznak. A megkérdezett gyógyszerészeket nem nevezem néven, az általuk idézett mondatokat monogramjuk feltüntetésével jelölöm.

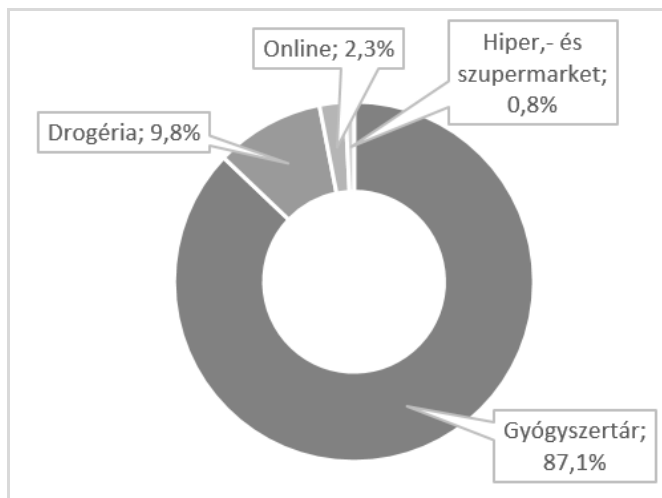
A mintában a nők domináltak, a válaszadók 72%-a volt nő. A korcsoportok eloszlása 14 és 80 év között viszonylag egyenletesnek mondható. A minta 15%-a rendelkezik állandó lakóhellyel Budapesten, 43%-a megyeszékhelyen és 30%-a városban lakik.

A 739 válaszadónak 93,6%-a vásárol vénynélküli gyógyszerkészítményt, így a következőkben kizárólag 692 személy választát fogom értékelni.

A megkérdezettek 87,1%-a vásárol gyógyszertárban és alig 2,3 százaléka online (3. ábra). A drogériában történő vásárlás várakozásaimhoz képest hangsúlyosabb értéket kapott. Ennek oka az lehet, hogy ott rövid idő alatt, gyorsan be tudják szerezni a szükséges termékeket. A szakértők elmondása alapján „a drogériák nagyobb kedvezményeket tudnak biztosítani, mint a patikák” (K. Á.) Az online vásárlás számos veszélyt rejthet magában. A vevők nem tekinthetők szakértőknek, így „nincsenek tisztában a gyógyszerek káros mellék-, illetve kölcsönhatásával” (H. Z.). Hiper- és szupermarketekben alig vásárolnak OTC termékeket, „ott főként az étrendkiegészítők dominálnak” (N. Z.).

3. ábra: OTC gyógyszertermékek vásárlásának helyszíne

Figure 3.: Place of buying pharmaceutical product

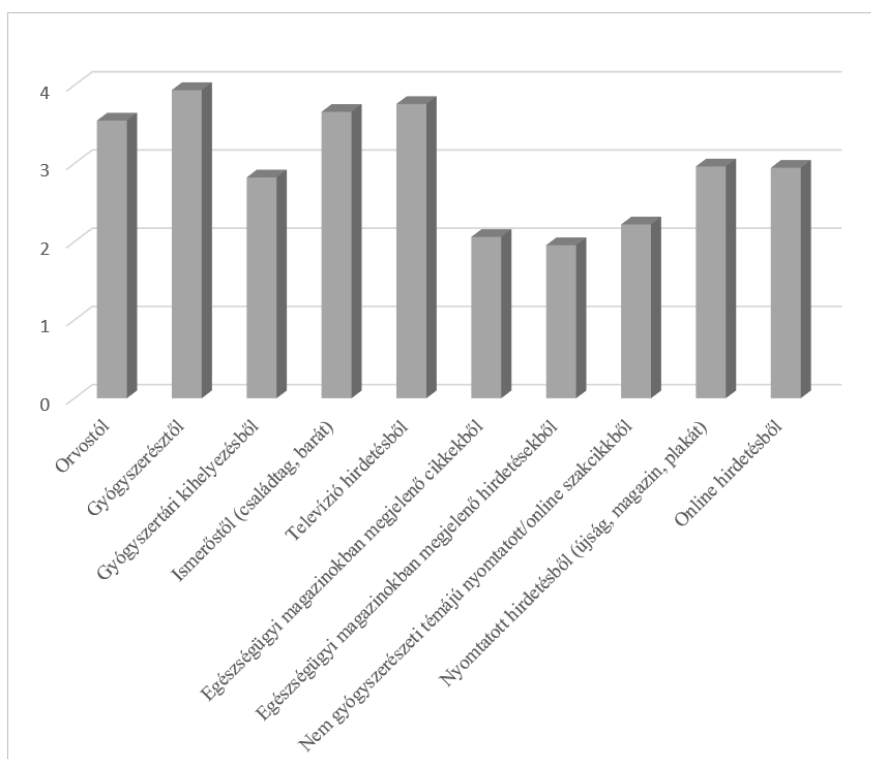

Forrás: saját szerkesztés

A vásárlók által használt információforrások vizsgálata különösen érdekes eredményt hozott (4. ábra). A legfőbb információforrásnak a gyógyszerész tekinthető, azonban közvetlenül utána a televízió hirdetés következik. Ez összességében nem is olyan meglepő, ha tudjuk, hogy 2015-ben 18 milliárd forintot költöttek a gyógyszergyártók hirdetésekre.²³ Az orvosok csupán az ismerősök (családtag, barát) után következnek. Megdöbbentő volt számomra, hogy az egészségügyi szaklapok és az azokban megjelenő hirdetések jelentősége a nyomtatott és online hirdetések után sorolódott. Az egészségügyi magazinokat és az abban megjelenő hirdetéseket az általam megkérdezettek viszonylag ritkán tekintik hiteles információforrásnak.

4. ábra: Főbb információforrások az OTC termékek vásárlása során (6 fokozatú Likert-skálán)

Figure 4.: Main information sources when choosing an OTC drug (using a 6 grade scale)

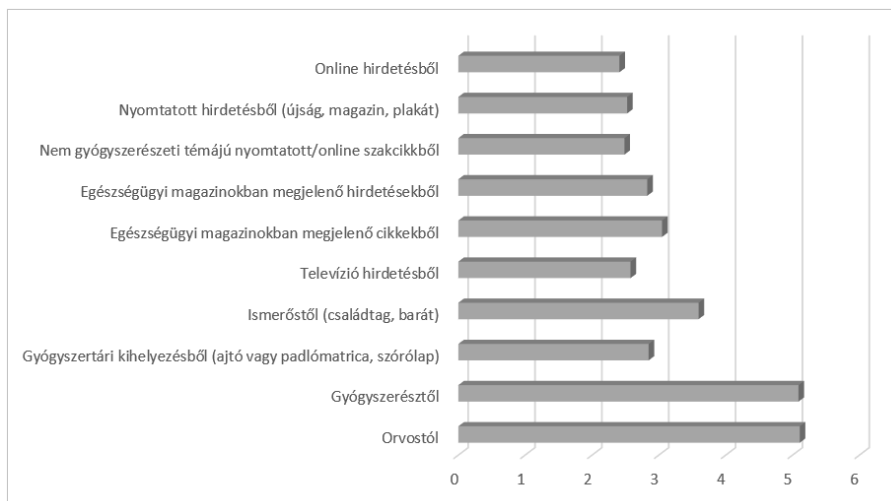

Forrás: saját szerkesztés

Kíváncsi voltam, hogy mennyire bíznak a válaszadók ezekben az információforrásokban. Az 5. ábrán látható, hogy az orvos és a gyógyszerész szavát hitelesnek tekintik a válaszadók, mégis az orvos az alkalmazott információforrások esetén csak a negyedik helyre szorult. A televízió hirdetésbe vetett bizalom nagyon alacsony értéket kapott, pedig az információforrások között a második helyen szerepelt. Ennek oka abban rejlik, hogy a tévéhirdetés tömegekhez jut el, mégis megkérdőjelezi az abból eredő tájékoztatás hitel térémlő voltát.

5. ábra: Bizalom az információforrásokban a vény nélküli gyógyszerek vásárlása során (6 fokozatú Likert-skálán)

Figure 5.: Trust in information sources during the buying of non-prescriptive drugs (using a 6 grade scale)

Forrás: saját szerkesztés

6. Összefoglalás

Az erősödő konkurenciaharc, az egyre növekvő kutatás-fejlesztési nyomás, valamint az új piaci jelenségek – például életstílus gyógyszerek, egészségmegőrző készítmények – hatására egyre fontosabbá vált a fogyasztói szükségletekre történő fókuszálás a gyógyszerpiacon. A közvetlenül a vevőket célzó, vény nélküli gyógyszereket hirdető promóciók számos előnyt jelentenek a fogyasztók számára, tájékoztatják a vásárlót az egészségügyi problémákról, az adott terápiás területen alkalmazható kezelési lehetőségekről, a legújabb orvosi eredményekről. A mai vásárló tudatos és saját maga választja meg azokat az OTC termékeket, amelyekre úgy érzi, hogy szüksége van. A fogyasztói motivációk mögött kettős cél húzódik meg, egyrészt az egészség megőrzése (megelőzés), másrészt a betegség leküzdése. Az információforrások tekintetében számos lehetőség áll a vásárlók rendelkezésére, mégis az expedáló gyógyszerészek által kapott tájékoztatás, valamint a televízió hirdetések kerültek vezető helyre a befolyásolás tekintetében felállított rangsorban. Ez az eredmény azért érdekes, mert a vizsgált információforrásokba vetett bizalom nem tükrözi az előbbi megítélési sorrendet.

JEGYZETEK

1. <http://www.magyosz.org/hu/oldal/gyogyszerfejlesztes> (letöltve: 217. szeptember 12.)
2. Francis Sally-Anne, Barnett Nina, Denham Michael (2005): Switching of prescription drugs to over-the-counter status. Is it a good thing for the elderly? Drug Aging. 22 (5). 361. old.
3. Goggin Paul L. (2014): The place of dosage from innovation and OTC market: The price to pay. International Journal of Pharmaceuticals. 254. old.
4. Szabó Csenge (2013): Gyógyszeripari trendek – fókuszban a tételes finanszírozású gyógyszerek. Medical Tribune konferencia. 2013. március 12. Budapest.
5. <http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN> (letöltve: 217. szeptember 18.)
6. Szabóné Streit, Mária (1999): Gyógyszermarketing. Medicina Kiadó. Budapest. 21. old.

7. Töröcsik Mária (2016): A fogyasztói magatartás új tendenciái. Vezetéstudomány. 47. (Marketingtudományi Különszám). 19. old.
8. <http://www.trendinspiracio.hu/aktualis-trendek-2017> (letöltve: 2017. szeptember 6.)
9. Paninchukunnath Ajith (2007): OTC drug marketing – Global trends and Indian experiences. International Marketing Conference on Marketing & Society. 8–10 April, 2007. IIMK,. <http://dspace.iimk.ac.in/bitstream/handle/2259/647/363-370.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (letöltve: 2017. július 16.) 363. old.
10. Lampek Kinga, Töröcsik Mária (2015): Szociális környezet és egészségügy: az egészségügy szociológiai és fogyasztói magatartás megközelítés tükrében. Pécs. Kézirat. 1. old.
11. Lantos Zoltán (2009): Gyógyszertárból egészségtár II. Marketingpirula, november 2. <http://www.marketingpirula.hu/cikkek/gyogyszertarbol-egeszsegtar-ii-resz/> (letöltve: 2017. február 13.)
12. Töröcsik Mária (2016): i. m. 23. old.
13. Chesborough Henry W. (2006): Open business models: how to thrive in the new innovation landscape. Harvard Business School Press. Boston. 6–7. old.
14. Byrns Patricia J. (1998): Prescription to over-the-counter switches: the physician perspective. Clinical Therapeutics. Vol. 20. Supplement C. 119. old.
15. Szeinbach, Sheryl L., Barnes James H., Summers Kent H. (1995) A comparison of behavioural models of physicians' drug product choice decision with pharmacists' product choice recommendations: A study of the choice for treatment of panic disorder. Structural Equation Modeling 2(1995): 232. old.
16. Fisher Jill A., Ronald Lorna M. (2008): Direct-to-consumer responsibility: Medical neoliberalism in pharmaceutical advertising and drug development. In: Chambré Susan M., Goldner Melinda (eds.): Patients, consumers and civil society, Emerald Publishing. Brighton. 31–32. old.
17. Morris Albert W., Godson Sandra L., Burroughs Valentine (2007): "For the good of the patient" survey of the physicians of the National Medical Association regarding perceptions of DTC advertising. Part II. Journal of the National Medical Association. 99(3), 292. old.
18. Sumpradit Nithima, Fors Stuart W., McCormick Laura (2002): Consumers' attitudes and behavior toward prescription drug advertising. American Journal of Health Behavior. 26(1). 68–69. old.
19. Bonaccorso Silvia N., Sturchio Jeffrey L. (2002): Direct to consumer advertising is medicalising normal human experience. British Medical Journal. 324(7342). 910–911. old.
20. Abel Gregory A., Burstein Harold J., Hevelone Nathanael D., Weeks Jane C. (2009): Cancer-related direct-to-consumer advertising: awareness, perceptions, and reported impact among patients undergoing active cancer treatment. Journal of Clinical Oncology. 27(25). 4185–4186. old.
21. Weissman Joel S., Blumenthal David, Silk Alvin J., Newman Michael, Zapert Kinga, Leitman Robert, Feibelman Sandra (2004): Physicians report on patient encounters involving direct-to-consumer advertising. Health Affairs. 228–229. old.
22. <http://www.origo.hu/itthon/20170918-gyogyszereszkamara-nem-rengette-meg-a-gyogyszertarakat-a-patikan-kivuli-gyogyszer-forgalmazas-az.html> (letöltve: 2017. október 2.)
23. Sas István (2017): Kérdezze meg Facebook ismerőseit, kedvenc bloggereit? (A "Many to Many" kommunikáció pszichológiája). Gyógyszerészet, gyógyszerellátás kulcskérdései konferencia előadás anyaga. 2017. február 24–25. Budapest.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abel Gregory A., Burstein Harold J., Hevelone Nathanael D., Weeks Jane C. (2009): Cancer-related direct-to-consumer advertising: awareness, perceptions, and reported impact among patients undergoing active cancer treatment. Journal of Clinical Oncology. 27(25). 4182–4187. old.
- Bonaccorso Silvia N., Sturchio Jeffrey L. (2002): Direct to consumer advertising is medicalising normal human experience. British Medical Journal. 324(7342). 910–911. old.

- Byrns Patricia J. (1998): Prescription to over-the-counter switches: the physician perspective. *Clinical Therapeutics*. Vol. 20. Supplement C. 118–123. old.
- Chesborough Henry W. (2006): *Open business models: how to thrive in the new innovation landscape*. Harvard Business School Press. Boston.
- Goggin Paul L. (2014): The place of dosage from innovation and OTC market: The price to pay. *International Journal of Pharmaceuticals*. 254–256. old.
- Feller Antal (2017): A hazai vénynélküli gyógyszerpiac gyógyszer-kereskedelmi vonatkozásai. Hogyan hat a reklám az OTC termékek forgalmára? Gyógyszerészet, gyógyszerellátás kulcskérdései konferencia, Budapest, 2017. február 24–25.
- Fisher Jill A., Ronald Lorna M. (2008): Direct-to-consumer responsibility: Medical neoliberalism in pharmaceutical advertising and drug development. In: Chambré Susan M., Goldner Melinda (eds.): *Patients, consumers and civil society*, Emerald Publishing. Brighton. 29–51. old.
- Francis Sally-Anne, Barnett Nina, Denham Michael (2005): Switching of prescription drugs to over-the-counter status. Is it a good thing for the elderly? *Drug Aging*. 22 (5). 361–370. old.
- Lampek Kinga, Töröcsik Mária (2015): Szociális környezet és egészségügy: az egészségügy szociológiai és fogyasztói magatartás megközelítés tükrében. Pécs. Kézirat.
- Lantos Zoltán (2009): Gyógyszertárból egészségtár II. Marketingpirula, november 2. <http://www.marketingpirula.hu/cikkek/gyogyszertarbol-egeszsegtar-ii-resz/> (letöltve: 2017. február 13.)
- Morris Albert W., Godson Sandra L., Burroughs Valentine (2007): “For the good of the patient” survey of the physicians of the National Medical Association regarding perceptions of DTC advertising. Part II. *Journal of the National Medical Association*. 99(3), 287–293. old.
- Paninchukunnath Ajith (2007): OTC Drug Marketing – Global Trends and Indian Experiences International Marketing Conference on Marketing & Society. 8–10. April, 2007. IIMK,. <http://dspace.iimk.ac.in/bitstream/handle/2259/647/363-370.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (letöltve: 2017. január 16.). 363–370. old.
- Sas István (2017): Kérdezze meg Facebook ismerőseit, kedvenc bloggereit? (A “Many to Many” kommunikáció pszichológiája). Gyógyszerészet, gyógyszerellátás kulcskérdései konferencia előadás anyaga. 2017. február 24–25. Budapest.
- Sumpradit Nithima, Fors Stuart W., McCormick Laura (2002): Consumers’ attitudes and behavior toward prescription drug advertising. *American Journal of Health Behavior*. 26(1). 68–75. old.
- Szabó Csenge (2013): Gyógyszeripari trendek – fókuszban a tételes finanszírozású gyógyszerek. Medical Tribune konferencia. 2013. március 12. Budapest.
- Szabóné Streit, Mária (1999): *Gyógyszermarketing*. Medicina Kiadó. Budapest.
- Szeinbach, Sheryl L., Barnes James H., Summers Kent H. (1995): A comparison of behavioral models of physicians’ drug product choice decision with pharmacists’ product choice recommendations: A study of the choice for treatment of panic disorder. *Structural Equation Modeling* 2(1995): 232–245. old.
- Töröcsik Mária (2016): A fogyasztói magatartás új tendenciái. *Vezetéstudomány*. 47. (Marketingtudományi Különszám). 19–25. old.
- Weissman Joel S., Blumenthal David, Silk Alvin J., Newman Michael, Zapert Kinga, Leitman Robert, Feibelman Sandra (2004): Physicians report on patient encounters involving direct-to-consumer advertising. *Health Affairs*. 219–233. old.
- <http://www.magyosoz.org/hu/oldal/gyogyszerfejlesztes> (letöltve: 217. szeptember 12.)
- <http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN> (letöltve: 217. szeptember 18.)
- <http://www.trendinspiracio.hu/aktualis-trendek-2017> (letöltve: 2017. szeptember 6.)
- <http://www.origo.hu/itthon/20170918-gyogyszereszkamara-nem-rengette-meg-a-gyogyszertarakat-a-patikan-kivuli-gyogyszer-forgalmazas-az.html> (letöltve: 2017. október 2.)

Dr. PhD OROSZ László
tudományos főmunkatárs
VERITAS Történetkutató Intézet, Budapest
senior research fellow
VERITAS Research Institute for History, Budapest
oroszl@freemail.hu

„KÜLFÖLDTUDOMÁNYOK” A BERLINI EGYETEMEN A II. VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

“FOREIGN STUDIES” AT THE UNIVERSITY OF BERLIN DURING WWII

ABSTRACT

Providing intellectual support for National Socialist Germany’s expansive foreign policy goals was among the priorities of German academic and intellectual life of that period. Institutions were set up with the goal of undertaking hard research or some more easily understood mixture thereof (mainly of ideological persuasion) and disseminating the findings to a wider audience or, in other words, advancing the development of a new-thinking intellectual elite. With the war ongoing, there soon arose a political need for a full-range of studies related to “foreignness”, which would provide scientific cover for any potential political pursuits, namely from the most trustworthy of German scientists, and of course within close proximity to the Reich’s leadership, which is to say, in the capital of the Reich. For this reason the University of Berlin created a so-called Faculty of Foreign Studies, which this summary wishes to analyze, in addition to the related academic institute’s operation, institutional background, organizational arrangement and ultimately the academic concept as it related to the states of the East and Southeastern European region.

Kulcsszavak: Németország története, Harmadik Birodalom, Kelet- és Délkelet-Európa

Keynotes: History of Deutschland, Third Empire (Third Reich), East and Southeastern European region

A nemzetiszocialista Németország expanzív külpolitikájának alátámasztása a korabeli német tudomány kiemelt feladatai közé tartozott. Sorra születtek azon intézmények, melyek célkitűzésük függvényében a szorosabb értelemben vett kutatói tevékenységet, esetleg a szakmai ismeretanyag felpuhított (főként ideológiai útmutatást nyújtó) elegyének a széles közvélemény felé közvetítését, vagy éppenséggel egy új szellemiségű értelmiségi elit kinevelésének feladatát látták el. Hamar megszülettek az elképzelések arra nézvést, hogy e komplex, a „külügyi kultúrpolitika” [auswärtige Kulturpolitik]¹ tevékenységébe illeszkedő hálózatot összehangolják, majd némi fáziskéséssel arra is, hogy e valóban hatalmas intellektuális kapacitást – egyfajta tudásbázist létrehozva – a birodalom szívében összpontosítsák. Egyebek mellett arra törekedtek, hogy a politikai vezetés a háborús viszonyok közepe tette a „Külföld”-del foglalkozó tudományok² lehető legteljesebb palettájának koncentráálásával nyerhessen tudományos alátámasztást az expanzív törekvései által felmerülő bármely aktuális kérdés kapcsán, mégpedig a legmegbízhatóbb német tudósoktól, s persze a birodalmi kormányzat számára elérhető közelségben, a fővárosban.

1. Az alapítás körülményei és az elődformációk

A kiszemelt helyszín a berlini Friedrich-Wilhelms- (a háború után Humboldt-) Univerzitát volt,³ mely felsőbb utasításra befogadta az eddigi struktúrát – kivételezett helyzete révén – alapvetően felbolygató új kart (Auslandswissenschaftliche Fakultät) és az ennek keretében életre hívott intézetet (Deutsches Auslandswissenschaftliches Institut). A beinduló kar dékánja, s egyben a kar kiszolgálását ellátó intézet igazgatója a sajtótörténész Prof. Dr. Franz Alfred Six SS-Standartenführer⁴ lett, aki a személyi kérdések kezelésében lényegében szabad kezet kapott.⁵

A kiterjedt előkészítő munka és az ezt mindvégig támogató legfelsőbb politikai akarat eredményeképp 1940. január 5-én tették közzé hivatalosan is a birodalmi oktatási minisztérium rendelkezését⁶ a berlini egyetem új kara, a *Külföldtudományi Kar*,⁷ valamint a mellette működő *Német Külföldtudományi Intézet*⁸ felállítására. Szerkezetét és személyi állományát tekintve a két intézményt a legszorosabb kapcsolatok fűzték össze, gyakorlatilag egymás megfelelői voltak az oktatási tevékenység, illetve a kutatási feladatkör ellátásában, azonban igazán nagy különbséget jelentett kettejük státuszát illetően az a körülmény, hogy a kar az egyetem kötelékébe tartozott, az intézet viszont – engedve a politikai akaratnak – közvetlenül az őt életre hívó birodalmi minisztérium fennhatósága alatt állt. Ez nem csupán a finanszírozást, praktikusán tehát a felügyelet jogkörét vonta el az egyetemtől, de a tudományos prioritások kijelölése is a szakma helyett a mindenkori politikai elvárások függvénye lett. Nem meglepő ily módon, hogy az egyetem csak hosszas alkudozások és a nyomásgyakorlás bizonyos eszközei hatására adta be a derekát.⁹ A végeredmény, vagyis a megosztott felügyeleti struktúra, tehát egy kényszerű kompromisszum eredménye, amelyben az egyetem is lemondott arról, hogy „kéretlen gyermekének” (az új karnak) az egyéb karok munkájával történő óhatatlan átfedéseit kontrollálja, ám Six is engedett eredeti szándékából, miszerint az intézet mellett a kar is teljes autonómiával rendelkezzen az egyetemen belül. Eltekintett továbbá attól az óhajától is, hogy dékánná őt ne a rektor, hanem a miniszter nevezze ki, s ily módon közvetlenül annak tartozzon felelősséggel.¹⁰

A megegyezés eredményeként a berlini egyetem 8. karaként létrehozott új Külföldtudományi Kar szervezeti és intézményi hátterét tekintve két, már létező főiskolai formáció összeolvasztásával keletkezett. Az egyik, az 1887–1935 között *Seminar für Orientalische Sprachen* néven fennállott, majd pedig 1935 után *Auslandshochschule*-ként működő intézmény,¹¹ melynek feladatát az képezte, hogy a jövőbeli diplomaták, valamint az ipari és bankszektor idegen országokba telepített képviselői számára a szükséges nyelvi és országismereti képzést megadja.¹² Az intézmény jelentőségét növelte (túl azon, hogy még birodalmi diplomataképző főiskolává alakításának terve is felmerült),¹³ hogy a századfordulón még alapvetően a nyelvi képzésre irányuló funkciója fokozatosan agresszív irányba tolódott, miután befolyásos szlavista professzora, a poseni származású Anton Palme¹⁴ lefektette a „külföld-tanulmányok” koncentrálására vonatkozó koncepcióját.¹⁵ 1935 áprilisában a birodalmi oktatási minisztériumnak benyújtott emlékirata¹⁶ voltaképp a náci által felkarolt „Auslandswissenschaft” programjának tekinthető.

Palme hármas követelményt támaszt az új tudományág elé:

1. Igény az egyes idegen nációkat alaposan ismerő szakemberekre, akik felhasználhatók a politikai, gazdasági és katonai kérdések megoldásánál.
2. A külföldi németiség megőrzése az idegen környezetben való feloldódástól.
3. Más nemzetek megismerése, mint katonai és politikai fegyver a népek egymás közti harcában.

Palme szerint e kihívásoknak csak akkor lehet megfelelni, ha nem követik a porosz tudománypolitika által korábban helytelenül lefektetett utat, vagyis a külföldtudományoknak a birodalom peremvidékein, az érintett országok szomszédságában elhelyezkedő egyetemeken történő művelését, hanem koncentrálják, centralizálják azokat a birodalom szívében, ahol szükség esetén a politika számára is rendelkezésre állnak. Ugyancsak nem szabad elkövetni azt a hibát, mely megint csak a bismarcki külpolitika hagyományából táplálkozik, vagyis hogy a kutatás alapvetően az aktuális államképződmények és államhatárok mentén közelít tárgyhöz, ily módon pedig marginalizálja azt a körülményt, hogy ezeket az államokat többnyire „centrifugális törekvésű nemzetek” alkotják. Márpedig „minden két-ségen fölül áll, hogy a jelenlegi erőviszonyok terén történő első komolyabb törés esetén Kelet-Európában a nemzetek fontos szerepet játszanának.”¹⁷

A kimondottan politikai indíttatású intézményi integrációval kapcsolatban a berlini egyetem komoly ellenállást tanúsított, mivel úgy érezte, nemigen található olyan megoldás, amellyel a csatolandó intézménynek az egyetem tudományos állásától és természetétől alapvetően idegen képzési formája összhangba hozható volna a már bevett egyetemi gyakorlattal.¹⁸ Az ügyet az SS egyértelmű közbeavatkozása lendítette tovább a holtpontról, s Heydrich döntése értelmében nem csupán a főiskola betagolása történt meg, de még önálló karakterének megőrzése sem képezhette vita tárgyát, fenntartva így annak lehetőségét, hogy idővel mégis önálló birodalmi főiskolává nője ki magát. Ugyancsak saját hatáskörben döntött az SS az új szervezet irányítójáról: ekkor került a képbe F.–A. Six, az SD „Fremde Weltanschauung”-osztályának vezetője.¹⁹ A határozott fellépés nyomán az Ausladshochschule 1938 decemberében került át a berlini egyetem kötelékébe, s lett ily módon az új Külföldtudományi Kar egyik alkotóeleme.

A Külföldtudományi Kar másik előd-formációja a *Deutsche Hochschule für Politik*.²⁰ A weimari rendszer még demokratikus gondolkodású politológusai által 1920-ban alapított intézmény²¹ (a későbbi NSZK első köztársasági elnöke, Theodor Heuss is tanított itt) újságírókat, szakszervezeti vezetőket, pártfunkcionáriusokat képzett, míg aztán alapvető profilváltáson ment át azzal, hogy 1933-ban az újonnan felállított birodalmi propaganda-minisztérium hatáskörébe utalták. Ezután feladatát egyértelműen a nemzetiszocialista vezető elit kitermelése képezte. A Goebbels által „megfelelő” irányba terelt intézmény végzősei azonban az álláskeresés során azzal szembesültek, hogy államilag nem elismert diplomával bocsátották útra őket. Csak a párt (persze folyamatosan terjeszkedő) hivatalai, a minisztériumok, illetve egyéb szervek kifejezetten a náci káderek számára fenntartott szolgálati helyei álltak nyitva előttük. A problémát felismerve 1938/39 fordulójától diákok és tanárok egyaránt szorgalmazták az intézmény teljes jogú, a doktorálást is lehetővé tevő főiskolává alakítását, megoldás helyett azonban a propagandaminisztérium kihátrált az iskola mögül, s a Hochschule für Politik illetékes főhatóságaként a birodalmi oktatási minisztériumot ismerte el.

A főiskola rendkívül jól dotált, magas költségvetésű intézmény volt, kiterjedt tematikával és szigorú struktúrával, valamint 70 ezres állományt is meghaladó könyvtárral, sajtóarchívummal. És persze jelentős számú (88 főnyi) oktatóval, akik komoly befolyást biztosító főtevékenységük mellett látták el itteni feladataikat: érkeztek a legkülönbözőbb nemzetiszocialista főhivatalokból, az államapparátusból, vagy akár valóban tudományos berkekből, a helyi egyetemről és kutatóintézetekből. Az mindenképp közös volt bennük, hogy csaknem kivétel nélkül kipróbált régi harcosok, aktív nácik voltak.²² Az intézmény jól működő szervezetét, „megbízható” oktatói karát és teljes infrastruktúráját (nem utolsó sorban épületét), továbbá harcos politikai felfogását hozta örökségként azt követően, hogy 1940-ben másik alkotóelemként integrálódott a berlini egyetem újonnan megszervezett karába.²³

2. Az intézmény kiépítése, struktúrája

A II. világháború kitörése nemhogy akadályozta volna, de kifejezetten gyorsította az 1939/40 fordulóján teljes gözzel folyó szervezési munkálatokat. Az állami és pártszervek ugyanis egyetértettek abban, hogy a fokozott diplomáciai tevékenység és a megkezdődő harci események egyaránt igénylik bizonyos államok nyelvének, kultúrájának, s egyáltalán komplex országismeretének alapos elsajátítását, illetve a kormányzat céljainak rendelkezésére bocsátását. A birodalmi oktatási minisztérium levélben tudatta az egyetem rektorával, miszerint „adott tényként tekinti, hogy a berlini egyetem Külföldtudományi Kara január elején megkezdí az oktatási tevékenységet.”²⁴ A politikailag kitüntetett jelentőségű egyetemi kar és intézet a többi (inkább elvonásokkal sújtott) tudományos bázisintézményhez képest kiemelkedő támogatásban részesült, élvezve a stabil háttér és a megfelelő politikai akarat előnyeit.²⁵

Ami a kar és az intézet strukturális felépítését és oktatási tevékenységét illeti, erre nézvést bőséges forrásanyaggal rendelkezünk. A gondosan szerkesztett kari kurzuskinálat²⁶ áttanulmányozása során megállapítható, hogy az oktatott területek között differenciált és hierarchikus rend uralkodott, ami magától értetődően az érintett tanszékek és oktatóik különleges súlyát, befolyását, és persze az egyéb karok diszciplínáihoz képest privilegizált helyzetét jelentette. Ennek alapján a legfontosabb szerepet az ún. „alaptudományok” (Grundwissenschaften) közvetítése játszotta. Az alaptudományokat 8 tanszék, illetve általuk felügyelt szak fedte le, mégpedig az oktatói kar szűkebb elitje által képviselve. Természetesen az első ezek sorában Six saját területe, a külpolitika és külföldismeret, mint „mag-”, vagy „vezető” szak [Kernfach]. Jelentőségében másodikként Bruno Kiesewetter professzor külgazdaságtan szakja követte, mely a nagytérségként újjászervezendő Európa gazdasági kérdéseinek szentelte magát. A jelenkori politikátörténet szak Werner Frauendienst professzor irányítása alatt állt, míg a tengerentúli történelem és gyarmatpolitika a Meinecke-tanítvány Egmont Zechlin professzorhoz tartozott. A geopolitika szak élén Albrecht Haushofer (a Hess közvetlen bizalmasának számító Karl Haushofer fia) állt. Régi, elkötelezett népiségi harcos, Karl Christian von Loesch (1922-től elnöke a határokon kívülre szakadt németeket patronáló, mintegy 120 egyesületet összefogó *Deutscher Schutzbund*-nak) fémjelzte a népiségismeret és népcsoportkérdések szakot. Az államfilozófia szak fajelméleten és a politikai ideológiák rendszertanán nyugvó kurzusai (Wolfgang Abel és Friedrich Wagner órái) mellett végül a külpolitika jogi alapjai szak zárja a sort, ahol Ribbentrop nemzetközi jogi szakértői, Friedrich Berber és Wilhelm Grewe irányítása alatt zajlottak a hallgatók által talán leginkább látogatott, s egyidejűleg az Állam- és jogtudományi karon is meghirdetett kurzusok.²⁷

A második, immár jóval szélesebb oktatói kar által ellátott területet a „külföldtudományok” (Auslandswissenschaften) képezték, vagyis az egyes államok – országonként, illetve nagyobb földrajzi egységekként tagolt – nép- és országismerete, 19 szaktanszék által lefedve. A külföldtudományok tág spektrumával jórészt az Auslandshochschule kebeléből átemelt oktatók ismertették meg a hallgatóságot, őket bizonyos esetekben megbízhatóbbnak vagy elismertebbnek vélt szaktekintélyekkel egészítették ki. Utóbbi eljárást példázzák a mi térségünket lefedő két tanszék (Kelet-Európa és Délkelet-Európa) élére kinevezett szakemberek: Hans-Joachim Beyer²⁸ és Fritz Valjavec.²⁹ Az oktatás során arra törekedtek, hogy a képzés ne csupán az elődintézmény által is nyújtott nyelvi ismeretek elsajátítására szorítkozzék, hanem a hallgatók valóban jó ismerőivé váljanak az adott országnak. A diákok a következő tanszék-, illetve szakkínálatból választhattak: Nagy-Britannia és a világbirodalom, Franciaország, Olaszország, Spanyolország és Spanyol-Amerika, Portugália és Brazília, Hollandia és Dél-Afrika, Skandinávia, Kelet-Európa, Délkelet-Európa, Törökor-

szág, Arab területek, Perzsia, Afrika, Sziám, Japán, Kína, Szovjetunió, Egyesült Államok.³⁰

Végül – mint harmadik súlypont – a kari kínálat integráns részét képezte a „nyelvi és tolmácsképzés” is, melyet Six konglomerátuma még az Auslandshochschule-től örökölt meg. 24 nyelv és 8 afrikai dialektus elsajátításának lehetőségét kínálták a nyelvi kurzusok, melyek egyébként a nem egyetemista, külső érdeklődők előtt is nyitva állottak. A kar nyelvi képzésének teljes palettáját összefogta az Institut für Sprachenkunde und Dolmetscherwesen, mely nagyszámú, részben külföldi származású lektort alkalmazott, valamint bizonyos hiányterületeken nem egyszer az adott nép országismereti kurzusait vezető oktatókat is munkára fogta.

E széleskörű profil lefedését ellátó 27 szaktanszék, pontosabban tehát a 8 alaptudományi és a 19 külföldtudományi tanszék, illetve ezek vezetői egyidejűleg megfeleltek a Külföldtudományi Intézet ezzel azonos struktúrájának, azaz ott pedig a vonatkozó részlegeket, illetve ezek vezetőit alkották (az intézeti alkalmazottak teljes létszáma 107 fő volt).³¹ Ezek alapján sem szorul már további bizonyításra, hogy eltérő felügyeleti szerveik ellenére a kar és az intézet, a vezetésüket perszonálunióban ellátó Six személye révén, valamint a személyi állományukban, eszmeiségükben és szerkezeti felépítésükben jól látható rokonság okán szervesen összeforrott. A kari és intézeti szervezet részét képezte egyébként a könyvtár és a sajtóarchívum³² is, továbbá a többnyire igen költséges könyvek, brosrák és folyóiratok megjelentetéséért felelős Publikations- und Forschungsabteilung,³³ valamint a még a Hochschule für Politik gyakorlatából átvett „Ausländer”-kurzusok szervezését végző Auslandstelle.³⁴

3. Az intézményben folyó oktatás

A közvetlen oktatási tevékenységet illetően egyfelől a kar egész arculatát a maga képére formáló Six, másfelől a közvetlen térségünket lefedő két szaktanszék kínálata válthatja ki leginkább érdeklődésünket. Az viszont általánosságban is elmondható, hogy az egyes tanárok meglehetősen leterheltek voltak. Olyannyira így volt ez, hogy a kar és az intézet vezetője szaporodó egyéb teendői miatt gyakran nem is tudta ellátni a az oktatási feladatokat, így ezeket mindinkább két – még az SD-től magával hozott, s itt asszisztenseiként alkalmazott – segítőjére hárította.³⁵ Ami Six különböző óráinak tematikus súlypontjait illeti, különösen fontos szerepet tölt be „A Birodalom és a Nyugat”, „A világhatalmak külpolitikája” és „Az európai államrendszerek kialakulása” című témák kapcsán közvetíteni kívánt mondanivalója, vagyis az, hogy a nácik európai hegemon törekvése egyenes folytatása a nagy birodalmak (Nagy Sándortól Hohenstauf II. Frigyesen át a XX. századig ívelő) törekvéseinek. A német birodalmiságot időnként érő kudarcok, és a Nyugat ezzel párhuzamos felemelkedései (1648, 1919) után a nemzetiszocialista forradalom végre helyre teszi az erőviszonyokat. Igen közel állhatott a szívéhez az „Idegen hatások a német szellemre” című témakör, mivel maga is a nemzetközi szabadkőművesség szakértőjének számított. Az egyházak, a szabadkőművesek, a zsidók, a marxisták kártékony hatásának kimutatása; nagyjából ez képezte szűkebb feladatkörét az RSHA [Reichssicherheitshauptamt] világnézeti kutatásokkal foglalkozó VII. részlegének vezetőjeként is.³⁶

Ami a Beyer, illetve Valjavec nevével fémjelzett Kelet- és Délkelet-Európa tanszékeket illeti, a kar 1940–1945 közötti kurzuskínálata alapján rekonstruálható ezek tevékenysége is. A két tanszék közti kompetenciahatár voltaképp a Kárpát-medence volt, tekintve hogy az *Ostforschung* és a *Südostforschung* közötti elméleti határvonal meghúzásának alapja is – némi leegyszerűsítéssel – az egykori Német birodalomhoz tartozó, illetve a Habsburg-monarchia konglomerátumát alkotó területek sorsának vizsgálata. Az országismereti alap-

tudásszint megteremtésén túl leginkább az aktuálpolitikai problémák (pl. az etnikai jelleg) vizsgálata és történeti környezetbe helyezése kapott fontos hangsúlyt. Beyer témái közül a „Rasse, Volk, Raum”, a keleti zsidóság, a megszállt keleti területek, továbbá a német, angol és francia Kelet-fogalom történeti fejlődése voltak súlypontiak, Valjavec esetében pedig a népiségtörténet, a nemzeti mozgalmak, az asszimiláció és disszimiláció, a kormányzati és igazgatási problémák, a kultúrorientáció és a német kultúrkapcsolatok számítottak frekvenciát. ³⁷

Fajsúlyos oktatóik révén a térségünkkel foglalkozó kari és intézeti részlegek komoly fellendülésre nyílt kilátás. A világháború kései szakasza azonban – a korai szakasszal ellentétben – nem perspektívát és fellendülést hozott a berlini egyetem külföldtudományokért felelős kara és intézete számára, hanem általános és visszafordíthatatlan hanyatlást. A berlini egyetem napi működését ugyanis rendkívül megterhelte az a körülmény, hogy a harci cselekmények eszkalálódása folytán a legfelsőbb politikai és katonai szervek mind nagyobb mértékben vették igénybe az oktatók bizonyos területekre specializálódott szak tudását. Ez praktikusán az adott tanárok hosszabb-rövidebb ideig tartó frontszolgálatát jelentette, ami nyilvánvalóan ellehetetlenítette a kar oktatási tevékenységét. Ez ügyben a rektor 1941 júliusában magát az illetékes minisztériumot kereste meg, s a leveléhez csatolt 51 nevet tartalmazó lista révén dokumentálta, mely területeken nem sikerül pótolni a kieső órákat. ³⁸ A háború végére ezek a technikai és szervezési nehézségek ugyanúgy rányomták bélyegüket az intézményi működésre, mint ahogyan a szóban forgó kar és intézet ideológiai háttérét körüllegő stigma, és a nyomában járó ellehetetlenülés.

A berlini egyetemen a II. világháború kitörésekor politikai okokból létrehozott Külföldtudományi Kart és Intézetet 1945-ben ugyanilyen indokkal számolták föl.

JEGYZETEK

1. A korabeli kultúr- és tudománypolitika irodalmából lásd Griewank, Karl (1927): *Staat und Wissenschaft im Deutschen Reich. Zur Geschichte und Organisation der Wissenschaftspflege in Deutschland*. Herder, Freiburg im Breisgau; Koenen, Heinrich: *Amtliche deutsche Politik und Kulturpolitik*. *Süddeutsche Monatshefte* 28 (1930/31), 229–234.; Koenen, Heinrich–Steffes, Johann Peter (Hrsg.) (1932): *Volkstum und Kulturpolitik. Eine Sammlung von Aufsätzen. Gewidmet Georg Schreiber zum fünfzigsten Geburtstage*. Gilde, Köln [ebben különösen Morsbach, Adolf: *Deutsche Kulturpolitik im Ausland*. 237–265., ill. Griewank, Karl: *Aus den Anfängen gesamtdeutscher Wissenschaftspflege*. 208–236.]; Schreiber, Georg (1954): *Deutsche Wissenschaftspolitik von Bismarck bis zum Atomwissenschaftler Otto Hahn*. Verlag f. Sozialwissenschaften, Köln–Opladen; Abelein, Manfred (1968): *Die Kulturpolitik des Deutschen Reiches und der Bundesrepublik Deutschland. Ihre verfassungsgeschichtliche Entwicklung und ihre verfassungsrechtlichen Probleme*. Westdeutscher, Köln–Opladen; Düwell, Kurt (1976): *Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918–1932. Grundlinien und Dokumente*. Böhlau, Köln–Wien; Nipperdey, Thomas–Schmugge, Ludwig (1970): *50 Jahre Forschungsförderung in Deutschland. Ein Abriss der Geschichte der Deutschen Forschungsgemeinschaft 1920–1970*. DFG, Bonn–Bad Godesberg; Hammerstein, Notker (1999): *Die Deutsche Forschungsgemeinschaft in der Weimarer Republik und im Dritten Reich. Wissenschaftspolitik in Republik und Diktatur*. Beck, München; Mertens, Lothar (2002): *Die „Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft/Deutsche Forschungsgemeinschaft” im Dritten Reich 1933–1936*. In: Hausmann, Frank–Rutger (Hrsg.): *Die Rolle der Geisteswissenschaften im Dritten Reich 1933–1945*. Oldenbourg, München, 21–38.; Grüttner, Michael (2003): *Die nationalsozialistische Wissenschaftspolitik und die Geisteswissenschaften*. In: Dainat, Holger–Danneberg, Lutz (Hrsg.): *Literaturwissenschaft und Nationalsozialismus*. De Gruyter, Tübingen, 13–40.; Michels, Eckard (2005): *Von der Deutschen Akademie zur Goethe-Institut. Sprach- und auswärtige Kulturpolitik*

- 1923–1960. Oldenbourg, München; Düwell, Kurt (2009): Zwischen Propaganda und Friedensarbeit – 100 Jahre Geschichte der deutschen auswärtigen Kulturpolitik. In: Maaß, Kurt-Jürgen (Hrsg.): Kultur und Außenpolitik. Handbuch für Studium und Praxis. Nomos, Baden-Baden, 61–111.; Oberkrome, Willi–Orth, Karin (Hrsg.) (2010): Die Deutsche Forschungsgemeinschaft 1920–1970. Forschungsförderung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik. Steiner, Stuttgart; ill. legújabbban Trommler, Frank (2014): Kulturmacht ohne Kompass. Deutsche auswärtige Kulturbeziehungen im 20. Jahrhundert. Böhlau, Köln.
2. A „külföldtudományok” fogalmának tömör feloldására („az egységes politikatudománynak a külföldre való alkalmazása”) a Külföldtudományi Kar élén az alapító Sixet 1943-ban felváltó új dékán tesz kísérletet alapvető tanulmányában. V. ö. Pfeffer, Karl Heinz (1942): Begriff und Methode der Auslandswissenschaften. Jahrbuch der Weltpolitik, 1942. 884–896. A kar külgazdaságtan-professzora, Bruno Kiesewetter a tudományterület komplex feladatköréből a szemléletformálást emeli ki: szükséges „egy olyan generációt kinevelni, amely a háború csatamezőin kovácsolódott nagy Németországot szilárdan a kezében képes tartani”, azt a Németországot, mely „a háború győzelmes befejezése után az eddigiekhez képest még inkább a világpolitikai és világgazdasági folyamatok meghatározó országa lesz”. Ezért a német tudománynak immáron az a feladata, hogy egy „egységes, tudományosan megalapozott és konkrét világképet közvetítsen.” BArch B, R 4902/4800, Bl. 55–59., Bruno Kiesewetter: Aufgaben und Ziele der deutschen Außenwissenschaften. Idézi: Kletzin, Birgit (2002): Europa aus Rasse und Raum. Die nationalsozialistische Idee der Neuen Ordnung. 2. kiadás. Lit, Münster–Hamburg–London. 49. Az „Auslandskunde”, illetve későbbi nevén az „Auslandswissenschaften” a császári és a weimari Németországra visszatekintő intézményi előtörténete kapcsán lásd Brahm, Felix–Meissner, Jochen (2006): Von den Auslandswissenschaften zu den *area studies*. Standortspezifische und biographische Perspektiven auf die Frage nach dem Zäsurcharakter des Jahres 1945. In: Bruch, Rüdiger vom–Gerhardt, Uta–Pawliczek, Aleksandra (Hrsg): Kontinuitäten und Diskontinuitäten in der Wissenschaftsgeschichte des 20. Jahrhunderts. Steiner, Stuttgart. 263–280.
3. Az egyetem két világháború közötti történetéhez lásd Grüttner, Michael – in Zusammenarbeit mit Jahr, Christoph–Kinas, Sven–Nagel, Anne Chr.–Thiel, Jens (2012): Die Berliner Universität zwischen den Weltkriegen 1918–1945. (Geschichte der Universität Unter den Linden. Hrsg. von Bruch, Rüdiger vom – Tenorth, Heinz-Elmar; 2.) Akademie, Berlin.
4. F. A. Six (1909–1975), sajtótörténész. Heidelbergben tanul szociológiát és politikatudományt, ott is doktorál (1934), majd habilitál (1936). Nemzetiszocialista kapcsolatai koraiak és igen aktívak. 1929-től az NS-Studentenbund, 1930-tól az NSDAP, 1932-től az SA tagja. Egyetemi éveit alatt a helyi Studentenschaft Sajtó és propaganda-hivatalának vezetője, 1934/35-ben e szervezet birodalmi vezetésében a Sajtó, könyv és propaganda-főhivatal vezetője. 1935-ben átlép az SA-ból az SS-be, ez évtől főállású az SD-nél, ahol az Amt Presse und Schrifttum vezetője, 1936-tól a Zentralabteilung I 3 (Presse und Museum) vezetője, 1937-től a Zentralabteilung II 1 (Weltanschauliche Gegner) és II 2 (Lebensgebietsmäßige Auswertung) vezetője. 1937-től a königsbergi egyetemen tanít, majd a berlini egyetemen 1939/40-ben megszervezett Auslandswissenschaftliche Fakultät dékánja és a Deutsches Auslandswissenschaftliches Institut igazgatója (majd saját kérésére elnöke). 1941–45 között az RSHA-ban működő Amt VII (Weltanschauliche Forschung) főnöke. 1941-ben a Vorkommando Moskau vezetője, amely a szovjet archívumokat vette volna birtokba a város bevétele után. 1943-tól az Auswärtiges Amt-nál dolgozik (Ministerialdirigent, Gesandter I. Klasse), a kultúrpolitikai részleg vezetője. A berlini egyetemen ezután eddigi témáját (Außenpolitik und Auslandskunde) rendes professzor helyett címzetes egyetemi tanárként látja el. A háború után eltűnik, de az amerikai titkosszolgálat elfogja, s a nürnbergi perben 20 évre ítélik. Már 1952-ben szabadon bocsátják, 1953-tól egy darmstadti kiadó ügyvezetője, majd 1957-től a Porsche-Friedrichshafen reklámfőnöke. Six működéséhez lásd Hachmeister, Lutz (1998): Der Gegnerforscher. Die Karriere des SS-Führers Franz Alfred Six. Beck, München.
5. Tájékoztatósképp Six egy listát küldött választottjairól az egyetem rektora számára, aki aztán a névsort sietve továbbküldte véleményezésre a berlini egyetemen illetékes Gaudozentenführerek. V. ö. UAB, Bestand Rektor und Senat, Nr. 233 (Auslandswissenschaftliche Fakultät): Bl. 44., Hoppe–Willing. Berlin, 1939. XII. 13. Az NSD-Dozentenbund nevében Willi Willing

- (egynémely esetben fenntartásait hangoztatva) lényegében jóváhagyólag küldte vissza a listát. V. ö. UAB, Bestand Rektor und Senat, Nr. 233 (Auslandswissenschaftliche Fakultät): Bl. 66–78., NSD-Dozentenbund–Gaudozentenbundsführer: Stellungnahme zu den Besetzungsvorschlägen für die Auslandswissenschaftliche Fakultät der Universität Berlin. Berlin, 1939. XII. 30. A hosszas dokumentumban Willi Willing Gaudozentenbundsführer az állások betöltése kapcsán egyenként véleményezi a felterjesztett személyeket, mégpedig a következő bontásban: *I. Ordinarien* – Prof. Dr. Six, Dr. Bruno Kiesewetter, Min.Rat Dr. Wilhelm Ziegler, Prof. Dr. Egmont Zechlin, Dr. Albrecht Haushofer, Dr. Karl C. von Loesch, Dr. A. Klemmt, Prof. Dr. Fritz Berber, Prof. Dr. Kurt Knoll, Prof. Dr. F. Schönemann, Dr. habil. Albert Prinzing, Dr. phil. Ernst Wilhelm Eschmann, Prof. Dr. Hans Uebersberger, Dr. Fritz Valjavec, Prof. Dr. Michael Achmeteli, Prof. Dr. Clemens Scharschmidt; *II. Extraordinarien* – Prof. Dr. Gotthard Jäschke, Prof. Dr. Gerd von Mende, Prof. Dr. Martin Heepe; *III. Ernennung zu beamteten Dozenten* – Dr. Heinz Lehmann, Dr. Hans-Joachim Beyer, Dr. Hermann Greife, Prof. Dr. Richard Meckelein, Prof. Walter Trittel, Prof. Pernitzsch, Prof. Dr. Walther Björkman, Prof. Dr. Walter Braune, Prof. Sebastian Beck; *IV. Lehraufträge* – Prof. Dr. Karl Bömer, Gesandter von Hentig, Oberregierungsrat Dr. Scuria, General Horst von Metzsch, Konteradmiral Reinhold Gadow, Oberstleutnant Hans Krebs, Oberst Dr. Hans Nuber, Diplomvolkswirt Heinrich Rocholl, Dr. Helmut Lüpke, Major Paul Schnoeckel, Dr. Friedrich Schack, Oberstabsarzt Dr. Fritz Ronnefeldt, Dr. Wilhelm Grewe, Legationssekretär Dr. Werner Schmidt-Pretoria, Dozent Karl Franz Jurda, Lektor und Lehrer Adolf Lane, Prof. Dr. Martin Ramming, Prof. Dr. Otto Quelle, Prof. Dr. Albert Herrmann, Prof. Dr. Dietrich Westermann, Dr. phil. Marcel Breyné. (49 név.)
6. Deutsche Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung. Amtsblatt des Reichsministeriums für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung (1940), 72–73.
 7. A karról lásd Botsch, Gideon (2006): „Politische Wissenschaft” im Zweiten Weltkrieg. Die „Deutschen Auslandswissenschaften” im Einsatz 1940–1945. Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, illetve Siebert, Erich (1966): Entstehung und Struktur der Auslandswissenschaftlichen Fakultät an der Universität Berlin (1940 bis 1945). Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe XV. (1966/1), 19–34.
 8. Az intézet kapcsán lásd BArch B, Bestand R 4902, Nr. 25., Bl. 20–21.: DAWI-Berlin, illetve uo., Bl. 50–55.: Das Deutsche Auslandswissenschaftliche Institut. Anlage zum Brief von Dr. Adams an den Magistrat der Stadt Berlin (1945. VI. 21.). Lásd továbbá Haas, Joachim de (2002): „Auslandskunde auf neuen Bahnen”. Die Auslandswissenschaftliche Fakultät und das Deutsche Auslandswissenschaftliche Institut der FWU 1939–1945. Magisterarbeit, Berlin.
 9. V. ö. Siebert (1966): 24.
 10. Végeredményben (1940. IV. 1-jei hatállyal) az egyetem rektora nevezte ki Sixet az Auslandswissenschaftliche Fakultät dékánjává. Vö. UAB, Bestand NS-Doz. II. 2089: ZB II/1846 A.2, K 39 (Akte Six), Hoppe–Six. Berlin, 1940. III. 28.
 11. Az intézményhez lásd Leutner, Mechtild (2001): Vom Spracheninstitut zur nationalsozialistischen Auslandswissenschaftlichen Fakultät: Das Seminar für Orientalische Sprachen 1933–1945 unter besonderer Berücksichtigung der Chinesisch-Abteilung. In: Neder, Christina–Roetz, Hener–Schilling, Ines-Susanne (Hrsg.): China in seinen biographischen Dimensionen. Gedenkschrift für Helmut Martin. Harrasowitz, Wiesbaden. 427–450.
 12. Botsch (2006): 34.
 13. E törekvést voltaképp az állami és a pártszervek kompetenciavitái hiúsították meg.
 14. Anton J. Palme (1872–?), szlavista. Lektor, majd professzor Berlinben a Seminar für Orientalische Sprachen alkalmazásában. Az I. világháborúban önkéntes, tolmácsként tevékenykedik, közreműködik a breszt-litovszki béke orosz nyelvű változatának elkészítésében. 1935-től az Auslandshochschule rendes professzora (orosz nemzettudomány), 1937-ben emeritál, addig a berlini egyetem kötelékébe integrált Auslandshochschule vezetője.
 15. V. ö. Kletzin (2002) 47–48., továbbá Brahm–Meissner (2006): 270.
 16. BArch B., R. 4901/1247, Bl. 70–84, „Denkschrift über die Deutsche Auslandshochschule (Deutsche Nationen-wissenschaftliche Hochschule)”.
 17. V. ö. Siebert (1966) 20–21. Az idézet helye: 21.

18. Botsch (2006): 64–65.
19. Six és az SS, illetve SD kapcsolataihoz lásd UAB, Bestand NS-Doz. II. 2089: ZB II/1846 A.2, K 39 (Akte Six).
20. V. ö. Haiger, Ernst (1991): Politikwissenschaft und Auslandswissenschaft im „Dritten Reich” – (Deutsche) Hochschule für Politik 1933–1939 und Auslandswissenschaftliche Fakultät der Berliner Universität 1940–1945. In: Göhler, Gerhard–Zeuner, Bodo (Hrsg.): Kontinuitäten und Brüche in der deutschen Politikwissenschaft. Nomos, Baden-Baden, 94–137.
21. A demokratikus és náciellenes politikai attitűdöt a főiskola tanári karának és hallgatóinak életrajzain keresztül bizonyítja Mielke, Siegfried (Hg.) (2008): Einzigartig. Dozenten, Studierende und Repräsentanten der Deutschen Hochschule für Politik (1920–1933) im Widerstand gegen den Nationalsozialismus. Lukas, Berlin.
22. V. ö. Siebert (1966): 23–24.
23. UAB, Bestand Rektor und Senat, Nr. 233 (Auslandswissenschaftliche Fakultät): Bl. 28., REM–Hoppe. Berlin, 1939. X. 10. A birodalmi oktatási miniszter tájékoztatja az egyetem rektorát, hogy 1939. IX. 13-i rendelete értelmében, miután a legfelsőbb birodalmi szervek és a Führer képviselője is hozzájárultak a tervhez, a Hochschule für Politik, amely ily módon megszűnik, végérvényesen átkerül az Auslandswissenschaftliche Fakultät keretébe.
24. UAB, Bestand Rektor und Senat, Nr. 233 (Auslandswissenschaftliche Fakultät): Bl. 28., REM–Hoppe. Berlin, 1939. X. 10.
25. Az egyetem gazdasági háttere vonatkozásában lásd Welge, Helmut (2014): Wissenschaftsfinanzierung im Dritten Reich. Eine Untersuchung zur Etatentwicklung und materiellen Ausstattung der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin 1933–1945. PhD-Diss. Berlin.
26. A konkrét oktatási tevékenység beindulásához, illetve a kurzuskinálathoz: UAB, Vorlesungsverzeichnis der Auslandswissenschaftlichen Fakultät für das II. Trimester 1940.
27. V. ö. UAB, Personal- und Vorlesungsverzeichnis der Auslandswissenschaftlichen Fakultät 1940–1945; UAB, Bestand Rektor und Senat, Nr. 233 (Auslandswissenschaftliche Fakultät): Bl. 66–78.; ill. Siebert (1966): 27–30.
28. Hans-Joachim Beyer (1908–1971), a prágai Német Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja és a birodalmi tudományos kutatások támogatására létrehozott Reinhard-Heydrich-Stiftung vezetője. Történeti, jogi és antropológiai tanulmányokat követően 1931-ben doktorál, 1939-ben habilitál. A népiségtörténeti szemléletmód követője, a kelet-európai német néptalaj szakértője, 1937-től a *Volksdeutsche Volksforschung* című folyóirat kiadója. Az RSHA-ban F. A. Six beosztottjaként a „Gegnerforschung” könyvtári referense. 1942-től SS-Hauptsturmführer. Egyetemi oktatóként Danzig, Berlin, Posen és Prága karrierje állomásai. A háború után sikeresen túlesik az „etnácifikációs” eljáráson, majd Schleswig-Holstein tartomány evangélikus egyházának sajtószóvivője, 1951-ben pedig újból katedrához jut Flensburg főiskoláján. Alapvetően egyháztörténeti profilú publikációi jelennek meg, sőt – Joachim Kühl álnéven – a kelet-európai németekkel kapcsolatos szakmai diskurzusba is bekapcsolódik. [Második keresztnevet (Joachim) csak 1934–45 között használta.] Működéséhez lásd Fahlbusch–Haar: Handbuch, 65–68, valamint Roth, Karl Heinz (1997): Heydrichs Professor. Historiographie des „Volks-tums” und der Massenvernichtungen: Der Fall Hans Joachim Beyer. In: Schöttler, Peter (Hrsg.): Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918–1945. Suhrkamp, Frankfurt/Main, 264–342.
29. Fritz Valjavec (1909–1960) személyével, munkásságának magyarországi vonatkozásaival kapcsolatban e sorok írójának többször is alkalma nyílt a Közép-Európai Közlemények hasábjain megnyilatkozni, továbbá nemrégiben monográfiát is megjelentetett Valjavecről. Lásd Orosz László (2014): Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban. Ráció. Budapest. Valjavec berlini egyetemen folytatott tanszéki és egyéb adminisztratív feladataihoz, valamint Six-szel való kapcsolatához értékes forrásbázis az a hatalmas korrespondencia, melyet a Bajor Állami Levéltár őriz: Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München, Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen, Nachlass Valjavec, Dienstkorrespondenz. Valjavec egyetemi oktatói munkásságának dokumentációjához lásd még: UAB, Bestand NS-Doz. II. 2089/ ZB II/4538 A.9, Ka 72 (Akte Valjavec). Dozentenschaft Berlin–Fragebogen nach dem Stande von Juli 1941.; illetve BArch B, R 4901/13279, Hochschullehrerkartei: Karte Valjavec.

30. Az egyes területeket többnyire egy-egy hatalmas munkabírási előadó vitte a vállán: Nagy-Britannia és a világbirodalom (Karl Heinz Pfeffer), Franciaország (Ernst Wilhelm Eschmann), Olaszország (Albert Prinzing), Spanyolország és Spanyol-Amerika (Otto Quelle), Portugália és Brazília (Ivo Dane), Hollandia és Dél-Afrika (Marcel Breyne), Skandinávia (Walter Iwan), Kelet-Közép-Európa (Hans-Joachim Beyer), Délkelet-Európa (Fritz Valjavec), Törökország (Gotthard Jäschke), Arab területek (Walter Björkman, Walter Braune), Perzsia (Sebastian Beck), Afrika (Diedrich Westermann, Martin Heepe), Sziám (Walter Trittel), Japán (Clemens Scharschmidt), Kína (Max Gerhard Pernitzsch), Szovjetunió (Michael Achmeteli, Gerhard von Mende), Egyesült Államok (Friedrich Schönmann). V. ö. UAB, Personal- und Vorlesungsverzeichnis der Auslands-wissenschaftlichen Fakultät 1940–1945.; UAB, Bestand Rektor und Senat, Nr. 233 (Auslandswissenschaftliche Fakultät): Bl. 66–78.; illetve Siebert: Auslandswissenschaftliche Fakultät, 31–32.
31. BArch B, Bestand R 4902, Nr. 25., Bl. 20–21.: DAWI-Berlin. (Mivel az egyes részlegvezetők egyben az egyetem vonatkozó tanszékei élén állottak, így ők adminisztratív az egyetem, s nem az intézet alkalmazottjának számítottak.) Lásd még Uo., Bl. 50–55.: Das Deutsche Auslandswissenschaftliche Institut. Anlage zum Brief von Dr. Adams an den Magistrat der Stadt Berlin (1945. VI. 21.).
32. A Seminar für Orientalische Sprachen, illetve az Auslandshochschule, valamint a Hochschule für Politik állományának egyesítésével és a további beszerzésekkel 1943-ra közel 200 000 kötet alkotta. A könyvtár és sajtóarchívum felépítéséről, állományáról részletes beszámoló: BArch B, Bestand R 4902, Nr. 25., Bl. 38–43.: Übersicht über die Bestände der Bibliothek und des Pressearchivs des Instituts, illetve (Uo.), Bl. 44–47.: Übersicht über die voraussichtlich noch vorhandenen und somit zu rettenden Bestände der Bibliothek und des Pressearchivs (Berlin, 1945. VIII. 1.).
33. A többnyire kifejezetten propagandisztikus célokat követő kiadványok közül kiemelést érdemel a Jahrbuch der Weltpolitik (1942-től).
34. 1940 és 1945 között 6 ilyen kurzus került megrendezésre, így pl. 1943 márciusában 200 résztvevő megjelenésével.
35. Rudolf Levin és Horst Mahnke, előbbi az SD-nél a Six által vezetett Amt VII-ben a „tudományos különmegbízatások” referense, utóbbi ugyanott a „marxizmus” referense, egyébiránt Six tanítványa.
36. V. ö. Siebert (1966) 27–28. A Six által képviselt témák mellett a „vezető szak” hallgatói olyan kurzusokkal is találkozhattak (jórészt az egykori Hochschule für Politik átvett oktatóitól), mint pl. „Wehrpolitik”, „Kulturpolitik des Auslands”, „Zur Geschichte der nationalen Bewegungen in Europa”, „Probleme der Geschichte der deutschen Diplomatie”, „Pressegeschichte und Pressefragen des westlichen Auslands” (utóbbiban természetesen a németellenes hazugságok és hecckampány bemutatásával).
37. UAB, Personal- und Vorlesungsverzeichnis der Auslandswissenschaftlichen Fakultät 1940–1945. V. ö. még Botsch (2006): 278–282.
38. „Magától értetődő szükségszerűség, hogy az egyetem tantestületének egy részét behívták, illetve szolgálatra kötelezték. Az Auslandswissenschaftliche Fakultät esetében mégis e szám, mint a mellékelt lista bizonyítja, aránytalanul magasnak tűnik, s kötelességemnek tartom a minisztériumot az így fellépő nehézségekre figyelmeztetni.” A rektor továbbá arra is utalt, hogy a mellékelt hosszabb listán szereplők némelyikét egyáltalán nem sikerült pótolni, így az ő óráik „teljesen kiestek”. E szűkebb kör tagjai: Six, v. Hentig, Xylander, Bartz, Abel, Dane, Iwan, Leibbrand, Beyer, Valjavec, Greife (s még két nyelvoktató). A rektor megjegyezte továbbá, hogy véleményét a kar dékánhelyettese (Six is távol van!) is osztja. A munkatársak közül ily módon kieső tagok: *I. Dozenten* – Six, v. Hentig, v. Xylander, Bartz, Abel, Lüpke, v. Loesch, Berber, Dane, Iwan, v. Mende, Leibbrandt, Lehmann, Beyer, Valjavec, Greife, Björkman, Breyne, Prinzing. *II. Sprachlehrbeauftragte und Lektoren* – Knüpffer, Schoberth, Papajewski, Baillie-Stewart, Maurer, Lane, Temir, Kuziela, Abeghian, Schlobies. *III. Assistenten bezw. wiss. Hilfskräfte* – Hilpert, Papke, Mahnke, Rosenkranz, Roos, Lubbenau, Knott, Moser, v. Metnitz, Urban, Wolf, Mohrdieck, Erfurt, Holzheimer, Döring, Plaggemeier, Petzold, Rossipaul. *IV. Angestellte* – Suthoff, Roth, Fiebig, Jentsch. (51 név) V. ö. UAB, Bestand Rektor und Senat, Nr. 233 (Auslandswissenschaftliche Fakultät): Bl. 105–107. Hoppe–REM. Berlin, 1941. VII. 9.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források és korabeli sajtó

- Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München, Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen, Nachlass Valjavec.
- Bundesarchiv Berlin [BArch B], Bestand R 4901 – Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung.
- Bundesarchiv Berlin [BArch B], Bestand R 4902 – Deutsches Auslandswissenschaftliches Institut.
- Universitätsarchiv Berlin [UAB], Bestand NS-Doz. II. 2089.
- Universitätsarchiv Berlin [UAB], Bestand Rektor und Senat, Nr. 233 (Auslandswissenschaftliche Fakultät).
- Universitätsarchiv Berlin [UAB], Personal- und Vorlesungsverzeichnis der Auslandswissenschaftlichen Fakultät 1940–1945.
- Deutsche Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung. Amtsblatt des Reichsministeriums für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung (1940).

Szakirodalom

- Abelein, Manfred (1968): Die Kulturpolitik des Deutschen Reiches und der Bundesrepublik Deutschland. Ihre verfassungsgeschichtliche Entwicklung und ihre verfassungsrechtlichen Probleme. Westdeutscher, Köln–Opladen.
- Botsch, Gideon (2006): „Politische Wissenschaft“ im Zweiten Weltkrieg. Die „Deutschen Auslands-wissenschaften“ im Einsatz 1940–1945. Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich.
- Brahm, Felix–Meissner, Jochen (2006): Von den Auslandswissenschaften zu den area studies. Standortspezifische und biographische Perspektiven auf die Frage nach dem Zäsurcharakter des Jahres 1945. In: Bruch, Rüdiger vom – Gerhardt, Uta – Pawliczek, Aleksandra (Hrsg.): Kontinuitäten und Diskontinuitäten in der Wissenschaftsgeschichte des 20. Jahrhunderts. Steiner, Stuttgart. 263–280.
- Düwell, Kurt (1976): Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918–1932. Grundlinien und Dokumente. Böhlau, Köln–Wien.
- Düwell, Kurt (2009): Zwischen Propaganda und Friedensarbeit – 100 Jahre Geschichte der deutschen auswärtigen Kulturpolitik. In: Maaß, Kurt-Jürgen (Hrsg.): Kultur und Außenpolitik. Handbuch für Studium und Praxis. Nomos, Baden-Baden. 61–111.
- Fahlbusch, Michael–Haar, Ingo (Hrsg.) (2008): Handbuch der völkischen Wissenschaften. Personen – Institutionen – Forschungsprogramme – Stiftungen. 1–2. köt. K. G. Saur. München.
- Griewank, Karl (1927): Staat und Wissenschaft im Deutschen Reich. Zur Geschichte und Organisation der Wissenschaftspflege in Deutschland. Herder, Freiburg im Breisgau.
- Grüttner, Michael (2003): Die nationalsozialistische Wissenschaftspolitik und die Geisteswissenschaften. In: Dainat, Holger–Danneberg, Lutz (Hrsg.): Literaturwissenschaft und Nationalsozialismus. De Gruyter, Tübingen. 13–40.
- Grüttner, Michael – in Zusammenarbeit mit Jahr, Christoph–Kinas, Sven–Nagel, Anne Chr.–Thiel, Jens (2012): Die Berliner Universität zwischen den Weltkriegen 1918–1945. (Geschichte der Universität Unter den Linden. Hrsg. von Bruch, Rüdiger vom – Tenorth, Heinz-Elmar; 2.) Akademie, Berlin.
- Haas, Joachim de (2002): „Auslandskunde auf neuen Bahnen“. Die Auslandswissenschaftliche Fakultät und das Deutsche Auslandswissenschaftliche Institut der FWU 1939–1945. Magisterarbeit, Berlin.
- Hachmeister, Lutz (1998): Der Gegnerforscher. Die Karriere des SS-Führers Franz Alfred Six. Beck, München.
- Haiger, Ernst (1991): Politikwissenschaft und Auslandswissenschaft im „Dritten Reich“ – (Deutsche) Hochschule für Politik 1933–1939 und Auslandswissenschaftliche Fakultät der Berliner Universität 1940–1945. In: Göhler, Gerhard–Zeuner, Bodo (Hrsg.): Kontinuitäten und Brüche in der deutschen Politikwissenschaft. Nomos, Baden-Baden. 94–137.
- Hammerstein, Notker (1999): Die Deutsche Forschungsgemeinschaft in der Weimarer Republik und im Dritten Reich. Wissenschaftspolitik in Republik und Diktatur. Beck, München.

- Hausmann, Frank-Rutger (Hrsg.) (2002): Die Rolle der Geisteswissenschaften im Dritten Reich 1933–1945. Oldenbourg, München.
- Hausmann, Frank-Rutger (2011): Die Geisteswissenschaften im „Dritten Reich”. Klostermann, Frankfurt/Main.
- Kletzin, Birgit (2002): Europa aus Rasse und Raum. Die nationalsozialistische Idee der Neuen Ordnung. 2. kiadás. Lit, Münster–Hamburg–London.
- Konen, Heinrich: Amtliche deutsche Politik und Kulturpolitik. Süddeutsche Monatshefte 28 (1930/31). 229–234.
- Konen, Heinrich–Steffes, Johann Peter (Hrsg.) (1932): Volkstum und Kulturpolitik. Eine Sammlung von Aufsätzen. Gewidmet Georg Schreiber zum fünfzigsten Geburtstage. Gilde, Köln.
- Leutner, Mechtild (2001): Vom Spracheninstitut zur nationalsozialistischen Auslandswissenschaftlichen Fakultät: Das Seminar für Orientalische Sprachen 1933–1945 unter besonderer Berücksichtigung der Chinesisch-Abteilung. In: Neder, Christina–Roetz, Hener–Schilling, Ines-Susanne (Hrsg.): China in seinen biographischen Dimensionen. Gedenkschrift für Helmut Martin. Harrasowitz, Wiesbaden. 427–450.
- Michels, Eckard (2005): Von der Deutschen Akademie zur Goethe-Institut. Sprach- und auswärtige Kulturpolitik 1923–1960. Oldenbourg, München.
- Mielke, Siegfried (Hg.) (2008): Einzigartig. Dozenten, Studierende und Repräsentanten der Deutschen Hochschule für Politik (1920–1933) im Widerstand gegen den Nationalsozialismus. Lukas, Berlin.
- Oberkrome, Willi–Orth, Karin (Hrsg.) (2010): Die Deutsche Forschungsgemeinschaft 1920–1970. Forschungsförderung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik. Steiner, Stuttgart.
- Orosz László (2014): Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban. Ráció. Budapest.
- Pfeffer, Karl Heinz (1942): Begriff und Methode der Auslandswissenschaften. Jahrbuch der Welt-politik, 1942. 884–896.
- Roth, Karl Heinz (1997): Heydrichs Professor. Historiographie des „Volkstums” und der Massenvernichtungen: Der Fall Hans Joachim Beyer. In: Schöttler, Peter (Hrsg.): Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918–1945. Suhrkamp, Frankfurt/Main, 264–342.
- Schreiber, Georg (1954): Deutsche Wissenschaftspolitik von Bismarck bis zum Atomwissenschaftler Otto Hahn. Verlag f. Sozialwissenschaften, Köln–Opladen.
- Siebert, Erich (1966): Entstehung und Struktur der Auslandswissenschaftlichen Fakultät an der Universität Berlin (1940 bis 1945). Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe XV. (1966/1). 19–34.
- Trommler, Frank (2014): Kulturmacht ohne Kompass. Deutsche auswärtige Kulturbeziehungen im 20. Jahrhundert. Böhlau, Köln.
- Welge, Helmut (2014): Wissenschaftsfinanzierung im Dritten Reich. Eine Untersuchung zur Etatentwicklung und materiellen Ausstattung der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin 1933–1945. PhD-Diss. Berlin.

Dr. habil. LAZÁNYI Kornélia

habilitált egyetemi docens

Óbudai Egyetem Keleti Károly Gazdasági Kar

associate professor

Óbuda University Keleti Faculty of Business And Management, Budapest, Hungary

lazanyi.kornelia@kgk.uni-obuda.hu

A BIZALOM HATÁSA A MUNKAERŐ-PIACI HELYZETRE*

TRUST AND ITS EFFECTS ON THE LABOUR MARKET

ABSTRACT

Trust is an interpersonal phenomenon, which is hard to capture since it has various definitions across disciplines. In present paper trust is analysed as a social phenomenon that determines the functioning of societies and the embedded organisations. After a short review of international research data and the relevant results of the European Social Survey (2017) the preliminary data of a research financed through the New National Excellency Program are presented. According to the findings of the research, the members of the Z generation are even less trusting than their older peers are; which is an important fact, since they have other motivators than the members of X and Y generation had. As the results indicate, organisations and mainly superiors need to adapt to the expectations of the new generation on the labour market. Trust is a central notion of this change. Leaders should transform their style to meet the requirements of a trusting organisational culture. By doing so, they will not only reap the benefits of interpersonal trust, such as creativity, innovativeness, increased efficiency and commitment, but can create a comparative advantage for their companies on the labour market.

Kulcsszavak: X generáció, Y generáció, Z generáció, munkaerőpiac

Keynotes: X generation, Y-generation, Z-generation, labour market

1. Bevezetés

A bizalom két ember relációja, mely a bizonytalan helyzetekre adott válasz egyik gyakori interperszonális megjelenési formája. A bizalom azonban nem csupán egyéni, de szervezeti, sőt társadalmi szinten is megfigyelhető. Hatására a szervezeti folyamatok konfliktusmentesebbé válnak, megerősödik a munkavállalók elköteleződése, és a csoporthoz tartozás érzése. A bizalom mindezekén túl minden nemzeti kultúrában más és más szintű, illetve más alapokon nyugszik. A magyar kultúra köztudottan bizalmatlan. Ennek nem csak az egyének szintjén érezhető a hatása, de megmutatkozik a munkaerőpiaci trendekben is. A munkahelyválasztás, a és a munkahelyváltás motivációit, valamint a vállalkozói lét vonzó voltát is erősen befolyásolja. Ennek megfelelően kihatással van a szervezeti emberi erőforrás menedzsment gyakorlatára is.

Jelen tanulmány célja a jelenség nemzetközi szakirodalom tükrében történő vizsgálata mellett egy – munkatapasztalattal rendelkező felsőoktatási hallgatók körében végzett – kérdőíves kutatás eredményeinek ismertetése, melyek segítségével a bizalom szerepének fontosságára igyekszem felhívni a figyelmet.

2. A bizalom

A bizalom társas jelenség. Minden emberi kapcsolat meghatározó építőköve. Definíciója ennek megfelelően sokrétű és a mai napig nincs konszenzus arra vonatkozóan, hogy mit is jelent pontosan a bizalom, illetve milyen viselkedések társulnak hozzá.¹ A definíciók sokszínűségét tovább fokozza, hogy számos tudományos diszciplína használja a bizalmat más-más jelenségek magyarázó változóiként.

A közgazdaságtudomány szempontjából a bizalom egy olyan interperszonális reláció, ahol az egyik fél, felvállalva a másik fél jövőbeni cselekedeteivel együtt járó kockázatokat, jóhiszeműen cselekszik, és a cselekedeteinek ellentételezéseiként a másik fél megfelelő jövőbeni viselkedését tekinti. Ebben az értelemben a bizalom olyan egyéni elvárás, amely egy adott esemény kíváncsán kimenetelére vonatkozik, és amelynek viselkedési vonzata van.

A pszichológiában a bizalom olyan személyközi kapcsolat, melyen a központi eleme a sebezhetőség, és annak kölcsönös elfogadása. A közgazdasági definíció analógiájára a másik fél ismeretlen (potenciálisan akár kárt is okozó) általunk kontrollálhatatlan viselkedésével kapcsolatos reláció a bizalom.² Erikson³ (1959) emellett arra is felhívja a figyelmet, hogy a bizalom egy kora gyermekkorban kialakuló személyiségjellemző, amely a későbbi életkorokban már nem/alig változik.

A szociológiában a bizalom már nem csupán interperszonális, hanem egy szélesebb körben is jól értelmezhető társas jelenség, melynek célja az etikus viselkedés, a morális elvek szem előtt tartásának biztosítása. A gondolatot tovább fejlesztve, Fukuyama⁴ (1995) bizalmat a társas együttműködés alapjának, és így a társadalmi tőke előfeltételének, illetve legfőbb komponensének tekinti.

A bizalom több nyelven is egybe esik a magyar hit kifejezéssel (latin – fides, angol – faith, francia – foi). Kézenfekvő tehát, hogy a teológia is megalkotta a maga bizalom értelmezését, melyben a hittal kérni nem más, mint a bizalommal kérni (Jakab 1,6), azaz annak reményében kérni valamit, hogy a kérésünk meghallgatásra talál, és amit kérünk, azt megkapjuk.

A fent bemutatott definíciók egységes jellemzője, hogy az egyén viselkedése egy másik személytől remélt pozitív viselkedés függvényében alakul. A bizalom jelensége egy interdependens viszonyra utal. A bizalomnak ugyanis csak akkor van jelentősége, ha a bizalmat adó (trustor) viselkedése a másik fél (trustee) jövőbeni viselkedésétől függ, és viselkedésével ezt a jövőbeni viselkedést igyekszik kiprovokálni.

A bizalom – definíciós sokszínűségével párhuzamosan – számos oldalról megközelíthető. Egyesek szerint⁵ a bizalom racionális választás eredménye. Múltbeli tapasztalatokon alapul és az egyén tudatos választása a helyzetben rejlő bizonytalanságok csökkentésére.⁶

Mások szerint a bizalom inkább morális jelenség, és a bennfoglaló társas, társadalmi rend érték és normarendszerében gyökerezik.^{7,8} Ebből a szempontból a bizalom normatív elköteleződésnek is tekinthető.

Jelen tanulmány célja, hogy megmutassa, a bizalom, mint jelenség milyen hatással van a munkaerő piacra, és hogyan lehet a bizalom tudatos megteremtésével javítani a munkaadók és munkavállalók helyzetét.

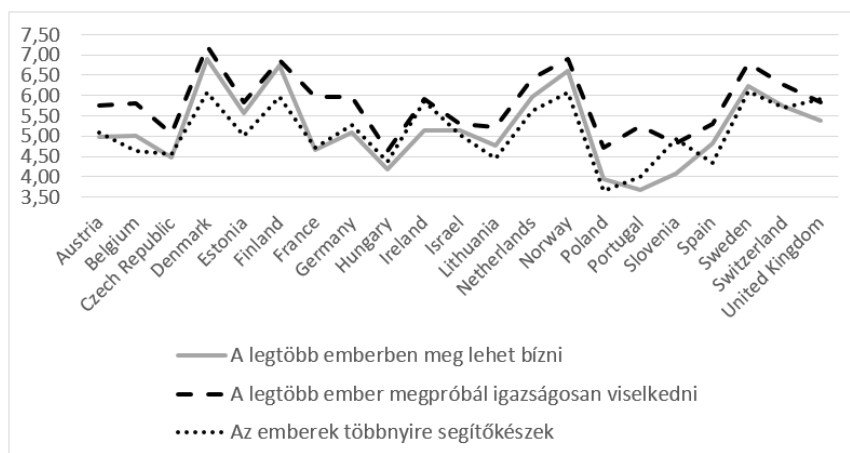
3. Bizalom Magyarországon

A magyarok alapvetően bizalmatlanok. A korábban már bemutatott European Social Survey (2017) nemzetközi adatainak tükrében kijelenthető, hogy a magyar kultúra Európában a három legbizalmatlanabb kultúra közé tartozik. Ez a bizalmatlanság egyrészt személyes jellemző (diszpozíciós bizalom), másrészt azonban a személyes tapasztalatok következménye, és mint

ilyen a nemzeti kultúra és a társas viszonyok függvénye (történeti bizalom).⁹ Egy bizalmatlan kultúrában a kora gyermekkori szocializáció az, amely a bizalmatlanságot átörökíti az új generáció tagjaiba.¹⁰ Ilyen szempontból tehát a tanult bizalmatlanság – a gyermekkorban tanultak révén – beépül a diszpozíciós bizalomba, és az egyének sajátjává válik.¹¹

A társadalmi bizalom szintjét vizsgáló kérdésekre adott válaszok megoszlását az 1. ábra tartalmazza.

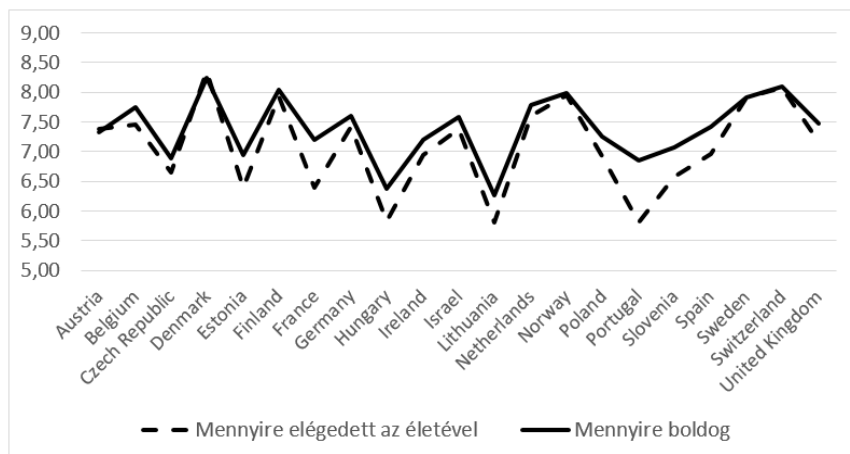
1. ábra: Az emberekbe vetett bizalom szintje az ESS adatok tükrében
Graph 1.: Interpersonal trust based on the data from the European Social Survey

Forrás: Saját kutatás az ESS (2017) adatainak felhasználásával

A bizalom, illetve annak hiánya, azonban számos társadalmi szintű következménnyel jár. A bizalmatlan kultúrákban élő emberek átlagos társas támogatottsága alacsony (Fukuyama, 1995) és önmagukkal és az élettel való elégedettségük is elmarad a magasabb bizalmi szinttel jellemezhető kultúrák tagjaiénál. A European Social Survey adatainak tanúsága szerint a különböző országok válaszadóinak (10 fokos skálán mért) élettel való elégedettségi és boldogsági szintje együtt mozog a bizalmi szinttel. Az országokénti értékeket a 2. ábra mutatja.

2. ábra: Az élettel való elégedettség az ESS adatok tükrében
Graph 2.: Satisfaction with life based on the data from the European Social Survey

Forrás: Saját kutatás az ESS (2017) adatainak felhasználásával

A bizalom ugyan kulturálisan is meghatározott, egyes generációkra más-más bizalmi szint jellemző.¹² A GEN HoRizont 2014 kutatás eredményei felhívják arra figyelmet, hogy a Z generáció a korábbi generációknál is bizalmatlanabb.

4. Bizalom a szervezetek életében

A bizalom azonban a bevezetőben bemutatott definíciós sokszínűségének megfelelően számos diszciplínában értelmezhető; és minden diszciplína más-más szempontból vizsgálja azt. A közgazdaságtan diszciplínája például az egyének közötti bizalom szervezeti következményeire fordít figyelmet.

A szervezeti kultúra és a bizalmi kapcsolatok ötvözésével létrehozta a bizalmi kultúra fogalmát, melynek jellemzője a Hofstede-i¹³ (1983) nemzeti kultúra dimenziókkal leírva a kis hatalmi távolság a bizonytalanság tűrés és a jövő orientáció. A bizalmi kultúra tehát egy olyan szervezeti normarendszer, ahol a beosztottak bátran elmondhatják véleményüket, javaslataikat feletteseiknek, illetve ahol a felettesek a beosztottak életét érintő döntésekben kikérlik az alacsonyabb hierarchikus szinten állók véleményét és bevonják őket a döntésekbe. A támogató vezetői hozzáállás következtében a munkavállalók kreatíva(bba)n állnak hozzá a mindennapi feladatok megoldásának. Bátran keresnek és próbálnak ki új megoldásokat, és osztják meg (akár sikertelen kísérleteikkel kapcsolatos) tapasztalataikat másokkal. A szervezeti tagok viselkedése jövőorientált. Képesek a közösen meghatározott szervezeti célokért együttes erőfeszítést tenni, és nem a rövid távú egyéni haszon, hanem a hosszú távú eredményesség a tevékenységük célja.

A bizalmi kultúrával kapcsolatosan számos kutatás született. A kutatások szignifikáns pozitív relációt tártak fel a szervezeti tagok bizalmi kapcsolata és a szervezet számos jellemzője között, mint:

- Motiváció,¹⁴
- Elköteleződés,^{15, 16}
- Munkahelyi életminőség,¹⁷
- Tudásmegosztási hajlandóság,^{18, 19}
- Innovációs hajlandóság,²⁰
- Külső érintettekkel való viszony,^{21, 22}
- Változás kezelése,²³
- Kreatív energiák,²⁴
- Költséghatékonyság és eredményesség,²⁵
- Munkától való elidegenedés veszélyének csökkenése.²⁶
- Bürokratikus szabályozók szükségtelessé válása,²⁷
- Hatalmi, politikai játszmák csökkenése.²⁸

A bizalom – ahogy azt a fenti szakirodalmi források is jelzik – nem csupán interperszonális relációkat befolyásol pozitívan, de az egyénnel kapcsolatos pszichológiai jellemzőkre is jó hatással van. Növeli a munkakedvet, a szervezet iránti elkötelezettséget, a valahova tartozás érzetét, és ezáltal mentesíti a vezetőket és a szervezetet a kontroll és a büntetés gyakorlata alól.

A bizalom, illetve bizalmatlanság megértését segíti Sako²⁹ (2000) szervezeti bizalom tipológiája, amelyben három típusú bizalmat különböztet meg.

- szerződéses bizalom,
- szaktudásba vetett bizalom,
- jóhiszemű bizalom (goodwill).

Ezen bizalmi formák különböző kombinációi más-más egyéni, illetve szervezeti viselkedést indukálnak. A szerződéses bizalom esetén a szerződés nem kontroll eszköz (tehát nem a bizalom hiányát jelzi), hanem annak kereteit rögzíti. A szerződéses bizalom esetében a felek abban bíznak, hogy a közösen rögzített premisszákkal mellett a közösen rögzített szerződéses kimenetek fognak bekövetkezni.

A szaktudásba vetett hit ettől a megközelítéstől radikálisan különbözik. Szervezeti relációban ez azt jelenti, hogy egy adott pozíció betöltőjéről feltételezzük, hogy képes a pozícióhoz tartozó feladatokat magas színvonalon ellátni, ezért megbízunk a munkavégzésében/tanácsaiban. A szaktudásba vetett bizalom azonban szervezeti szinten is megjelenhet, ez a márkák fő alkotóelemévé válhat, ha a fogyasztók megbíznak abban, hogy egy adott vállalat adott termékkel kapcsolatos szaktudása megfelelő.

A goodwill bizalom szintén igen gyakran képezi a vállalati brand alkotórészét. Ez esetben azonban nem szakismeretet, hozzáértést feltételezünk a másik félről, hanem egy sokkal általánosabb – a bizalom morális felfogását visszatükröző – fair magatartást.

A bizalom pozitív szervezeti kimeneteit a European Social Survey adatai is alátámasztják.³⁰ 1695 válaszadó alapján az 1. táblázatban jelzett szervezeti változók esetében volt kimutatható szignifikáns különbség a más emberekben megbízó és meg nem bízó emberek viselkedésében. A bizalom jelenségét ugyan a vizsgálat egy bináris skálán mérte, így a válaszadók vagy bizalmatlanok, vagy másokban megbízók csoportjába kerültek, ez azonban lehetővé tette a független mintás t-próba elvégzését, amely az alábbi eredményeket generálta.

A kutatás adatai a szakirodalmi eredmények által alátámasztott kapcsolatokra hívják fel a figyelmet, melyek szerint a bizalom számos pozitív externáliával jár, és érdemes a vállalatoknak a bizalmi kultúra kialakításába időt és energiát fektetni. Annál is inkább, mert az Ernst and Young kutatásai alapján a munkavállalók egyre kevésbé bíznak meg a főnökeikben, és a bizalom már nem következik automatikusan sem a szervezeti tagságból, sem a szervezeti hierarchiából. Ez pedig alapjaiban lehetetleníti el a bizalmi kultúra kialakítását.

1. táblázat: A bizalommal kapcsolatos szignifikáns szervezeti összefüggések

Table 1.: Significant organisationla factors related tot he level of trust

	T	Df	Sig. (2-tailed)	Mean Diff	Std. Error Diff
Új dolgok kipróbálása	-4,046	1516	,000	,304	,075
Sikeresnek lenni, és megmutatni a kollégáknak mit tudunk	-4,128	1513	,000	,298	,072
Kalandokat keresni és érdekes munkát végezni	-3,422	1515	,001	,295	,086
Megmutatni a képességeimet és ezzel kivívni mások csodálatát	-3,972	1517	,000	,282	,071
Tőlem különböző emberek megismerése és megértése	-4,420	1516	,000	,280	,063
Mások támogatása, jólétük elősegítése	-4,619	1514	,000	,264	,057
Új, kreatív ötletek megvalósítása	-3,562	1520	,000	,263	,074
Jól érezni magam	-3,945	1519	,000	,260	,066
Saját döntések hozása, szabadság	-2,941	1518	,003	,163	,056

Forrás: Saját kutatás az ESS (2017) adatainak felhasználásával

Korábban a vezetőnek volt egy belső köre (beltagok), akikben megbízhatott, akiktől információt szerzett a szervezeti folyamatokra és belső működésre vonatkozóan, és akik a reláció másik oldalaként bíztak abban, hogy a vezető az átadott információk a szervezeti állapot javítására fogja használni.³¹ Ezzel szemben – talán a munkavállalók korösszetételének (és generációs hovatartozásának) következményeként – ez a belső kör megszűnni látszik. A beosztottak már

nem érzik szükségét annak, hogy a felettesükkel jó kapcsolatot ápoljanak. Nem bíznak meg benne, és nem osztanak meg vele a hivatali ügyeket közvetlenül nem érintő információkat, melynek következtében a vezető elszigetelődik a munkatársaitól és a szervezeti folyamatok menedzselésekor a bizalom hiánya miatt előkerülnek a kontroll eszközei.^{32, 33}

A szervezeti bizalom hiányát erősíti meg egy az Y generációs fiatal munkavállalók körében végzett kutatások is, melyeknek eredményei szerint a barátok, ismerősök szolgálnak referencia pontként a munkahelyen is, és még a munkavégzés kapcsán felmerülő problémákkal is inkább hozzájuk fordulnak a fiatal munkavállalók, mit saját főnökükhöz vagy munkatársaikhoz.³⁴

5. Kérdőíves kutatás fiatalok körében

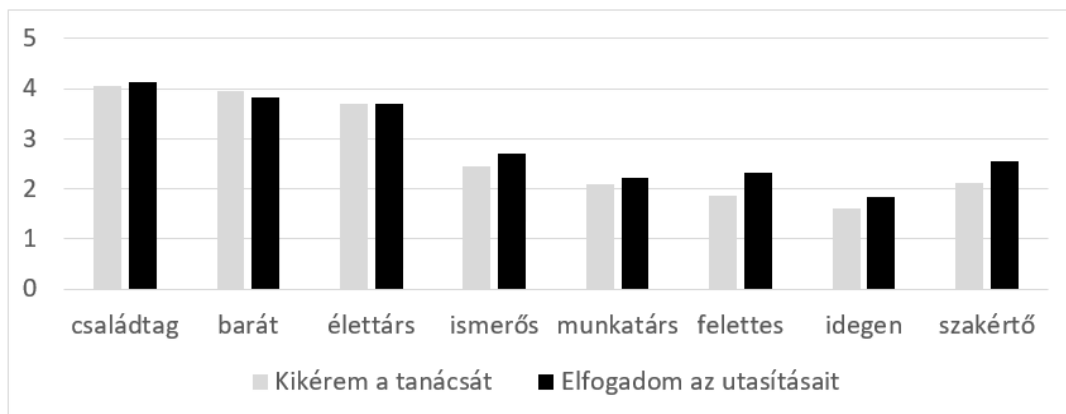
Egy az Új Nemzeti Kiválóság Program keretében finanszírozott kutatás eredményei egybeesnek a nemzetközi szakirodalom megállapításaival. A 399 fiatal felnőtt megkérdezésével folytatott kutatás célja a munkahelyi bizalom jelenségeinek vizsgálata volt. A mintába olyan válaszadók adatait fogadtuk be, akik minimum 6 hónapos munkatapasztalattal rendelkeznek, tehát már képet tudnak alkotni a szervezeti bizalmi viszonyokról.

A minta végül 180 férfi és 219 női válaszadó adatait tartalmazta. A mintában szereplő fiatal munkavállalók közös jellemzője, hogy felsőoktatási hallgatók, vagy felsőfokú végzettséggel rendelkeznek. Az eljárás az Óbudai Egyetem hallgatóitól kiindulva hólabda eljárással történő véletlenszerű mintavételnek tekinthető. Ezért, a továbbiakban bemutatott adatok – a reprezentativitás hiánya miatt – inkább tájékoztató jellegűek; indikatív természetüket a nemzetközi szakirodalmi eredményekkel való szinkronjuk adja.

A válaszadók átlagéletkora 20,34 év volt (szórás: 0,764). 53%-uk még a családjával élt, 22%-uk barátokkal, 15%-uk pedig egyedül. Csupán 32 válaszadó (10%) élt együtt párjával (házastársával, élettársával) amely a vizsgálatban részt vevők átlagéletkora függvényében nem meglepő eredmény.

A kutatás a bizalmat annak viselkedési kimenete irányából közelítette meg, ezért szétválasztotta a segítség/tanács kérését, az azok elfogadásától megfogadásától. A 3. ábra a különböző emberekbe vetett bizalom 5 pontos Likert skálán mért eredményeit jelzi ezen két dimenzió mentén.

3. ábra: A bizalom forrásai a Z generáció számára
Graph 3.: Sources of trust for Z generation respondents

Forrás: Saját kutatás

Mint a 2. ábra is jól mutatja, a főnökük véleményét kikérők, illetve azt megfogadók arány alacsony. A Z generáció tagja inkább kérdezik meg vállalati kérdésekben is családtagokat, barátokat, ismerősöket. Ahogyan az a 2. ábrán is jól látszik, viszonylag gyakran fordulnak szakértőkhöz is, azonban az értelemzésükben a szakértők nem (feltétlen) a munkaadó szervezet tagjai. Szakértőnek tekintik a témába vágó fórumok szereplőit, vagy bármilyen olyan embert, akinek az általuk kérdéssel kapcsolatban az interneten fellelhető írása. Tehát inkább bíznak meg azokban, akikről nem tudják kicsodák, és mit csinálnak, mint a szervezetükön belül dolgozó szakemberekben.

6. Következtetések a szervezetek világára vonatkozóan

A kutatási eredmények kapcsán megfogalmazható, hogy a szervezeti tagság már csupán kevésbé hordoz értéket a Z generációs munkavállalók számára.³⁵ A kulturálisan predeterminált magas bizalmatlansági szint áttörésére egyre kevésbé képesek a szervezeti tagok, beleértve a vezetőt is. Az eredmények azonban nem csupán a problémát tárják fel, de magukban hordozzák annak megoldását is. Amennyiben az internet láthatósága és visszakereshetősége növeli a Z generáció bizalmát, a szervezeti tudásmunkások feladata lehet olyan intranetes fórumok létrehozása, ahol a szervezeti tagok bátran feltehetik ONLINE!!! a kérdéseiket, és okulhatnak mások korábbi – a témához kapcsolódós kérdéseiből, bejegyzéseiből. Az írásbeliség – főleg akkor, ha a fórumokon keletkezett explicit tudást a szervezet képes valamilyen módon megszerezni és tárolni még a tudásmenedzsment és a szervezeti tanulás eszközévé is válhat. Ráadásul olyan kommunikációs médium alkalmazását teszi a szervezet mindennapjainak részévé, mely a szervezet minden tagjának hozzájárulásával nem csupán hierarchikus, de peer-to-peer (mindenki egyenlő módon teremt értéket a rendszerben) is tud működni.

A peer-to-peer működés a tudásmegosztás szintjén igen hasznos tud lenni, hiszen számos rejtett erőforrás kerülhet általa felszínre, azonban fontos tudatosítani, hogy működése jó esetben másodlagos hatáskörmegosztást, rossz esetben az elsődleges, formális hierarchiát is erősen befolyásoló szervezeti folyamatokat indukál. A szervezetek által biztosított hatalmat felváltja a szakértői (és ennek már a modern, láthatóság = szakértelem verziója), illetve a karizmatikus hatalom.³⁶ Az új típusú szakértői hatalom működése a korábbiakban bemutatásra került. Ennek előfeltétele az, hogy a vezető nyitott legyen a szervezeti működéssel kapcsolatos információk és tudásának megosztására, képes és hajlandó legyen (akár napi szinten) a szervezeti tagokban felmerülő kérdések megválaszolására, munkájuk segítésére. A vezető feladata tehát a korábbi előíró, irányító típusú munka helyett a konzultatív, támogató magatartás. A vezetőnek tehát a feladatokra, szervezeti működésre fordított figyelmét meg kell osztania/át kell fókuszálnia a beosztottak igényeire és azok támogatására/kiszolgálására.

A vezető tehát új kompetenciákkal és készségekkel, mint digitális kommunikáció, folyamatos jelenlét, empátia, tudásmegosztási hajlandóság, kell rendelkezzen. Ez hatalmas terhet róhat a más generációkhoz tartozó, más kompetenciákkal rendelkező, másképp szocializálódott vezetőkre. Amennyiben azonban képesek erre a váltásra (fejlődésre?), ezáltal szakértővé, ismerőssé, akár baráttá is válhatnak; tehát bizalmi viszonyba kerülhetnek a munkavállalóikkal, akik ezért a korábbi fejezetekben bemutatott számos pozitív szervezeti kimenettel kompenzálják erőfeszítéseit.

7. Következtetések a munkaerő-piaci viszonyokra vonatkozóan

A bizalmi viszony kiépítése tehát radikális változást igényel a szervezet vezetői részéről, azonban a nemzetközi szakirodalmi eredmények alapján annak számos pozitív szervezeti hozadéka lehet. A bizalmi viszony azonban nem csupán a működési folyamatokat és a szervezeti tagok egymással való viszonyát befolyásolja, hanem lehetővé teszi a rugalmas alkalmazási formák szélesebb körű elterjedését is. Amennyiben a vezető és a beosztottak között kölcsönös bizalmi viszony alakul ki, az – a tranzakciós elmélet logikája szerint – szükségeltelené teszi a folyamatos felügyeletet és kontrollt. A munkavállalók tehát nincsenek a szervezethez kötve, ha munkavégzés jellege ezt meg nem követeli, hanem távmunkában is tudnak dolgozni. A szükséges információkat online módon kapják meg és munkájukat szintén interneten keresztül végzik.

Számos vállalat azért nem teszi lehetővé a munkavállalók számára az osztott munkakörben, vagy részmunkaidőben történő munkavégzést, mert tart attól, hogy nem, vagy csak nehezen mérhető és értékelhető ez esetben a szervezeti tagok teljesítménye. Az ilyen típusú rugalmatlanság azonban sok esetben vezet oda, hogy olyan alkalmazottak is, akik képesek és hajlandók lennének részmunkaidőben dolgozni, és tudásukat, kompetenciáikat a vállalat rendelkezésére bocsájtani otthon maradnak, vagy csupán képességeiket nem/alig kihasználó munkakörökben, áron alul tudnak elhelyezkedni. A szervezeti bizalom a részmunkaidős munka kérdésére is egyszerű választ kínál. A bizalmi kultúra alapfeltevése szerint ugyanis a vezető feladata a bizalmi reláció megteremtése és fenntartása, mely lehetővé teszi, hogy a munkavállalók teljes figyelmüket, energiájukat a munkának szenteljék, és ne kelljen a szervezeti folyamatok szempontjából nélkülözhető, beszámolási/kontroll folyamatokhoz szükséges feladatokat is végezniük. Egy ilyen kultúrában a vezető elfogadja, ha a beosztottja úgy ítéli meg, hogy érdemben nem napi 8, hanem csak 4 órát tud a vállalati feladatokkal foglalkozni, és a végzett munkáját e szerint ellentételezi.

Ez a rugalmas munkavégzés egyébként az Y generáció tagjai számára is az egyik legfontosabb szempont a munkahely választáskor.^{37, 38} Azok a vállalatok, akik hamarabb lépnek a bizalmi kultúra megteremtésének irányába, képesek lesznek az új generáció legjobb tagjait megszerezni, és ez által komparatív előnyre fognak szert tenni a munkaerő piacon. Míg azok, akik ragaszkodnak a tradicionálisan X, vagy Y típusú munkavállalói igényeket kiszolgáló vállalati kultúrához, hosszabb távon nem lesznek képesek részt venni a munkaerőpiaci versenyben, és a negatív demográfiai trendek következtében akár vesztesei is lehetnek a Z generáció értékei által indukált változásainak.

JEGYZETEK

1. Hosmer, L. T. (1995): Trust: The connecting link between organizational theory and philosophical ethics. *Academy of management Review*, 20(2), 379–403. old.
2. Harris, J. D., Moriarty, B. & Wicks, A. C. (Eds.). (2014): *Public trust in business*. Cambridge University Press.
3. Erikson, E. H. (1959): *Identity and the life cycle: Selected papers*. Psychological issues.; ESS (2017): *European Social Survey – ESS8 First release (edition 1.0)*. Downloaded from: <http://www.europeansocialsurvey.org/data/singlealert.html?a=/data/alerts/alert0150.html>
4. Fukuyama, F. (1995): *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York, USA: Free Press.
5. Boudon, R. (2003): Beyond rational choice theory. *Annual review of sociology*, 29(1), 1–21.
6. Buskens, V., Raub, W. (2013): Rational choice research on social dilemmas: embeddedness effects on trust. *Handbook of rational choice social research*, 113–150.

7. Harris, J. D., Moriarty, B. & Wicks, A. C. (Eds.). (2014): i. m.
8. Uslaner, E. M. (2002): The moral foundations of trust. Cambridge University Press.; Van der Berg, Y., Martins, N. (2013): The relationship between organisational trust and quality of work life. *SA Journal of Human Resource Management*, 11(1), 13. old.
9. McKnight, D. H., Cummings, L. L. & Chervany, N. L. (1998): Initial trust formation in new organizational relationships. *Academy of Management review*, 23(3), 473–490.
10. Doney, P. M., Cannon, J. P. & Mullen, M. R. (1998): Understanding the influence of national culture on the development of trust. *Academy of management review*, 23(3), 601–620.
11. Letki, N. (2004): Socialization for participation? Trust, membership, and democratization in East-Central Europe. *Political Research Quarterly*, 57(4), 665–679.
12. OHE (2014): GEN HoRizont 2014 kutatás – együttműködés, bizalom, tisztelet a generációk tükrében. Downloaded from: <http://www.ohe.hu/gen-horizont-2014-kutatas-%E2%80%93-egyuttmukodes-bizalom-tisztelet-a-generaciok-tukreben/>
13. Hofstede, G. (1983): National cultures in four dimensions: A research-based theory of cultural differences among nations. *International Studies of Management & Organization*, 13(1-2), 46–74.
14. Okello, D. R., Gilson, L. (2015): Exploring the influence of trust relationships on motivation in the health sector: a systematic review. *Human resources for health*, 13(1), 16. old.
15. Tirelli, A. & Goh, S. C. (2015): The relationship between trust, learning capability, affective organisational commitment and turnover intentions. *International Journal of Human Resources Development and Management*, 15(1), 54–68.
16. Tekingündüz, S., Top, M., Tengilimoğlu, D., Karabulut, E. (2017): Effect of organisational trust, job satisfaction, individual variables on the organisational commitment in healthcare services. *Total Quality Management & Business Excellence*, 28(5-6), 522–541. old.
17. Van der Berg, Y., Martins, N. (2013): i. m.
18. Chen, Y. H., Lin, T. P., Yen, D. C. (2014): How to facilitate inter-organizational knowledge sharing: The impact of trust. *Information & Management*, 51(5), 568–578. old.
19. Kucharska, W., Kowalczyk, R. (2016): Trust, Collaborative Culture and Tacit Knowledge Sharing in Project Management—a Relationship Model.
20. Neves, P., Eisenberger, R. (2014): Perceived organizational support and risk taking. *Journal of managerial psychology*, 29(2), 187–205. old.
21. Jain, M., Khalil, S., Johnston, W. J., Cheng, J. M. S. (2014): The performance implications of power–trust relationship: The moderating role of commitment in the supplier–retailer relationship. *Industrial Marketing Management*, 43(2), 312–321. old.
22. Ankrah, S., Omar, A. T. (2015): Universities–industry collaboration: A systematic review. *Scandinavian Journal of Management*, 31(3), 387–408. old.
23. Saunders, M. N. & Thornhill, A. (2003): Organisational justice, trust and the management of change: An exploration. *personnel Review*, 32(3), 360–375.
24. Ellonen, R., Blomqvist, K. & Puimalainen, K. (2008): The role of trust in organisational innovativeness. *European Journal of Innovation Management*, 11(2), 160–181.
25. Vosselman, E. & Van der Meer-Kooistra, J. (2009): Accounting for control and trust building in interfirm transactional relationships. *Accounting, Organizations and Society*, 34(2), 267–283.
26. Solomon, R. C. & Flores, F. (2001): Building trust. Business, politics, relationships, and life, 1. Oxford University Press, Oxford.
27. Mouzas, S., Henneberg, S. & Naudé, P. (2007): Trust and reliance in business relationships. *European Journal of Marketing*, 41(9/10), 1016–1032.
28. Fairholm, M. R. & Fairholm, G. (2000): Leadership amid the constraints of trust. *Leadership & Organization Development Journal*, 21(2), 102–109.
29. Sako, M. (2000): Does Trust Improve Business performance? In Lane, Ch.-Bachmann, R. (eds.): *Trust within and between Organizations. Conceptual issues and empirical applications*. Oxford: Oxford University Press, 88–118.
30. ESS (2017): i. m.
31. Chester A. Schriesheim, C. A., Castro, S. L., Coglisier, C. C. (1999): Leader-Member Exchange (LMX) Research: A comprehensive review os theory, measurement and dataanalytic practices, *Leadership Quarterly*, 10(1), 63–113.

32. Cseh-Papp, I., Varga, E., Szabó, K., Szira, Z., Hajós, L. (2017): The appearance of a new generation on the labour market, *Annals of the Faculty of Engineering Hunedoara*, Vol. 15, no 1, pp. 123.
33. Ferinc A., Szabó Zs. (2014): Z generáció a megváltozott munkakörnyezetben – gazdálkodási és menedzsment hallgatók preferenciái, *Munkaügyi Szemle*, Vol. 57, no. 3. pp. 31–41.
34. Kultalahti, S., Viitala, R. (2015): Generation Y–challenging clients for HRM?. *Journal of Managerial Psychology*, 30(1), 101–114. old.
35. Gulyás László–Turcsányi Enikő (2017): Hagyományos karrierutak és az „Y és Z-generációk.” *Jelenkori gazdasági és társadalmi folyamatok 2017/1–2. szám* 221–227. old.
36. Weber, M. (2009): The theory of social and economic organization. Simon and Schuster.
37. Frissdiplomás Kft. (2016): A fiataloknak az már kevés, hogy jól fizessék őket, Downloaded from: <http://24.hu/fn/gazdasag/2016/11/17/a-fiataloknak-az-mar-keves-hogy-jol-fizessek-oket/>
38. PWC (2016): Munkavállalói élmény és munkavállalói preferenciák. Downloaded from: https://www.pwc.com/hu/hu/szolgaltatasok/people_and_organisation/evp/evp_kiadvany_final.pdf

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ankrah, S., Omar, A. T. (2015): Universities–industry collaboration: A systematic review. *Scandinavian Journal of Management*, 31(3), 387–408. old.
- Boudon, R. (2003): Beyond rational choice theory. *Annual review of sociology*, 29(1), 1–21.
- Buskens, V., Raub, W. (2013): Rational choice research on social dilemmas: embeddedness effects on trust. *Handbook of rational choice social research*, 113–150.
- Chen, Y. H., Lin, T. P., Yen, D. C. (2014): How to facilitate inter-organizational knowledge sharing: The impact of trust. *Information & Management*, 51(5), 568–578. old.
- Chester A. Schriesheim, C. A., Castro, S. L., Coglisier, C. C. (1999): Leader-Member Exchange (LMX) Research: A comprehensive review of theory, measurement and data analytic practices, *Leadership Quarterly*, 10(1), 63–113.
- Cseh-Papp, I., Varga, E., Szabó, K., Szira, Z., Hajós, L. (2017): The appearance of a new generation on the labour market, *Annals of the Faculty of Engineering Hunedoara*, Vol. 15, no 1, pp. 123.
- Doney, P. M., Cannon, J. P. & Mullen, M. R. (1998): Understanding the influence of national culture on the development of trust. *Academy of management review*, 23(3), 601–620.
- Ellonen, R., Blomqvist, K. & Puimalainen, K. (2008): The role of trust in organisational innovativeness. *European Journal of Innovation Management*, 11(2), 160–181.
- Erikson, E. H. (1959): Identity and the life cycle: Selected papers. *Psychological issues*.
- ESS (2017): European Social Survey – ESS8 First release (edition 1.0). Downloaded from: <http://www.europeansocialsurvey.org/data/singlealert.html?a=/data/alerts/alert0150.html>
- Fairholm, M. R. & Fairholm, G. (2000): Leadership amid the constraints of trust. *Leadership & Organization Development Journal*, 21(2), 102–109.
- Ferinc A., Szabó Zs. (2014): Z generáció a megváltozott munkakörnyezetben – gazdálkodási és menedzsment hallgatók preferenciái, *Munkaügyi Szemle*, Vol. 57, no. 3. pp. 31–41.
- Frissdiplomás Kft. (2016): A fiataloknak az már kevés, hogy jól fizessék őket, Downloaded from: <http://24.hu/fn/gazdasag/2016/11/17/a-fiataloknak-az-mar-keves-hogy-jol-fizessek-oket/>
- Fukuyama, F. (1995): *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York, USA: Free Press.
- Gulyás László–Turcsányi Enikő (2017): Hagyományos karrierutak és az „Y és Z-generációk.” *Jelenkori gazdasági és társadalmi folyamatok 2017/1–2. szám* 221–227. old.
- Harris, J. D., Moriarty, B. & Wicks, A. C. (Eds.). (2014): *Public trust in business*. Cambridge University Press.
- Hofstede, G. (1983): National cultures in four dimensions: A research-based theory of cultural differences among nations. *International Studies of Management & Organization*, 13(1-2), 46–74.
- Hosmer, L. T. (1995): Trust: The connecting link between organizational theory and philosophical ethics. *Academy of management Review*, 20(2), 379–403. old.

- Jain, M., Khalil, S., Johnston, W. J., Cheng, J. M. S. (2014): The performance implications of power–trust relationship: The moderating role of commitment in the supplier–retailer relationship. *Industrial Marketing Management*, 43(2), 312–321. old.
- Kucharska, W., Kowalczyk, R. (2016): Trust, Collaborative Culture and Tacit Knowledge Sharing in Project Management—a Relationship Model.
- Kultalahti, S., Viitala, R. (2015): Generation Y—challenging clients for HRM?. *Journal of Managerial Psychology*, 30(1), 101–114. old.
- Letki, N. (2004): Socialization for participation? Trust, membership, and democratization in East-Central Europe. *Political Research Quarterly*, 57(4), 665–679.
- McKnight, D. H., Cummings, L. L. & Chervany, N. L. (1998): Initial trust formation in new organizational relationships. *Academy of Management review*, 23(3), 473–490.
- Mouzas, S., Henneberg, S. & Naudé, P. (2007): Trust and reliance in business relationships. *European Journal of Marketing*, 41(9/10), 1016–1032.
- Neves, P., Eisenberger, R. (2014): Perceived organizational support and risk taking. *Journal of managerial psychology*, 29(2), 187–205. old.
- OHE (2014): GEN HoRizont 2014 kutatás – együttműködés, bizalom, tisztelet a generációk tükrében. Downloaded from: <http://www.ohe.hu/gen-horizont-2014-kutatas-%E2%80%93-egyuttmukodes-bizalom-tisztelet-a-generaciok-tukreben/>
- Okello, D. R., Gilson, L. (2015): Exploring the influence of trust relationships on motivation in the health sector: a systematic review. *Human resources for health*, 13(1), 16. old.
- PWC (2016): Munkavállalói élmény és munkavállalói preferenciák. Downloaded from: https://www.pwc.com/hu/hu/szolgaltatasok/people_and_organisation/evp/evp_kiadvany_final.pdf
- Sako, M. (2000): Does Trust Improve Business performance? In Lane, Ch.-Bachmann, R. (eds.): *Trust within and between Organizations. Conceptual issues and empirical applications*. Oxford: Oxford University Press, 88–118.
- Saunders, M. N. & Thornhill, A. (2003): Organisational justice, trust and the management of change: An exploration. *personnel Review*, 32(3), 360–375.
- Solomon, R. C. & Flores, F. (2001): *Building trust. Business, politics, relationships, and life*, 1. Oxford University Press, Oxford.
- Tekingündüz, S., Top, M., Tengilimoğlu, D., Karabulut, E. (2017): Effect of organisational trust, job satisfaction, individual variables on the organisational commitment in healthcare services. *Total Quality Management & Business Excellence*, 28(5-6), 522–541. old.
- Tirelli, A. & Goh, S. C. (2015): The relationship between trust, learning capability, affective organisational commitment and turnover intentions. *International Journal of Human Resources Development and Management*, 15(1), 54–68.
- Uslaner, E. M. (2002): *The moral foundations of trust*. Cambridge University Press.
- Van der Berg, Y., Martins, N. (2013): The relationship between organisational trust and quality of work life. *SA Journal of Human Resource Management*, 11(1), 13. old.
- Vosselman, E. & Van der Meer-Kooistra, J. (2009): Accounting for control and trust building in interfirm transactional relationships. *Accounting, Organizations and Society*, 34(2), 267–283.
- Weber, M. (2009): *The theory of social and economic organization*. Simon and Schuster.

ILYÉS Márton

PhD-hallgató

Budapesti Corvinus Egyetem Gazdálkodástudományi Doktori Iskola, Budapest

PhD student

Corvinus University of Budapest, Doctoral School of Business and Management, Budapest

ilyes.marton@gmail.com

MUNKAERŐ-PIACI KIHÍVÁSOK ÉS AZ ÚJ GENERÁCIÓK MEGÍTÉLÉSE A MAGYAR VÁLLALATOK SZEMSZÖGÉBŐL

LABOR MARKET CHALLENGES AND JUDGING THE NEW GENERATION FROM THE POINT OF VIEW OF HUNGARIAN ENTERPRISES

ABSTRACT

One of the new constrain of the Central and Eastern European economies is labor shortage. Previously unemployment was the main social-economic challenge hence it was somewhat unexpected that workforce shortage has suddenly become a serious problem as well. Central and Eastern European countries can easily fall behind in the competition for workforce in the integrated European labor market. It is therefore particularly important to understand this phenomenon and to develop appropriate corporate and governmental responses to it. The classical theories of economics interpret the labor shortage as temporary situation where wage increases, changes in the composition of the economy's structure, and technological development eliminate the shortage. However, adaptation takes time and can be painful, moreover it is also a question what the new balance is. This research is based a survey and provides a quantitative analysis about labor market challenges and especially about younger workers. Respondents are extremely negative in judging the qualifications and loyalty of younger generations. According to the managers, the development of the Hungarian education system is a key task for young people to be more involved in economic value creation. In the longer term, the demand for more educated workers can be projected. Those companies are already expanding better where more skilled workers are. According to companies, government could help with the reduction of taxes However active labor market policies would be useful as well.

Kulcsszavak: munkaerőpiac, munkanélküliség

Keynotes: labour market, unemployment

1. Bevezetés

A munkaerőhiány egy viszonylag kevésbé kutatott témakör a nemzetközi szakirodalomban. Inkább a munkanélküliség, illetve a bevándorlás témakörei hangsúlyosabbak. Kelet-Közép-Európában is a munkanélküliség volt a közbeszéd középpontjában a piacgazdaságba való átmenetet követően. Az utóbbi években azonban élesen megjelent a munkaerőhiány érzékelése a vállalatok részéről. A tanulmány első részében a munkaerőhiány jelenségét igyekszünk értelmezni. Milyen folyamatok okozhatják a munkaerőhiány, és hogyan reagálhatnak erre a munkaadók?

A második részében a tanulmánynak arra fókuszálunk, hogy milyen a megítélés a fiataloknak; a frissen munkaképesé váló nemzedéknek. Hiszen a munkaerőhiány feloldásában fontos lehet – hosszabb távon az egyik legfontosabb – hogy az új munkába lépő nemzedékeket, hogyan tudják a munkaadók integrálni a gazdasági értékteremtésbe.

2. Munkaerőhiány értelmezése; átmeneti egyensúlytalanság

A munkaerőhiány szükségképpen relatív fogalom. A munkaerő korlátos, nem homogén erőforrás, amiért a munkaadók mindig versenyeznek. A vállalatvezetők körében elfogadott értelmezés, hogy megfelelő – azaz megfelelő képességű és motivált – munkaerőből mindig hiány van, még akár jelentős munkanélküliség mellett is. A munkaerőhiány tehát adott bérszínvonal mellett adott földrajzi helyen, adott képességű és motiváltságú munkaerőre értelmezhető.

Ebben az értelmezésben egyszerre lehet jelen munkaerőhiány és munkanélküliség.¹ A munkaerőhiány a közgazdasági értelemben egyfajta egyensúlytalansági jelenség, ahol a munkakereslet és kínálat valami miatt nem találkozik. Az ilyesfajta egyensúlytalanság a jól működő munkaerőpiacokon átmeneti jelenség, amelyet a gazdaság több csatornán keresztül felszámol.

Ugyanakkor egyáltalán nem érdektelen, hogy mi miatt állhat elő átmeneti egyensúlytalanság – a hiányt a jelenlegi magyarországi helyzetben is több folyamat magyarázhatja. Egy bővíthető lista lehet erre:

1. Demográfiai folyamatok

Eszerint egyszerűen többen mennek nyugdíjba, mint ahány új dolgozó belép a munkaerőpiacra. A pusztá népességfogyás hatását erősítheti, ha a fiatalabb korosztály aktivitása csökken (mert például tovább maradnak az oktatási rendszerben).²

2. Kivándorlás – migrációs egyenleg

Az angolszász szakirodalom elsősorban a bevándorlás munkaerőpiaci hatásait vizsgálja (nyilván nem véletlenül hanem, mert az USA-ban és Nyugat Európában eddig ez volt a releváns jelenség). Kelet-Közép Európában viszont drámai mértékű kivándorlásra találunk példákat. Ez eddig Magyarországra kevésbé volt jellemző, de az utóbbi években felgyorsult folyamattá vált.³

3. Munkaerő megváltozó preferenciái

A dolgozók egy része, más munkahelyet, munkakörülményeket keres, mint korábban és, amit a vállalati szektor kínál. Kevesebbet, rugalmasabban vagy máshol akar dolgozni az emberek egy része, mint a meglévő munkahelyek kínálata.⁴

4. Hirtelen piacbővülés miatt emelkedő munkaerőigény

Hirtelen megugró konjunktúra (történelmileg klasszikus példa a háborús konjunktúra, vagy épp az újjáépítési időszakok) esetén a munkaerő a korábbinál szorítóbb korláttá válhat. Hasonló hatása lehet a hirtelen megugró versenyképességnek, valuta leértékelésnek vagy valamely fontos inputtényező váratlan áresésének. Ilyenkor a vállalatok a növekvő piaci lehetőségeikhez egyre több munkaerőt igényelnének, de az adott bérszinten nem találnak.

5. Technológiai vagy gazdaságszerkezeti változás – strukturális munkaerőhiány

Ilyenkor a keresett képesítés változik váratlanul, amire a munkaerő nehezen reagál – hiszen sokszor ez a közoktatás, vagy felnőttképzés szükségszerűen időigényes alkalmazkodását kívánja meg.

Láthatóan mind az öt fenti tényező lényegében arról szól, hogy vagy a munkakínálat csökken úgy, hogy az „meglepi” a munkaadókat (munkakeresleti oldalt). Vagy a munkakereslet nő vagy változik úgy, hogy ahhoz csak idővel tud alkalmazkodni az emberek munkakínálata.

Ha az általános-elméleti kereteket meg akarjuk tölteni a jelenlegi magyarországi helyzet értelmezésével, akkor épp azt látjuk, hogy azért lehet a munkaerőhiány olyan drasztikusan megélt jelenség, mert nem egy vagy két tényező, hanem gyakorlatilag mind az öt potenciális (vagy legalább is a gazdaságtörténetből ismert) ok egyszerre, egymást erősítve jelenik meg nagyon rövid időtávon!

A fenti öt potenciális ok közül legalább négy (demográfia, kivándorlás, preferenciák változása, új technológia) alapvetően kapcsolódik az új generációk helyi gazdaságba való integrálhatóságának kérdéséhez.

3. A munkaerőhiány feloldásának csatornái

A munkaerőhiány egy alkalmazkodási válság; viszonylag gyors – korábban kifejtett – hatások érik a munkaerő-piacot, amire a szereplők lassabban reagálnak. Természetesen a munkaerőpiac szereplői sokféle formában reagálhatnak.⁵ Jelen tanulmány a munkaadók szemszögéből és az új, fiatal munkavállalók estében vizsgálja a jelenséget. Ugyanakkor a sok komplex alkalmazkodási lehetőséget érdemes – akárcsak felsorolás szerűen – megemlíteni, hiszen ezekkel „versenyez” a fiatalok munkába állítása:

1. Gazdasági teljesítmény (relatív) visszafogása,
2. Béralkalmazkodás; béremelés,
3. Munkaerő aktivitásának növelése (például túlóra, belső motivációs rendszerek stb. által),
4. Technológiai helyettesítése az élőmunkának,
5. Nem fiatal, új munkaerő bevonása.

Erre számos – és egyedi vállalatnál releváns – lehetőség képzelhető el például:

- Tevékenység áthelyezése, vagy a dolgozók utaztatása,
- Nyugdíjasok, idős munkában tartása, visszafoglalkoztatása,
- Gyerekvállalás miatt kiesők (Magyarországon jellemzően nők) minél korábbi visszafoglalkoztatása,
- Külföldi munkavállalók bevonása.⁶

Legalább (mert ne becsüljük le kiszámíthatatlan piaci innovációk szerepét) ezekkel a megoldásokkal, munkaerőforrásokkal versenyez az új, fiatal nemzedék munkaerőpiaci integrációja a munkaadók szemszögéből.

4. A kutatás bemutatása

A Vállalkozók Országos Szövetségének ajánlásával vállalatvezetőket kérdeztünk meg a munkaerőpiaci trendekkel kapcsolatosan. Azt kértük, hogy saját vállalatuk szemszögéből értékeljék a felvetett kérdéseket. Így a kutatás kifejezetten a vállalati nézőpontot jeleníti meg.

A kutatás online kérdőíves módszerrel, önkiválasztásos alapon zajlott 2017. szeptember–október folyamán.

Összesen 27 vállalatvezető töltötte ki a kérdőívünket. Ez sajnos túl kicsi minta ahhoz, hogy a teljes hazai vállalati körre vonatkozó következtetéseket tegyünk (a harminc elem alatt módszertanilag is „kis mintáról” beszélünk, amely meghatározza a használható statisztikai eszköztárat). Ez azt is jelenti, hogy a jelenlegi kutatás nem alkalmas általános konklúziók levonására, inkább egy nagyobb mintás kutatás hipotéziseinek jó azonosítására szolgálhatnak. Amikor az eredményekből következtetéseket vonunk le, akkor fontos ennek figyelembe vétele!

A létrejött minta ugyanakkor jó betekintést nyújt a hazai vállalatai szektorba. A válaszadó vállalatcsoport összesen 800 milliárd forint feletti árbevételt, közel 130 milliárd forintnyi adó előtti eredményt és közel 13 ezer alkalmazottat képvisel.

A válaszadó minta több paraméter tekintetében is lefedi a hazai vállalatok sokféleségét. A méret szerint 2 nagyvállalat (100 milliárd forint feletti árbevétellel) 12 vállalat (30-1 milliárd forint között) 13 közép-kisvállalat (1 milliárd – 10 millió forint árbevétel) szerepel a mintában.

A munkaerőpiac szempontjából talán a legfontosabb, hogy területileg mely településtípusokban érdekeltek a cégek. Ez alapján is kiegyensúlyozottan kaphatunk betekintést a hazai vállalati szférába (Főként a nagyobb vállalatok több telephellyel, különböző kategóriákban is szerepelhetnek).

Iparági megoszlás is meglehetősen sokszínű. Jelentős a gépipar és a kereskedelem súlya: 5-5 cégnek van ebben az iparágban tevékenysége, de összesen 29 iparágban tevékenykedik a lekérdezett 27 cég.

5. Eredmények

Az általános felmérő kérdések alapján jelenleg minden képzettségi szinten és mind település kategóriában érzékelhető a munkaerőhiány. Összességében leginkább a középfokú szakképzettek hiányoznak, de a szakképzetlen és a felsőfokú képzettségűeknél is magas a hiány érzékelése. Területi bontásban kirajzolódik, hogy Budapesten inkább a felsőfokú, míg a kisebb (20 ezer fő alatti településeken) a (szakképzettségtől független) középfokú képzettségűekből a legnagyobb a hiány.

Ezek nyilván a teljes munkaerő-piacra vonatkozó számok, de fontos adalékot jelentenek a fiatalabb korosztályok számára. A következőkben bemutatjuk, hogy miként vélekednek a munkaadók a fiatalabb munkavállalókról, ehhez kapcsolódóan az oktatási rendszerről. Ezután vizsgáltuk a munkaerőigény a jövőben várhatóan milyen irányban változik, hiszen ez az új generációk, vagy akár az oktatási rendszer számára különösen fontos. Mivel arra jutottunk, hogy a képzettebbek iránti kereslet növekedése várható, ugyanakkor az oktatási rendszerrel kapcsolatosan negatív véleménnyel vannak a vállalatok, ezért megvizsgáltuk, vajon a munkahelyi-felnőttképzést mennyire tekintik alternatívának. Végül felmértük a kormányzati intézkedésekre vonatkozó preferenciákat.

5.1. Fiatalok és az oktatási rendszer megítélése

A fiatalabb korosztályok jelentik elsődlegesen az új bevonható munkaerőt, de hosszabb távon nyilvánvalóan meghatározzák, hogy a vállalatok milyen munkaerőre számíthatnak.

A vállalati oldal általánosan úgy érzi, hogy a fiatalabb generációk új kihívást jelentenek a munkaadóknak: 96% szerint lényegesen mások a fiatalok munkaerő-piaci szempontból.

Rossz hír, hogy a fiatalokkal kapcsolatban meglehetősen szkeptikusak: 96% szerint kevésbé lojálisak a munkahelyükhöz, 78% szerint nehezebben motiválhatóak, és 56% szerint kevésbé képzettek, mint a korábbi generációk.

Ugyanakkor 37% szerint a fiatalabbak lényeges jellemzője, hogy nyitottabb rugalmasabb vezetést igényelnek, és csak 20% gondolja azt, hogy képzettebbek, mint az idősebbek.

Ennek fényében nem meglepő, hogy nagyon kritikusak a válaszadók a hazai oktatási rendszerrel kapcsolatban is. 5-ös skálán 4,4-es átlagot kapott az a kijelentés, hogy lényegesen kéne erősíteni az oktatásban az alapkészségek biztosítását!

4-es átlag felett értékelték azt, hogy az oktatási rendszernek erősítenie kellene a „tanulási készségeket” a „konkrét szakmai ismereteket” és a „munkaetikát”. Még a nyelvtudás erősítése is közepesnél magasabb (3,7) pontszámot kapott.

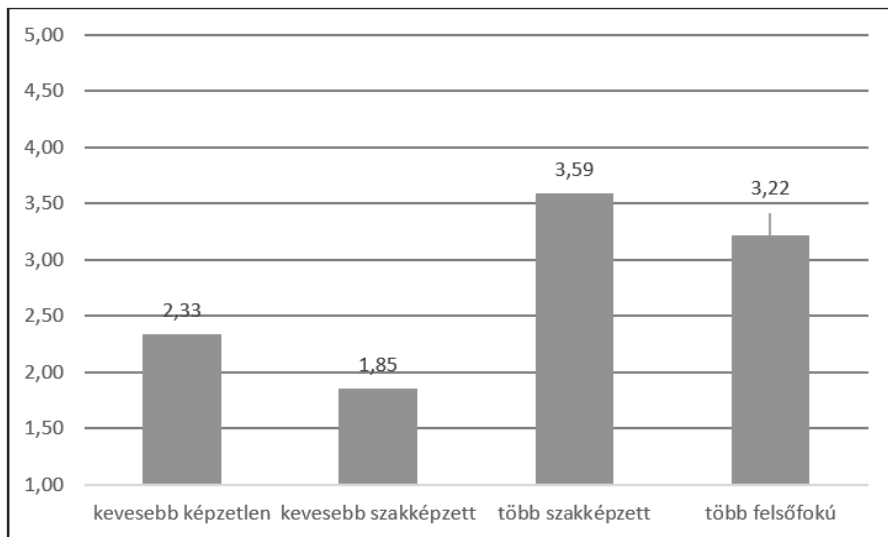
A munkaerőpiac és az oktatási rendszer kapcsolatában fontos szakpolitikai vita zajlik, ahol erősen leegyszerűsítve az egyik álláspont szerint gyakorlatiasabb tudásra lenne szükség, míg a másik oldal szerint az alapkészségek és élethosszig tartó tanulásra való felkészítés a fontos. Kutatásunk szerint a vállalatok szerint ez nem jó törésvonal; egyszerre igénylik a két megközelítés érvényesítését az oktatási rendszerben.

5.2. Távolabbi jövő, a technológiai változás értékelése

A fiatalok munkaerő-piaci fontosságát lényegesen meghatározhatja, a vállalatok jövőre vonatkozó képe: mennyire és milyen típusúkihívással számolnak. Megkérdeztük, hogy mire számítanak a vállalatvezetők a technológiai változással kapcsolatban milyen képzettség-szintekre lesz inkább szükség.

1. ábra: Technológiai változásoknak milyen hatása lesz a munkaerőigényre

Figure 1.: Impacts of the technological changes on the labor demand

Forrás: A bemutatott kutatás eredménye alapján

Elsősorban a szakképzettek és a felsőfokú képzettségük iránti igény növekedését prognosztizálták.

Ugyanakkor egy másik kérdés eredményeinek alapján jellemzően nem érzik valósnak azt a félelmet, hogy a technológia megszüntetne tömegesen munkahelyeket.

Ezek a válaszadók átlagait mutatják, ugyanakkor egyfajta gazdaságszerkezeti változás is lehetséges (bizonyos képzettséget foglalkoztatók súlya csökken, másoké nő a gazdaság egészén belül – tehát nem a vállalatok változnak, hanem a különböző vállalatok gazdasági súlya).

Ezt a szerkezeti hatást azzal vizsgáltuk, hogy bevezettünk egy képzettségi indexet.

Azért lehet fontos a fiatalok szempontjából ez a kérdés, mert megmutatja, hogy hosszabb távon milyen munkaerőre lehet inkább szükség (például lehet, hogy statikusan a képzetlenek esetében van hiány, de a képzettebbeket foglalkoztatók növekednek dinamikusán, akkor ebből jobban következtethetünk a jövőbeli keresletre).

Az általunk bevezetett képzettségi index azt méri, hogy átlagosan milyen képzettségű munkavállalókat alkalmaz egy cég (ahol egyes értéket kapnak a képzetlenek, 2-t a középfokúak és 3-at a felsőfokú képzettségűek). Bevezettük az egy főre jutó beruházás és az egy főre jutó eredmény mutatót is.

Ezután megvizsgáltuk, hogy a várt árbevétel-változást (százalékban) mennyiben magyarázza a képzettségi index az egy főre jutó eredmény és a beruházás, illetve bevontuk még lehetséges magyarázó változónak az exportarányt.

A regressziós elemzésből azt kaptuk, hogy a modellbe a képzettségi indexet és az egy főre jutó eredményt érdemes csak bevonni. A képzettségi index valóban pozitívan hat az árbevétel változásra. Az egy főre jutó eredmény azonban negatívan.

Az egy főre jutó beruházás is pozitívan korrelál az árbevétel-változással, de a képzettségi indexszel is, ezért inkább utóbbi alkalmas a regressziós modellbe való bevonásra. Meglepő, hogy az exporthányad ugyanakkor negatív kapcsolatban van mind az árbevétel-változás arányával, mind a képzettségi indexünkkel. A mintánk dominánsan magyar tulajdonú vállalatokat ölel fel. Úgy látszik, hogy ebben a körben a magasabban képzetteneket foglalkoztatók kevésbé tudnak közvetlenül exportálni, és a közvetlenül exportálók viszont kevésbé várnak növekedést.

Összességében a modell magyarázó ereje a viszonylag bevont kevés változóhoz képest meglehetősen magas, az ezt kifejező R négyzet mutató értéke 0,41 (a modellbe bevont képzettségi index és az egy főre jutó eredmény együtt az árbevétel változását 41%-ban magyarázza).

1. táblázat: Árbevétel változásának regressziós elemzése
Table 1.: Regression analysis of the turnover's change

Model Summary									
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Change Statistics				
					R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. F Change
1	,467 ^a	,218	,184	,13093	,218	6,408	1	23	,019
2	,645 ^b	,417	,364	,11562	,199	7,494	1	22	,012

a. Predictors: (Constant), képzindex
b. Predictors: (Constant), képzindex, eredményfo

Coefficients ^a										
Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	Correlations			Collinearity Statistics	
	B	Std. Error	Beta			Zero-order	Partial	Part	Tolerance	VIF
1 (Constant)	-,285	,130		-2,192	,039					
képzindex	,160	,063	,467	2,531	,019	,467	,467	,467	1,000	1,000
2 (Constant)	-,322	,116		-2,783	,011					
képzindex	,200	,058	,584	3,470	,002	,467	,595	,565	,935	1,070
eredményfo	-1,470E-5	,000	-,461	-2,738	,012	-,312	-,504	-,446	,935	1,070

a. Dependent Variable: arbevzsazalek

Összeségében tehát elmondható, hogy a minta alapján feltételezhető, hogy a hazai tulajdonú vállalati körben kissé mások a folyamatok és az összefüggések, mint a gazdaság egészében; a hazai tulajdonú vállalatok esetében az export kevésbé jelent releváns lehetőséget. Az egy főre jutó eredményt nem tudják-kívánják jövőbeli növekedésbe fordítani a cégek.

Ugyanakkor létezik egy szerkezeti átalakulás: a magasabb képzettségűeket foglalkoztatók bővülnek inkább. Ez a korábban bemutatott eredményeinket árnyalja: a minta válaszainak átlagai alapján is a képzetten munkaeőre van hosszabb távon nagyobb szükség, ugyanakkor a képzetteneket foglalkoztatók növekednek jobban, ami felerősíti ezt az eredményt.

5.3. Munkahelyi képzések

A közvélekedésben egyre erősebb az élethosszig való tanulás gondolata. Gyors piaci és különösen technológiai változások esetén ez nyilvánvaló szükségletté válik. Kérdéses azonban, hogy ezt a vállalatok képesek-e (illetve szándékoznak-e) a saját ellenőrzésük alatt tartani, vagy ez az egyéni akciók szintjén marad. (Az egyéni szintű megvalósulás a gyakor-

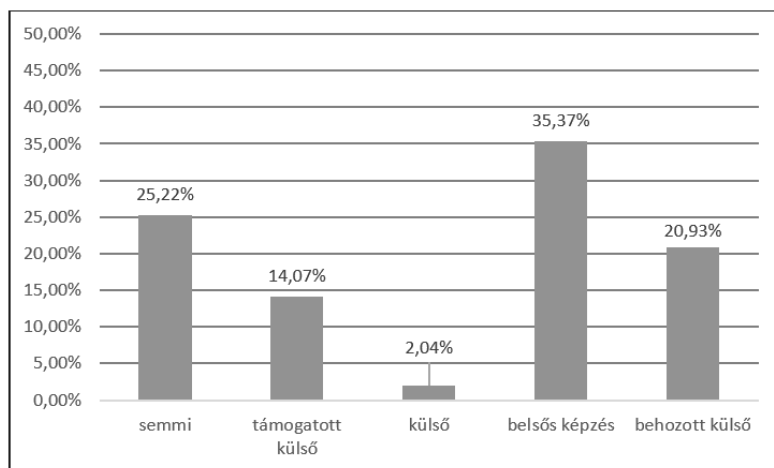
latban úgy jelenik meg, hogy a cégeknél magas a fluktuáció, míg az egyének képezik magukat a munkahelyváltások között. Nyilván ez akkor működik, ha a cégek viszonylag kényelmes munkaerő-piaci pozícióban vannak.) Munkahipotézisünk, hogy a munkaerőhiány esetén a vállalatok igyekeznek növelni a munkahelyi képzések szerepét.

Különösen az oktatási rendszerrel szembeni elégedetlenség fényében érdekes, hogy mennyire támaszkodnak a vállalataink a továbbképzésekre.

Többféle képzési konstrukció alkalmazására is rákérdeztünk.

2. ábra: Milyen képzésekben vettek részt a munkavállalók az utóbbi évben

Figure 2.: What kind of training did the employees take part in last year

Forrás: A bemutatott kutatás eredménye alapján

A lekérdezés szerint csak a közel 13 ezer munkavállaló 25%-a nem vesz részt semmilyen képzésen. Ez meglepően alacsonynak tűnik; lehetséges, hogy ez inkább a válaszadói torzítás (nem szívesen írnak magas számot olyan kérdésre, ahol úgy érzik ez derogáló). A többi kategóriára adott válasz sokkal erősebb információt ad, hiszen ott valószínűleg ténylegesen kötődtek a megvalósult akciók a kérdéshez. A másik „kutatói trükk” a kontrollkérdés: a támogatása nélkül megvalósuló külső képzésen résztvevőket csak 2%-ban jelölték meg. Ez egyfajta őszinteség-kontroll változóként szerepelt a kérdőívben; ha tendenciózusan magas értékeket írnak ehhez a kérdésekhez, akkor itt kibukna a hiba (egyedileg ugyan elképzelhető, hogy a mindenféle vállalati támogatás nélküli külső képzésről értesül a vállalat, de átlagosan ez biztosan életszerűtlen)! Az erre a kérdésre kapott alacsony érték azonban azt mutatja, hogy ténylegesen végig gondolták a válaszadást és sokkal hitelesebb a többi kérdésre adott válasz!

Az adatok alapján a vállalatok erősen igyekeznek kompenzálni mind az oktatási rendszer hiányosságait, mind a munkaerőhiány miatti kihívásokat a munkahely által szervezett-támogatott képzéseken keresztül. A minta munkavállalóinak 35%-a részesült valamilyen belső emberek által tartott képzésben, 21% vállalat által szervezett külső előadóktól kapott képzést, és a vállalatok aktívan finanszírozták a felnőttképzési piacon elérhető lehetőségek igénybevételét is (14%).

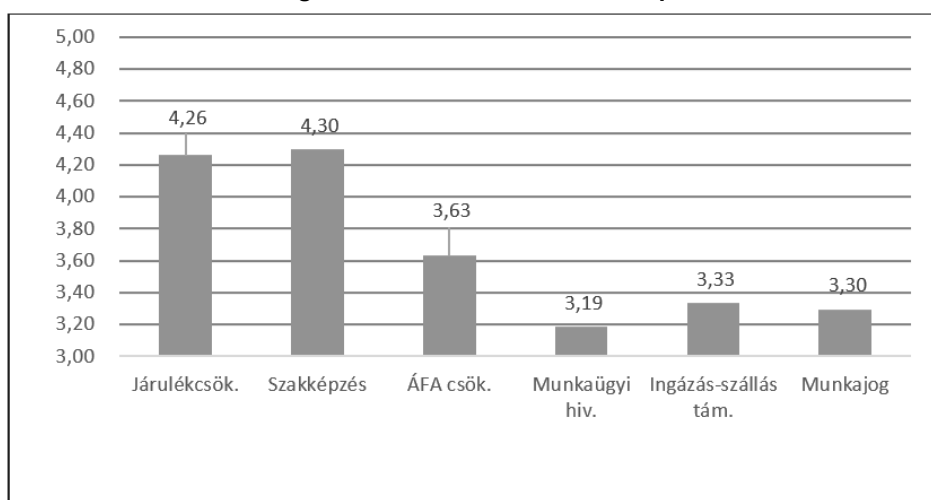
Még ha az általános valóságnál esetleg pozitívabb is ez a kép, biztató, hogy a döntéshozók fejében ez az alkalmazkodási válasz széleskörűen megjelenik.

5.4. Kormányzati szerepvállalás

Megkérdeztük, hogy milyen kormányzati támogatást látnának szívesen a vállalatok a munkaerőpiaci kihívásokkal kapcsolatban. Az ilyen típusú kérdéseknél érdemes figyelembe venni, hogy a válaszadók jellemzően a magasabb értékek felé mozdulnak el (tehát kevésbé várható, hogy bármely válaszadó azt mondja, bizonyos támogatásra nincs szükség). Érdemesebb ezért az egymáshoz képesti arányokat értékelni. Ugyanakkor jó viszonyítási alap az oktatási rendszerrel szembeni várakozást felmérő válaszok, ahol jórészt csak az 5-4 körül pontoztak. Itt ahhoz képest sokkal nagyobb a szórás a válaszok között. (mégis az alábbi ábrán 3–5 közé állítottuk be a skálát, mert hiába választhattak 1–5 között, döntően csak a 3–5 tartományban születtek válaszok):

3. ábra: Hogyan tudna az állam segíteni?

Figure 3.: How could the state help

Forrás: A bemutatott kutatás eredménye alapján

Ugyan kicsik a különbségek (nem is szignifikánsak) mégis meglepő, hogy a legmagasabb értékkel a szakképzés erősítése szerepel a választható alternatívák értékelésében. Ez visszaigazolja a korábbi állítást, miszerint a vállalatok nagyon elégedetlenek az oktatási rendszerrel (itt külön nem bontottuk, hogy milyen típusú „teljesítményt” várnának inkább a kormányzattól a képzési rendszerrel kapcsolatban).

Nem váratlan a magas értéke a járulékcsoökkentés kívánságának. Korábban láthattuk, hogy minden kapcsolódó kérdésben a rövidtávú és direkt válaszok kaptak nagyobb súlyt a munkaerőhiány kezelésében. Így a béremelés volt például a legáltalánosabb. Ugyanakkor egy kontrollkérdés kapcsán az látható, hogy vállalati szintű perspektívából nem látszik, hogy új munkavállalók aktivizálhatóak lennének. Egy általános járulékcsoökkentésnek pedig ez lenne az egyik makrogazdasági értelme. Az eredmény inkább úgy értelmezhető, hogy a széleskörűen érzékelt munkaerőhiány által széleskörűen kiváltott bérnyomásban a vállalatok rövid távú támogatást várnának a járulékcsoökkentéstől.

Meglepő az ÁFA csökkentés megítélésének magas értéke, hiszen ez közvetlenül – és az általános közvélekedés szerint – nem kapcsolódik a munkaerőpiachoz. Ugyanakkor elméleti szempontból – még ha indirekt csatornákon is – az ÁFA nagyon is komoly hatással van a munkaerőpiacra. Közgazdasági értelemben ugyanis a hazai ÁFA, a magyar névvel szemben alapvetően „hozzáadott érték” adó. Zárt gazdaságban minden költség után leírha-

tó az ÁFA, kivéve a személyi kiadásokat és természetesen a profitot – tehát a bérre és a profitra rakódó adóval egyenértékű. Az export-import bonyolítja a mechanizmust, de lényegében nem változtatja meg. Az indirekt adókat az adóalanyok kevésbé tudják értékelni, de a válaszadók úgy látszik „átlátnak a szitán” és hasonlóan értékelik, mint a közvetlenebb járulékcsoökkentést.

Megvizsgáltuk, hogy az egyes kormányzati intézkedések megítélése hogyan függ össze. Ez alapján esetlegesen kirajzolhatóak koherensebb szakpolitikai irányok. A vizsgálathoz ismét a korrelációelemzést használtuk. A korábban bemutatott módon a kapcsolat létét irányát és erősségét vizsgálhatjuk.

2. táblázat: Kormányzati intézkedések megítélése közti korreláció
Table 2.: Correlation between the judgment of the governmental policies

		Correlations					
		Járulék	Szakképz.	ÁFA	Munk.hiv.	Ingázás_ szállás	Munk.jog
Járulék	Pearson Correlation	1	,280	,727**	,295	,167	,126
	Sig. (2-tailed)		,157	,000	,136	,406	,531
	N	27	27	27	27	27	27
Szakképz.	Pearson Correlation	,280	1	,271	,317	,387*	,151
	Sig. (2-tailed)	,157		,172	,107	,046	,452
	N	27	27	27	27	27	27
ÁFA	Pearson Correlation	,727**	,271	1	,164	,141	,037
	Sig. (2-tailed)	,000	,172		,415	,483	,854
	N	27	27	27	27	27	27
Munk.hiv.	Pearson Correlation	,295	,317	,164	1	,709**	,519**
	Sig. (2-tailed)	,136	,107	,415		,000	,006
	N	27	27	27	27	27	27
Ingázás_ szállás	Pearson Correlation	,167	,387*	,141	,709**	1	,540**
	Sig. (2-tailed)	,406	,046	,483	,000		,004
	N	27	27	27	27	27	27
Munk.jog	Pearson Correlation	,126	,151	,037	,519**	,540**	1
	Sig. (2-tailed)	,531	,452	,854	,006	,004	
	N	27	27	27	27	27	27

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

A fenti táblázatban kis csillagok jelölik a szignifikánsan összefüggő értékeket.

Összefoglalva az eredményeket a járulékcsoökkentés és az ÁFA csökkentés értékelése erősen összefügg.

A másik csoport az „indirekt” eszközöknek vagy másképpen az aktív munkaerő-piaci politikáknak az értékelése (munkajogi változtatások, ingázás-szállás támogatása munkaügyi hivatalok tevékenysége). A vállalatok számára ezek kevésbé látványos, de mégis értékelt kormányzati segítség.

6. Következtetések

Kutatásunk alapján feltételezhető, hogy a munkaerőhiány általános jelenséggé vált a hazai gazdaságban; minden településtípus esetén és minden képzettségi szinten jelentős.

A pesszimista várakozás egyik lényeges eleme a fiatalabb korosztályokkal való elégedetlenség: nehezebben motiválhatónak és megtarthatónak ítélik a fiatalokat. Széles körű az elégedetlenség a fiatalok képzettségével kapcsolatban, és ennek megfelelően az oktatási rendszerrel megítélése is nagyon negatív.

Az eredmények azt mutatják, hogy a magasabb képzettségűeket foglalkoztató vállalatok tudnak bővülni. A közoktatással és általában a fiatalokkal kapcsolatos negatív érzékelést a munkaadók meglepően széles köre igyekszik belső és/vagy külső-támogatott képzésekkel kezelni.

A vállalatok igényelik a kormányzati politika válaszait a munkaerőpiaci kihívásokra. A válaszadók szerint a kormányzat legfontosabb feladata az oktatási rendszer javítása lenne. Ezen túlmenően a járulékok és ÁFA csökkentése segíthetné a bérnyomás kompenzálását. Végül az aktív munkaerőpiaci politikák (munkaügyi hivatalok tevékenysége, munkajog) javítását is üdvözlőnék.

JEGYZETEK

1. Ball, L. M. (2009): Hysteresis in Unemployment: Old and New Evidence. NBER Working Paper 14818
2. Cappelli P. (2005): Will there really be a labor shortage? című cikkében beszél hasonló folyamatok értékeléséről az USA-ban.
3. A migrációról részletesen lásd Fazekas K., Blasko Zs. szerkesztésében: The Hungarian Labour Market 2016.
4. Blossfeld H. (2008): Young Workers, Globalization and the Labor Market: Comparing Early Working Life in Eleven Countries. Edward Elgar Publishing.
5. Fine B. (2002): Labour Market Theory: A Constructive Reassessment. Routledge.
6. Fazekas K., Blasko Zs. szerkesztésében: The Hungarian Labour Market 2016.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ball, L. M. (2009). Hysteresis in Unemployment: Old and New Evidence.. NBER Working Paper 14818
- Blossfeld H. (2008). Young Workers, Globalization and the Labor Market: Comparing Early Working Life in Eleven Countries. Edward Elgar Publishing, eISBN: 978 1 78254 333 6
- Brynjolfsson E., McAfee A., (2014). Second Machine Age. W. W. Norton & Company ISBN: 9780393239355
- Cappelli P. (2005). Will there really be a labor shortage? Human Resource Managment Volume 44, Issue 2., DOI: 10.1002/hrm.20056
- Fazekas K., Blasko Zs. szerkesztésében (2016). The Hungarian Labour Market 2016. Centre for Economic and Regional Studies - Hungarian Academy of Sciences, Budapest,
- Fine B. (2002). Labour Market Theory: A Constructive Reassessment. Routledge ISBN 0415166764
- Nábelek F., Hajdu M., Nyíró Zs., Tóth I. J., (2017). A munkaerőhiány vállalati percepciója Egy empirikus vizsgálat tapasztalatai. MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet http://gvi.hu/kutatas/494/a_munkaerohiany_vallalati_percepcioja Letöltve 2017. 11. 30.

RUZSA Csaba Roland

PhD-hallgató

Pécsi Tudományegyetem, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs

PhD student

University of Pécs, Doctoral School of Regional Policy and Economics, Pécs

ruzsa.csaba.roland@gmail.com

„Z” GENERÁCIÓ FŐ JELLEMZŐI ÉS A VÁRHATÓ MUNKERŐ-PIACI KIHÍVÁSOK

MAIN CHARACTERISTICS OF GENERATION Z AND THE CHALLENGES TO COME IN THE LABOUR MARKET

ABSTRACT

The generation Z is a new generation that can be described as the first digital generation. Based on our survey, the Z generation uses the internet as daily platform for communication, social interactions and even for shopping. This generation is open to receive almost everything through the internet, however, it has to come fast. The smart phone is their most valuable tool to step into the virtual community. They use platforms that were not even known ten years ago. They tend to express their feelings, emotions and thoughts in a very fast way using apps. This app use behaviour may lead to new changes in their attitude to the education system and later on, even to the work they want to pursue. The labour market will have to face up to new challenges and demands of this generation regarding flexibility, digital work environment. They also wish to follow their dreams in their work. I summarize below the main attributes of generation Z members and identify the possible challenges that their appearance may trigger in the labour market.

Kulcsszavak: munkaerőpiac, Z generáció, virtuális közösségek

Keynotes: labour market, Z generation, virtual community.

1. Bevezetés

A generációk sorában egy új, digitális szempontból őslakosnak tekinthető generáció nő föl most. A generációkat végignézve megállapítható, hogy a 2000-es években indult digitális forradalom alapján teljesen új fogyasztói, munkavállalói és vállalati szokások alakulnak ki.

Időben áttekintve a generációkat az alábbiak mutathatóak be:

- Építők, 1946 előtt születtek, 60 fölöttiek;
- Baby-boomerek, 1946–1964 között születtek, 40-esek és 50-esek (magyar szakirodalomban Ratkó korszak gyermekei néven is hívják őket);
- X generáció, 1965–1979 között születtek, 30-asok;
- Y generáció, 1980–1994 között születtek, tinik és 20-asok;
- Z generáció, 1995–2009 között születtek gyerekek;
- α generáció, 2010 – csecsemők. [Forrás: McCrindle (2011): Word up – az Y és Z generáció lexikonja és útmutató a velük való kommunikációhoz]

Mai adatokat elemezve megállapítható, hogy a munkaerőpiac főbb szereplői ma a baby boomerek, az X és az Y generáció tagjai. Ezen nemzedékek tulajdonságai jelentősen eltérnek egymástól. Az eltérés egyik fő oka, hogy egymástól jelentősen különböző munkaerőpiaci sajátosságokat hordozó környezetben dolgoztak. Az ún. baby boomerek csoportja, akik ma 50–60 évesek, egy sokkal konszolidáltabb, talán mondhatni, hogy nyugodtabb gazdasági és munkaerő-piaci helyzetben dolgoztak karrierjük elején. A főbb jellemzők voltak, hogy fizikailag egy helyen, meghatározott munkaidőben és a napi személyes kapcsolatokon alapulva folyt a munkavégzés. jellemző volt, hogy a vezetőket személyesen ismerték és fix munkaidő-beosztások voltak.

A következő generáció esetében már fellazultak e jellemzők bizonyos tekintetben, mivel az ő esetükben már a munkaidő vége kezdett eltűnni, azaz korlátlan munkaidő jött létre technikai értelemben. Sajnos meg kell említeni, hogy e jellemzők a munkahelyi feszültségek növekedéséhez vezettek a folyamatos teljesítménykényszer, a kvázi folyamatos munkaidő miatt.

A következő generáció esetében, mely a 20–30 évvel ezelőtt született Y generáció tagjait jelenti, a korlátlan munkaidő és elérhetőség negatívumként jelent meg, azaz egyáltalán nem szeretnének olyan munkahelyet, ahol egész héten készenlétben kell állni. Az általuk adott generációs válasz e jelenségekre a gyakori munkahelyváltás. Alapvetően egy telített munkaerő-piaci helyzet írható le esetükben, ennek ellenére nem kívánják a korábbi generációkat jellemző folyamatos elérhetőséget elfogadni. Az Y generáció tagjai e mellett egyre inkább közösségi munkahely iránti követelményeket is megfogalmaznak. Esetükben jelentek meg először a családbarát, munkakörülmények, melyek nem voltak ismertek a korábbi generációk munkaerő-piaci szokásai között.

Jelenleg azt látjuk a munkaerőpiac szerkezeti összetételét figyelve, hogy még mintegy 10 évig a hatvan fölötti generáció, a baby-boomerek és az X és Y generáció befolyásolja a globális munkaerő-piaci trendeket. Jelen esetünkben azonban pont arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy rövidesen belép a munkaerő-piacra a legújabb generáció és ez a generáció még jelentősebb változásokat hozhat magával a munkaerő-piacon. Ma még tanulnak, de holnap már csatlakoznak a munkavállalók széles csoportjához és elkezdnek beilleszkedni – a mai gazdasági viszonyok gyors változásait alapul véve – a vállalati vezetők csoportjába is.

Jelen esetben egy jövőbeni generáció viselkedési formáit munkavállalóként csak előre jelezhetjük, prognosztizálhatjuk, azonban teljes bizonyossággal ma még nem tudjuk leírni. Mai szemmel azt megállapíthatjuk, hogy jelenlegi oktatási formáink átalakításra szorulnak a Z generáció tagjainak sikeres oktatás érdekében, mivel ha ugyanolyan módon és eszközökkel oktatjuk őket, mint a korábbi generációkat, akkor komoly hiányosságokat észlelünk majd az igényeikhez képest. A változás elmaradása komoly veszélyekhez is vezethet, mivel a mai tantárgyak, tananyagok, pedagógiai módszerek, az oktatás jelenlegi formái teljesen eltérnek a szokásaiktól és nem az új igényekre szabták őket. Alapvetően már a korábbi Y generáció tagjai esetében is megfigyelhető, hogy az ún. hagyományos, sok esetben poroszsnak hívott oktatási formákat elutasítják, sokkal több interaktivitásra van igényük, jelentős igényt fogalmaznak meg az új technikai eszközök bevonására az oktatásba, valamint fontos számukra az oktatási módszerek változatossága.¹

Ki kell emelni, hogy a magyar rendszer esetében sem mondható el, hogy a legújabb generáció igényeit alapul véve módosultak volna az oktatási módszerek. A mai magyar alsó fokú oktatási rendszer esetében kevés jelét találni annak, képes és akar e kihívásokra válaszolni. Az elmúlt években lezajlott átalakítások sokkal inkább a formai és szerkezeti kérdéseket helyezték előtérbe a digitális átalakulások okozta kihívásokkal kapcsolatos teendők helyett.

A munkaerőpiacra mindjárt belépő generáció, a Z generáció tagjai ma már iskolába járnak. Kifejezetten nagy a kontraszt a mindennapi életben alkalmazni szükséges készségek és

tudás, illetve a mai viszonyok között oktatott tananyag között. Sajnos sokan csak késve, a munkaerő-piaci belépéskor döbbennek rá ezen rendszer keretei miatt, hogy aki jól is teljesített az adott porosz rendszerben az sem feltétlenül rendelkezik a mindennapi életben elvárt készségekkel. Sok esetben megállapítható munkaerő-piaci elemzéseket alapul véve, hogy sok felesleges dolgot megtanulnak, míg sok készséget nem sajátítanak el megfelelően.

2. Z generáció bemutatása a Google adatok alapján

A Google készített az Ipsos közvélemény-kutató céggel együtt egy döntőn amerikai Z generáció tagokra irányuló felmérést 2016-ban, mely adatok azonban bemutatnak generációs szinten, globális is jellemző tulajdonságokat.² 2013 fős mintával 2016-ban készítették a felmérést, melynek részleteit 2017 tavaszán hozták nyilvánosságra. A felmérés alapján négy kulcs jellemző került megállapításra:

- Az első okos telefon az egyik legfontosabb esemény az életükben. A korábbi generációk esetében, már ahol volt okos telefon természetesen, átlagosan 12 éves korukban kaptak először okos telefont, míg a Z generáció tagjai esetében már jóval fiatalabb korban megkapják az első telefont.
- A videók jelentik a legfőbb elfoglaltságot az okos telefonok használata során. Az összes korosztály használati szokásait alapul véve megállapítható, hogy a Z generáció tagjai töltik a legtöbb időt okos telefonjukkal és azon belül is, messze a legtöbb időt videók nézésével töltik. A felmérés adatai alapján a generáció képviselőinek 70%-a naponta több, mint 3 órát néz videót az okos telefonján.
- Z generáció tagjai interneten vásárolnak az okos telefonjukkal. A feltárt adatok alapján háromból kettő Z generációs tag interneten keresztül bonyolítja a vásárlásait. Jellemző továbbá rájuk, hogy az internetes vásárlók több mint a fele az okos telefonját használja a vásárlásokhoz.
- Az ismerkedés másokkal és azon belül is az online ismerkedés és kapcsolattartás kiemelten fontos számukra. A nem személyes kapcsolattartás lehetőségeit teremti meg számukra az online környezet. Ezt a formát kiválóan tartják sok emberrel való kapcsolatba lépéshez. szöveges üzenetek formájában tartanak kapcsolatot elsősorban és alapvetően üzenő applikációkat használnak ezekre a célokra.

A fent említett felmérés mellett más kutatásokat is ismerünk, melyek e generáció jellemzőinek megismerését célozták. Egy hasonló célú ausztrál kutatás ismertetése során azt is megállapították, hogy a Z generáció tagjai jelentős mértékben eltérnek az elmúlt több száz év generációitól, mivel e generáció lesz a világ első globális nemzedéke, hiszen ugyanazon a zenén, mozifilmen, televíziós sorozaton vagy adott esetben hasonló ételen nőnek föl. Külön jellemzőjük, hogy e generáció létszáma a legkisebb a korábbiakhoz képest így előreláthatóan a legoktatottabb is lesz, valamint a legkisebb családba születtek a tagjai a korábbi generációk családméreteit alapul véve. Jellemző még rájuk továbbá, a korábbi generációkhoz képest a legidősebb anyák nevelik őket és a várható élettartamok tekintetében a leghosszabb várható élettartammal rendelkeznek.

A létszámokat tekintve megállapítható az amerikai adatokat alapul véve, hogy az USA esetében a Z generáció tagjai jelentik a teljes népesség 26%-át.

3. A magyar Z generáció ismertetőjegyei

A mai magyar Z generáció ismertetőjegyeinek feltárásával többen is foglalkoztak már. A jellemzők bemutatása során több forrásra is támaszkodtam³. A megjelölt források alapján az alábbiakban a magyar Z generáció főbb jellemzőit foglalom össze:

- Több mint 800 000 Z generációs fiatal él jelenleg Magyarországon. Ez arányaiban a teljes népesség mintegy 12,5%-át teszi ki, azaz kevesebb, mint az amerikai népességi arány fele a Z generáció esetében (26%).
- A legfontosabb dolog prioritásaik között a jogosítvány és az érettségi után az okos telefon. Állításuk szerint többet beszélnek virtuális térben – pl. chaten – egymással, mint a valóságban, szemtől szemben. A globális trenddel kapcsolatos felmérés eredményei alapján ez a magyar Z generációs jelenség is összhangban van a nemzetközi felmérések eredményeivel.
- A felmérések során a magyar Z generáció tagjainak mintegy 30%-a állította, hogy olyannal is a virtuális térben – pl. chaten – beszélget, akivel akkor fizikailag egy térben tartózkodik. Ez a jellemző megfelel a Google felmérésben foglalt kapcsolattartási szokásoknak.
- A felmérésben szereplő Z generációs tagok esetében több mint 50%-uk állította, hogy fontosnak tartja a követőinek számát közösségi média oldalain, mert ez ad neki önbizalmat. Bár ez a típusú megfigyelés nem került bele a kulcs megállapítások közé a Google felmérésben, azonban a részletes adatsorokat, azon belül is közösségi média felhasználás adatait elemezve, megállapítható, hogy hasonló felhasználói szokások és okok rajzolódnak ki az amerikai Z generáció tagok esetében is a közösségi média használattal kapcsolatos jellemzőket illetően.
- A legtöbb tini már 11–12 éves korában rendelkezett okos telefonnal, míg a mai 25–34 évesek csak a 20. életévük körül kapták meg az első okos telefonjukat. Ez rendkívül nagy szocializációs különbséget jelent a két generáció tagjai esetében is, valamint még többet a korábbi generációk tagjaihoz képest. Az amerikai generációkhoz hasonlóan a magyar Z generáció tagjai is korán, a többi generációhoz képest fiatalabb korban kapja meg az első okos telefonját.

A fentiekben túl a generációs különbségeket elemezve az is megállapítható, hogy a jövő generációja a tekintetben is jelentősen eltér a korábbi generációktól, hogy ez egy digitális generáció, azaz ők már beleszülettek a digitalizált világba, ezért számunkra minden digitális eszköz alapvetően elfogadott és természetes. A generáció tagjai ezen eszközöket nem csak kiegészítőnek tekintik, hanem a mindennapi életük szerves részeként tekintenek rájuk.

Az új generációs fiatalok esetében már elmondható, hogy virtuális közösségekben élnek, mivel életük jelentős részét az interneten töltik. Jellemző továbbá, hogy kapcsolataikat is a virtuális közösségi oldalakon építik és e platformokon keresztül tartanak kapcsolatot is.

Ki kell azonban emelni a GfK Csoport kutatása esetében megfogalmazott véleményeket is, a felmérés alapján a magyar fiatalok egynegyede érzi úgy, hogy nem képes bekapcsolódni a mai keretek közé minden tekintetben, azaz nem tud beilleszkedni a szűk környezetébe, és sokkal könnyebben épít kapcsolatokat a virtuális térben.⁴

4. A magyar és a nemzetközi Z generáció időtöltési szokásai a virtuális térben – alkalmazások világa

A fenti jellemzők bemutatása mellett a felmérések kitértek a konkrét időtöltési szokásokra és azokat időben bontásban is vizsgálták. A nemzetközi trendek jelentős mértékben átfedést mutatnak a magyar Z generációs szokásokkal, azonban ki kell hangsúlyozni, hogy a magyar felmérések eredményei és a nemzetközi kiterjedésű felmérések eredményei azt támasztják alá, hogy a Z generáció esetében tényleg egy digitális faluról beszélhetünk már.

A digitális falu e tekintetben kiváló hasonlat a helyzet leírására, mivel virtuálisan nagyon hasonló térben mozognak a generációs tagok és alapvetően a főbb jellemzőiket a digitális világban kialakult fogyasztási, használati szokásaikkal lehet leírni. A Z generáció által használt kommunikációs csatornák és platformok a digitális világban vannak és az ott létre jött „eredményeket” is e környezetben tartják és adják tovább.

A felméréseket alapul véve a főbb jellemzők esetében az alábbi öt csoportos jellemzőt határozták meg:

- Facebook náluk már „passzív” fogyasztási eszköz lett;
- Minden nap egy sztori – Snapchat, Spotify;
- Üzengetés – Messenger, Twitter, Whatsapp;
- A kép az új szöveg – Instagram, Pinterest;
- Mi szeretne lenni egy Z generációs? Online videósok akarnak lenni.

A felmérések alapján a Z generáció tagjai ún. azonnali fogyasztást és élményt szeretnek kapni. Alapvetően e generáció tagjai számára az érzésük szerint minden könnyen elérhető. Virtuális világban mozognak így számukra minden csak egy-két klikkelésre van, azaz nagyon közel. Alapvetően fő jellemzőjük, hogy mindent rögtön megkapnak a neten, ha azonban nem elégedettek, akkor klikkelnek is tovább.

Fő jellemzőjük tehát, hogy ha nem alakul ki bennük hűség pl. egy márka vagy termék irányában, abban az esetben a virtuális világ adta könnyű továbblépést választják. Számukra ma már nem kérdés, hogy ha valami nem tetszik, megveszik máshol. A Google által az online vállalati vásárlási szabályokkal kapcsolatban is ismertetett 3 klikk szabály – azaz egy honlapon „3 klikkelésen belül” el kell tudni adni a vevőnek, amit akar – esetükben még inkább érvényes. Ha valami esetlegesen nem működik, már lépnek is tovább a virtuális térben. Bár az Y generáció tagjai is digitálisnak tekinthetők sok tekintetben azonban rájuk nem jellemző a hirtelen düh effektus, azaz nem gurulnak azonnal méregbe, ha a virtuális hálón való jelenléttel kapcsolatban egy készülék hirtelen elromlik a kezükben. A Z generáció tagjai azonban nagyon nehezen emészti meg ezt a jelenséget.

A Z generáció tagjai számára kifejezetten irritáló az az eset is, ha azt érzik, hogy valaki nem tiszteli őket. Mivel a virtuális világ, azaz az internet révén számukra teljesen kinyílt a világ így már nagyon korán és olyan közbeszédnek lehetnek részesei, ahol figyeltek rájuk és meghallgatásra talált a hangjuk. A virtuális térben sok esetben nem is kellett megadni a valós életkorukat. Egy fogyasztói panaszlevél e-mail formájában ugyanúgy hat, mintha felnőtt írta volna. Pedig ők valójában még inkább kamaszok. Sok esetben azt sem fogadják el az iskolában, ha a tanárok próbálják elnyomni őket, a fentiek alapján egy szolgáltatónak erre még kisebb esélye van.

A közösségi platformok esetében megfigyelhető, hogy a Z generáció tagjai számára a korábbi generációk által használt platformok sok esetben már nem ugyanazt a szabadságot jelentik, mint a korábbi generációk számára. Kiváló példa a Facebook, ahol sok esetben inkább passzív szemlélők és csak fogyasztanak, de nem közölnek tartalmakat. A Facebook esetében az általuk megosztott tartalmakat láthatnák a szülők vagy egy nyári munka esetében a főnökök is, így ez a platform számukra csökkenő népszerűséggel bír.

A Z generáció tagjainak platformhasználati szokásait elemezve a Facebook esetében elmondható, hogy a Facebookot elsősorban arra használják, hogy ha egy, a barátok létre akarnak hozni egy közös eseményt és azt itt szervezik meg, itt jelentkeznek be és megnézik, hogy barátaik mennek-e. A Facebook számukra tehát már inkább csak eseményszervező eszköznek tekinthető és nem az önkifejezés és a napi kommunikáció médiumának.

A legnépszerűbb applikáció a generáció tagjainál az üzenetküldő szolgáltatást nyújtó Snapchat, gyakorlatilag nem is közelíti meg népszerűségét más platform. A gyors, élményeket és tartalmakat azonnal közölni akaró generáció számára a rövid szöveges üzenetek küldése a legjobb mód a kommunikációra. Alapvetően ennek tudható be a Snapchat alkalmazás sikere.

A Snapchaten a folyamatos közölt élmények, hírek, információk miatt gyakorlatilag folyamatosan bekapcsolva kell lenni és állandóan figyelni kell, hogy ki mit írt, mivel a posztok hamar eltűnnek. Az óriási nemzetközi népszerűséget felmutató Snapchat alkalmazás esetében azonban nem árt tudni, hogy eredetileg szex chatre fejlesztették ki. A fejlesztők arra gondoltak, hogy az ilyen jellegű üzeneteket nem kell, sőt jobb, ha nem tartják meg hosszabb távon, így az üzenetek ezen alkalmazásban rövid időn belül törlődnek.

Ma már a Z generáció tagjai mellett a politikai szereplők is használják szavazóik elérésére a fejlett nyugati országokban. A Z generáció tagjainak használati szokásai miatt a vállalatok is egyre nagyobb fantáziát látnak abban, hogy itt ériék el leendő fiatal fogyasztóikat.

Az üzenetküldésre nem használják már a Facebookot, ahogy a fentiekben is leírtuk inkább eseményszervezőnek tekintik. Azonban a használati szokásokat elemezve megállapítható, hogy kifejezetten jelentős számban veszik igénybe üzenetküldésre a Facebook Messengert. E platform mellett az üzenet küldés legelterjedtebb módjai az SMS és az iMessage. Üzenetküldésre használják még a WhatsApp és a Kik alkalmazásokat.

A fentiekén túl általánosan is elmondható, hogy a Z generáció tagjai esetében a csevegő alkalmazások népszerűbbek és jobban a kezükre állnak, mint a közösségi oldalak. A Snapchat ma nekik a Facebook. Ezen alkalmazás teszi lehetővé számukra a tartalmak és az aktuális helyzettel kapcsolatos üzenetek gyors megosztását. Gyakorlatilag folyamatosan kommunikálnak a barátaikkal e platformon és minden nap kell lenni valamilyen élménynek.

Ki kell emelni, hogy az üzenetküldésben kiemelten fontos szerepet kaphat még a Twitter. Itt nem egymás között vannak „fenn a neten”, hanem komoly személyiségeket, celebritásokat is elérhetnek. E platform kapcsán az érdekesség számukra az, hogy ha valaki beír olyasmit, ami visszhangot kelt és felkapják. A barátok, kortársak azonnali visszajelzése e platformon is lényeges szempont.

A Z generáció tagjainak kommunikációs szokásait nagymértékben az a fő tulajdonságuk mozgatja és határozza meg egyúttal, hogy érzésük szerint az élet minden egyes napját egy rövid történetként, sztoriként élik át és meg. e történeteket szeretik azonnal és gyorsan megosztani a barátaikkal és ismerőseikkel. Értelemszerűen tudni akarnak az ismerősök és barátok hasonló történeteiről is azonnal.

A Z generáció számára fontos a zene. A fentiekhez képest nem meglepő módon a zene hallgatás fő platformja is egy digitális térben használható alkalmazáson keresztül történik. Ez az alkalmazás a Spotify. A korábbi tartalommegosztó alkalmazásokhoz hasonlóan, ezen esetben is fontos a megosztás, azaz meg akarják mutatni a barátaiknak, hogy épp milyen zenét szeretnek és hallgatnak. A korábbiakhoz hasonlóan arra is kíváncsiak, hogy a többiek épp mit hallgatnak szívesen.

A Z generáció esetében több felmérés is arra jutott a kommunikációs szokásaikat felmérve, hogy számukra az új szöveg a kép valójában. E megállapítás első olvasatra akkor

értelmezhető, ha a korábbiakban már a virtuális platformokhoz kapcsolódó viszonyukat elemezzük. A fentiek alapján egyértelmű, hogy azon közösségi oldalak, mint a Facebook ahol a szöveges üzenetek dominálnak számukra nem olyan érdekesek, mint a kevés szöveget és sok képet megosztó alkalmazások. Ezen jellemzők alapján nem meglepő, hogy a Z generáció tagjai körében nagy népszerűségnek örvend az Instagram alkalmazás.

Az Instagram népszerűsége döntően annak a jellemzőnek is köszönhető, hogy a magyar Z generáció tagok jelentős többsége fotót posztol és csak elenyésző számban posztolnak videót (amit az Instagramon nem lehet és a Youtube-ra mennének akkor). Elmondható tehát, hogy ez a generáció elsősorban képekben fejezi ki önmagát és képekben gondolkodik. Szintén a 2017. évi hazai online kutatásból derült ki, hogy az Instagramot használó középiskolások több mint fele számára fontos az egyéniség kifejezése, valamint a közölni kívánt kompozíció szépsége egy Instagram képnél.

A kutatások kiterjedtek arra is, hogy mely alkalmazásokat nem használják szívesen a Z generáció tagjai. Csak listába foglalva csak felsorolom, hogy mely alkalmazások kaptak alacsony népszerűségi helyezést a felmérésekben:

- Google+: Alapvetően nem használják. Sokan nem is tudják, hogy van ilyen.
- Whisper: Nem igazából elterjedt alkalmazás. A whisper keretében ún. botrányos valóságokat lehet közzétenni.
- Vine: A videók készítése hanyatlóban van e platformon.
- YouTube: Alapvetően csökkenő trend látható, de még ma is nagyon népszerű. Z generáció esetében az online videó egy komoly kitörési pont lehet. Kérdés melyik platform fut be végül.

5. Jövőbeni célok és alkalmazások a z generáció esetében

A felmérések elsősorban a jelenlegi használati szokásokat kívánták felmérni, azonban a a komoly arányban kapott válaszok száma miatt ki kell térni e kérdéskörre. Korábbiakban már utaltam arra, hogy a jövő munkaerő-piaci kihívásaival kapcsolatban az oktatási rendszer mai állapotában legalábbis megkérdőjelezhetően tűnik sikerre ítélni. Sok szempontból érdekes ennek tükrében elemezni a kapott válaszokat.

A felmérések során a Z generáció tagjainak mintegy 30%-a válaszolta, hogy a jövőben online videózással akar foglalkozni. Ez a mai formájában talán a videós bloggereket jelentheti leginkább. Sok esetben még nem is munkaként kezelt online videó szakmával kapcsolatban az mindenképp kijelenthető, hogy a hazai oktatási rendszer kifejezetten felkészületlen. Ha csak az eszközparkot vizsgáljuk, akkor már sajnos ma is kiállítható az elégtelen bizonyítvány. Ha és amennyiben feltételezni merjük, hogy a felmérésekben foglaltak ellenére talán nem az online videózás lesz a Z generáció tagjai jövőbeni foglalkozásának a fő eleme, mindazonáltal megállapítható, hogy a közösségi alkalmazások és a virtuális térben szükséges képességek oktatása tekintetében a magyar oktatási rendszer nem megfelelően felkészült.

6. Várható kilátások és kihívások a munkaerő-piacon

A Z generáció munkába lépése esetén már a munkaerőpiac jelentős átalakulásokon megy át. A digitális nemzedék korábbi generációkhoz viszonyított alacsony létszáma következtében előreláthatóan a munkaerő-piaci kereslet jelentősen emelkedik, míg a kínálat értelemszerűen jelentősen csökken. Ezek a folyamatok a munkáltatók közötti verseny erősödéséhez vezetnek és ennek következményeként át kell alakulnia a munkaerő-piac kínálati oldalának.

Ha a fenti alkalmazásokkal kapcsolatos tapasztalatokat összegezzük, akkor a munkáltatók számára jelentős átalakítási folyamatokat kell levezényelni. Sokkal több hangsúlyt kell majd fektetni a munkaerő-piaci tervek megalkotása során a humán erőforrás tervezéséből származó kihívásokra, a karrier utak bemutatására, a vállalati utánpótlás nevelésre.

A fenti Instagram alapú felmérési adatok alapján megállapítható, hogy a munkáltatóknak sokkal többet kell foglalkozniuk a jövőben – a Z generáció vizuális élmény utáni vágyából eredően – a munkahely kialakítására, designjára. Kiemelten nagy prioritást kap majd a kinevelt munkaerő megtartás is.

A különböző munkaerő-piaci kutatások alapján a jövő a 'freetereknek' nevezett munkavállalóké. Ha az eddigi példákat vesszük alapul, akkor a mai munkavállaló – angol szakszargonban salary man – engedi, hogy előírják mit, hogyan és mikor csináljon és a vállalati kultúra szerves részeként tekint magára. A jövőbeni munkavállaló, mely jelen esetben már a Z generáció tagja sokkal inkább több helyen is szívesen dolgozik egyszerre ezzel is megvalósítva önmagát. A jövőben ezek a szakemberek nem ragaszkodnak majd egy vállalat-hoz, hiszen nem aggódnak amiatt, hogy nincs fix fizetésük és stabil pozíciójuk. Sokkal nagyobb kihívás lesz őket integrálni a vállalati felépítésbe, hiszen a fő céljuk a saját álmuk megvalósítása lesz és a kötöttségeket sem kedvelik túlságosan. Előreláthatóan a Z generáció tagjai is hasonló munkahelyi elvárásokat fogalmaznak majd meg hasonlóképp az Y generáció tagjaihoz.

Ezen kívül a Z generáció vagy az „új alkalmazkodók” a saját identitás kifejezésének generációja is lesz, amiből az következik, hogy egy-két évtizeden belül azok a vállalatok lesznek sikeresek, amelyek magukhoz tudják vonzani az egyének identitását. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy egy sikerre törekvő vállalat esetében nem fordulhat elő, hogy a társaság által követett és a kívülállók számára közvetített értékek eltérjenek egymástól. A vállalatnak azt a képet kell magáról mutatnia, amilyen valójában. Azaz a vállalati arculatnak nagy szerepe lesz abban, hogy ezt az azonosulást a vállalat, mint identitás és az egyén, mint identitás között megvalósítsa.

7. Összefoglalás

A korábbi generációkkal összehasonlítva a Z generációt elsősorban a virtuális térben történő megjelenő viselkedési mintái és a térben használt alkalmazásokkal kapcsolatos használati szokásai alapján lehet megkülönböztetni a korábbi generációktól. Kijelenthető, hogy ez az első nemzedék, amelyik már egyértelműen a digitális átalakulás folyamatában nő fel. Következésképp, ez a generáció a digitális média és az okos telefonok világában szocializálódik, valamint ezek a jelenségek sok ponton meghatározzák majd a viszonyukat is a munka világához. A korábbi generációkhoz képest teljesen új és más platformokon és csatornákon kommunikálnak. Alapvetően a stílusuk is teljes eltér a korábbi nemzedékektől. A munkáltatói piacnak fel kell készülnie, hogy egy létszámében kisebb, de jobb oktatással bíró nemzedék közeledik a munkaerő-piac felé, mely nagyon jelentős átalakításokra kényszerítheti rá a vállalatokat is. Új munkavállalási formák kialakulása is várható, hiszen a generáció tagjai közül sokan saját álmaik megvalósítására töreksenek majd első sorban és ez erőteljesebben jelenik majd meg a munkaerőpiacon, mint korábban bármikor.

JEGYZETEK

1. Tari Annamária (2011): Z generáció, Terricum Kiadó Kft.
2. Think with Google, Generation Z. (2017): New insights into the mobile-first mindset of teens.
3. British Telecommunications és Medián közös felmérés (2017).
4. Online kutatás Z generációs szokásokat illetően (2017). Antall József Tudásközpont Szóda Műhely, Budapesti Metropolitan Egyetem, Noizz.hu portal, Noguchi Portell Novelli kommunikációs ügynökség.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adecco Usa (2015): Generation Z vs. Millennials, Adecco 2015 Way to Work Survey, old. 5–12., letöltés ideje: 2018. 01. 15., (<http://pages.adeccousa.com/rs/107-IXF-539/images/generation-z-vs-millennials.pdf>)
- Anjali Singh (2014): Challenges and Issues of Generation Z, Journal of Business and Management, 2014/16/7., old. 59–63.
- Dr. A. P. Singh, Jianguanglung Dangmei (2016): Understanding the Generation Z: The future workforce, South-Asian Journal of Multidisciplinary Studies, 2016/3/31, old.. 2–12., letöltés ideje: 2018. 01. 11., (file:///C:/Users/suko/Downloads/UNDERSTANDING-THE-GENERATION-Z-THE-FUTURE-WORKFORCE.pdf)
- Ernst & Young LLP (2016): Next-gen workforce: secret or weapon or biggest challenge?, EY Publication, 2016, old. 2–10. letöltés ideje: 2017. 12. 28. ([http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-next-gen-workforce-secret-weapon-or-biggest-challenge/\\$FILE/ey-pdf-next-gen-workforce-secret-weapon-or-biggest-challenge.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-next-gen-workforce-secret-weapon-or-biggest-challenge/$FILE/ey-pdf-next-gen-workforce-secret-weapon-or-biggest-challenge.pdf))
- Gallup (2016): How Millennials Want to Work and Live, Report from Gallup, old. 2–11.
- Dr. Töröcsik Mária (szerk. Pál Eszter) (2013): A „Z” generációról – Irodalmi áttekintés, TÁMOP-4.2.3-12/1/KONV-2012-0016 SZÁMÚ, „Tudománykommunikáció a Z generációnak”c. projekt, old. 22–32. letöltés ideje: 2017. 12. 11.
- Marc McCrindle (2011): Word Up: A Lexicon and Guide to Communication in the 21st Century, old. 11–23.
- Stacy Wood (2016): Generation Z as Consumers: Trends and Innovation, Langdon Distinguished Professor of Marketing, College of Management, N.C. State University old. 2–3.
- Triple-a-Team AG (2016): Generation Z, Metastudie über die kommende Generation, old. 3–9., letöltés ideje: 2018. 01. 08. (http://www.sprachenrat.bremen.de/files/aktivitaeten/Generation_Z_Metastudie.pdf)
- Bruce Tulgan (2013): Meet Generation Z: The second generation within the giant “Millennial” cohort, Rainmaker Thinking, Inc., 2013, old. 22–35.
- Vincze Dalma (2015): Z generáció és a mobiltelefon, Szeged, 2015, OTDK, Szegedi Tudományegyetem, old. 12–24. letöltés ideje: 2018. 01. 04.
- Zombainé Tarnótzky Krisztina (2015): Generációk összehasonlítása, különös tekintettel a Z generáció és tanáraik között fellelhető különbségekre, Budapesti Gazdasági Főiskola Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Kar, old. 12–18.

SZABÓ Zsolt Mihály

PhD-hallgató

Óbudai Egyetem, Biztonságtudományi Doktori Iskola

PhD student

Óbuda University, Doctoral School on Safety and Security Sciences, Budapest

zsolt@tamiyaryu.hu

„NYUGDÍJBIZTONSÁG JÖVŐJE” – A NYUGDÍJRENDSZER MIKROSZIMULÁCIÓS MODELLEZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI

“THE FUTURE OF PENSION SECURITY”: THE POSSIBILITIES OF MICROSIMULATION MODELING OF THE PENSION SYSTEM

ABSTRACT

One of the most significant societal changes that threaten the Member States of the European Union is the high aging of the population and its present and expected impact on economies and the pension security of citizens. Hungary, like the Member States of the European Union, is aging and is facing different challenges, the most important of which is the health system, the social security and pension system, and the transformation of the tax system. These economic and societal challenges require long-term government strategies, which strategies need to be modeled, tested and verified in some way. In the developed countries of the European Union, a methodology for microsimulation has been applied for a long time, which is becoming more and more popular in Hungary in the impact assessment of measures. The study is structured in three parts. The first section presents the current and future trends of the European Union's population through statistical analyzes. The second part presents the results of the pension modeling of the Member States of the European Union, including the applicability of the results of operational research in the modeling of pension systems. The third section outlines the partial results of the research project entitled “Economic Impact of Global Aging on Retirement Security”.

Kulcsszavak: Európai Unió, a társadalom elöregedése, nyugdíj-rendszer

Keynotes: European Union, aging of the population, pension system

1. Bevezetés

Az Európai Unió tagállamait veszélyeztető társadalmi változások egyik legjelentősebbike a népesség nagyfokú öregedése, és ennek jelenlegi és várható hatása a gazdaságokra. Magyarországnak az Európai Unió tagállamaihoz hasonlóan népessége nagymértékben öregszik, és ennek hatásaként különböző kihívásokkal kell szembenéznie, melyek közül a legfontosabbak az egészségügyi rendszer, társadalombiztosítási- és nyugdíjrendszer, és az adórendszer átalakítása.

Az említett gazdasági és társadalmi kihívások hosszú távú kormányzati stratégiákat követelnek meg, mely stratégiákat valamilyen módon modellezni, tesztelni, ellenőrizni szükséges. Az Európai Unió fejlett országaiban már régóta alkalmazzák mikroszimuláció módszertanát, mely hazánkban is egyre népszerűbb az intézkedések hatásvizsgálatára.

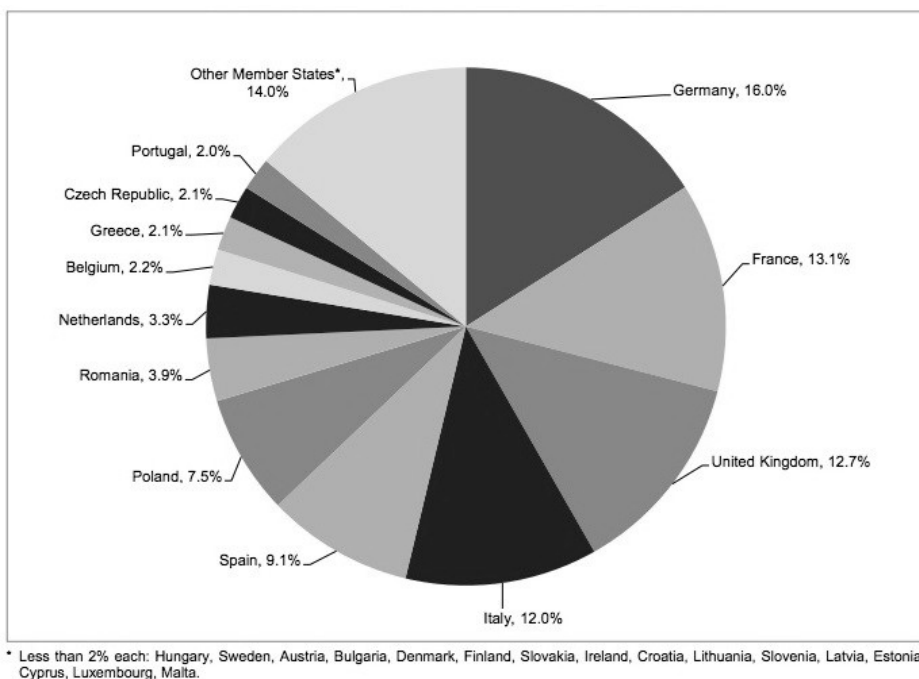
A tanulmány három részből épül fel. Első része az Európai Unió népességének jelenlegi és jövőbeni alakulását mutatja be statisztikai elemzések segítségével. A második rész az Európai Unió tagállamainak nyugdíjmodellezésének eredményeit mutatja be, kitérve mo-

dern számítási módszerek eredményeinek alkalmazhatóságára a nyugdíjrendszerek modellezése során. A harmadik része a „Globális öregedés gazdasági hatásai a nyugdíjbiztonságra” című kutatási projekt részeredményeit ismerteti.

2. Európai Unió népességének jelenlegi és jövőbeni alakulása

Az Európai Unió hivatalos honlapján jelentette meg az Unióban élők számának változásával kapcsolatos 2015-ös jelentését.¹ Az 1. ábra alapján a 2% alattiak csoportjának olyan országok is a tagjai, mint például Svédország, Ausztria, Bulgária, Dánia, Finnország, Szlovákia, Írország, Luxemburg, ciprus vagy Málta. Azért az összes 2%-os sem ad ki többet, mint az Unió lakosságának 14%-át, ezzel a kis országok nem tudnák lenyomni a legnagyobb túlsúlyban lévő németeket, akik az Unió lakosságának a 16%-át adják. Utánuk következnek a franciák (13,1%), majd az angolok (12,7%), az olaszok (12,0%), a spanyolok (9,1%), a lengyelek (7,5%), és a románok (3,9%). A jelentés szerint a fejlődés motorját a migráció adta.

1. ábra: Az egyes országok népessége az Európai Unió összes lakosához 2015. január 1.

Forrás: Eurostat (2015)

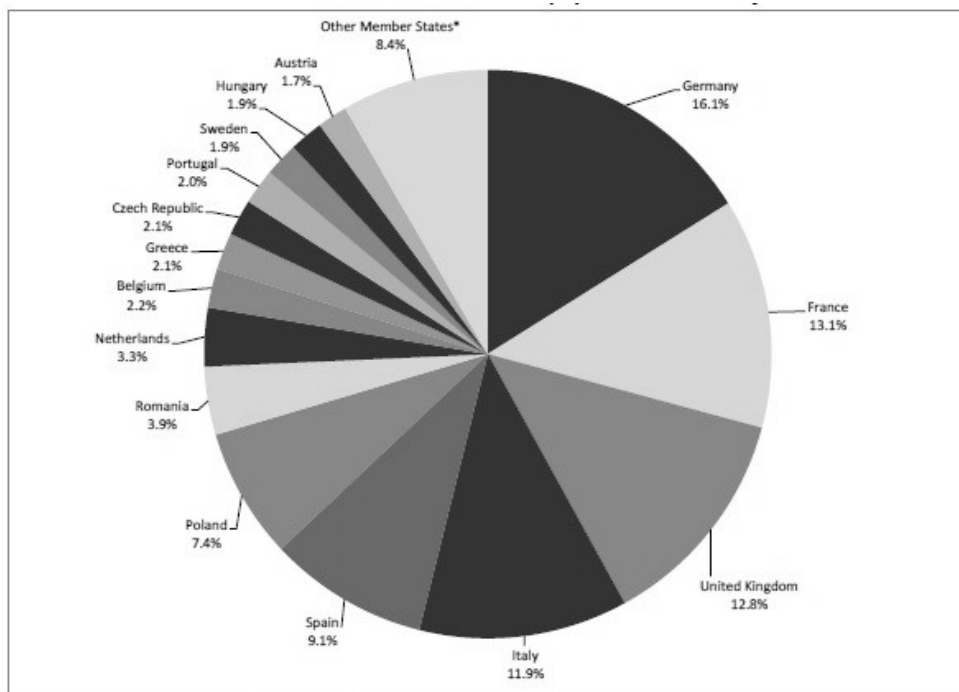
Az Európai Unió hivatalos honlapján jelentette meg az Unióban élők számának változásával kapcsolatos 2016-ös jelentését.² 2016. január 1-jén az Európai Unió (EU) lakosságát 510,1 millióra becsülték, szemben a 2015. január 1-jén 508,3 millióval. 2015-ben az EU-ban közel 5,1 millió újszülött született, míg több mint 5,2 millió ember meghalt, ami azt jelenti, hogy az EU legelső alkalommal rögzítette lakosságának negatív természetes változását. A változás fennmaradó részét (pozitív) főként a nettó migráció hajtja. Németország lakossága (82,2 millió lakos), Franciaország (66,7 millió), az Egyesült Királyság (65,3 millió) és Olaszország (60,7 millió). Együtt élnek az EU lakosságának több mint felével.

2015-ben a lakosság száma tizenhét tagállamban nőtt és tizenegyen csökkent. A legnagyobb növekedés Luxemburgban (+23,3/1000 lakos), Ausztria előtt (+14,4%), Németország

(+11,8%), Málta (+11,7%), Svédország (+10,6%), Dánia (+8,4%) és Belgium (+7,2%). Ezzel szemben a legnagyobb csökkenést Litvániában (–11,3%), Lettorszáiban (–8,7%) és Horvátországban (–8,2%), majd Bulgária (–6,7%), Görögország (–6,0%) és Románia (–5,6%). Összeségében az EU lakossága csaknem 2 millió emberrel (+3,5%) nőtt 2015-ben.

A 2. ábra alapján az EU teljes lakosságának 2016. január 1-jén 16,1%-át számolva Németország továbbra is a legnépesebb Franciaországban (13,1%), az Egyesült Királyság (12,8%), Olaszország (11,9%), Spanyolország (9,1%) és Lengyelország (7,4%). A fennmaradó tagállamok esetében 9 az EU lakosságának 4 és 1,5%-a között van tizenegy részese-dése kevesebb, mint 1,5%.

2. ábra: Az egyes országok népessége az Európai Unió összes lakosához 2016. január 1.

* Less than 1.5% each: Bulgaria, Denmark, Finland, Slovakia, Ireland, Croatia, Lithuania, Slovenia, Latvia, Estonia, Cyprus, Luxembourg, Malta.

Forrás: Eurostat (2016)

Az Európai Unió hivatalos honlapján jelentette meg az Unióban élők számának változásával kapcsolatos 2017-es jelentését.³ 2017. január 1-jén az Európai Unió (EU) lakosságát 511,8 millióra becsülték, szemben a 2016. január 1-jén 510,3 millióval. A 2016-os év során az EU-ban (5,1 millió) az EU lakosságának természetes változása semleges volt. A népességváltozás (pozitív, 1,5 millió lakossal) a nettó migráció miatt következett be. Németország 82,8 millió lakossal (vagy 2017. január 1-jén az EU teljes lakosságának 16,2%-a). Németország legnagyobb lakossága Franciaország előtt (67,0 millió, vagy 13,1%), az Egyesült Királyság (65,8 millió, azaz 12,9%), Olaszország (60,6 millió, vagy 11,8%), Spanyolország (46,5 millió, vagyis 9,1%) és Lengyelország (38,0 millió, azaz 7,4%). A fennmaradó tagállamok esetében 9 az EU lakosságának 4 és 1,5%-a között van, és 13%-a kevesebb, mint 1,5%. Ezeket a számokat az Eurostat, az Európai Unió statisztikai hivatala adta ki, közvetlenül a világ népességének napja (július 11.) előtt.

Az Európai Unió hivatalos honlapján megjelent 2015, 2016 és 2017-es jelentések az Unióban élők számának változásával kapcsolatosak, melyekben foglaltak nem túl pozitív

a Magyarország számára. A populáció csökkenésének arányát figyelembe véve, Magyarország lakossága 1995-ben még az európai Unió 2,1%-át adta, 2017-re már csak az Unió lakosságának az 1,9%-a mondhatja magáról, hogy ő magyar állampolgár.⁴ A 3. ábra alapján, igazolva az Európai Unió statisztikai hivatala általi adatokat, Magyarország lakosságának száma évről évre csökken és az előrejelzések alapján, nem is fog növekedni.⁵

3. ábra: Az egyes országok népessége az EU-27 összes népességének arányban

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
EU-28	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0 ^P	100,0	100,0	100,0 ^P	100,0 ^P	100,0 ^P
Belgium	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2 ^P	2,2 ^P	2,2 ^P	2,2 ^P
Bulgária	1,6	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,4	1,4 ^P	1,4	1,4 ^P	1,4 ^P
Csehország	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1 ^P	2,1 ^P	2,1 ^P	2,1 ^P
Dánia	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1 ^P	1,1 ^P	1,1 ^P	1,1 ^P
Németország	16,6	16,5	16,4	16,3	16,2	15,9	15,9	15,9	15,9 ^P	16,0 ^P	16,1 ^P	16,2 ^P
Észtország	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3 ^P	0,3 ^P	0,3 ^P	0,3 ^P
Írország	0,8	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9 ^P	0,9 ^P	0,9 ^P	0,9 ^P
Görögország	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2 ^P	2,1 ^P	2,1 ^P	2,1 ^P
Spanyolország	8,9	9,0	9,1	9,2	9,2	9,3	9,3	9,2	9,2 ^P	9,1 ^P	9,1 ^P	9,1 ^P
Franciaország	12,7	12,8	12,8	12,8	12,8	12,9	13,0 ^P	13,0	13,0 ^P	13,1 ^P	13,1 ^P	13,1 ^P
Horvátország	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,8	0,8	0,8 ^P	0,8	0,8 ^P	0,8 ^P
Olaszország	11,7	11,7	11,7	11,7	11,8	11,8	11,8	11,8	12,0 ^P	12,0 ^P	11,9 ^P	11,8 ^P
Ciprus	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2 ^P	0,2 ^P	0,2 ^P	0,2 ^P
Lettország	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4 ^P	0,4 ^P	0,4 ^P	0,4 ^P
Litvánia	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6 ^P	0,6 ^P	0,6 ^P	0,6 ^P
Luxemburg	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1 ^P	0,1 ^P	0,1 ^P	0,1 ^P
Magyarország	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	1,9 ^P	1,9 ^P	1,9 ^P	1,9 ^P
Málta	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1 ^P	0,1 ^P	0,1 ^P	0,1 ^P
Hollandia	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3 ^P	3,3 ^P	3,3 ^P	3,3 ^P
Ausztria	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7 ^P	1,7 ^P	1,7 ^P	1,7 ^P
Lengyelország	7,7	7,6	7,6	7,6	7,6	7,6	7,6	7,5	7,5 ^P	7,5 ^P	7,4 ^P	7,4 ^P
Portugália	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1 ^P	2,0 ^P	2,0 ^P	2,0 ^P
Románia	4,3	4,2	4,1	4,1	4,0	4,0	4,0	3,9 ^P	3,9	3,9	3,9 ^P	3,8 ^P
Szlovénia	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4 ^P	0,4 ^P	0,4 ^P	0,4 ^P
Szlovákia	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1 ^P	1,1 ^P	1,1 ^P	1,1 ^P
Finnország	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1 ^P	1,1 ^P	1,1 ^P	1,1 ^P
Svédország	1,8	1,8	1,8	1,8	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9 ^P	1,9 ^P	1,9 ^P	2,0 ^P
Nagy-Britannia	12,2	12,3	12,3	12,4	12,4	12,5	12,6	12,7	12,7 ^P	12,8 ^P	12,8 ^P	12,9 ^P

^P Előzetes adat.

Forrás: KSH (2017)

A 4. ábra alapján, mely az Európai Unió országainak időskori eltartottsági rátájakat mutatja 1990 és 2016 között. A mutató az időskorú (65 éves és idősebb), általában gazdaságilag inaktív személyek teljes számának és a munkaképes korú (15–64 éves) személyek számának % arányát adja meg, melyre a későbbiekben még vissza fogunk térni.⁶

4. ábra: Időskori eltartottsági ráta (1990–2016)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
EU-28	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0 ^P	100,0	100,0 ^P	100,0 ^P	100,0 ^P	100,0 ^P
Belgium	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2 ^P	2,2 ^P	2,2 ^P	2,2 ^P
Bulgária	1,6	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,4	1,4 ^P	1,4	1,4 ^P	1,4 ^P
Csehország	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1 ^P	2,1 ^P	2,1 ^P	2,1 ^P
Dánia	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1 ^P	1,1 ^P	1,1 ^P	1,1 ^P
Németország	16,6	16,5	16,4	16,3	16,2	15,9	15,9	15,9	15,9 ^P	16,0 ^P	16,1 ^P	16,2 ^P
Észtország	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3 ^P	0,3 ^P	0,3 ^P	0,3 ^P
Írország	0,8	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9 ^P	0,9 ^P	0,9 ^P	0,9 ^P
Görögország	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2 ^P	2,1 ^P	2,1 ^P	2,1 ^P
Spanyolország	8,9	9,0	9,1	9,2	9,2	9,3	9,3	9,2	9,2 ^P	9,1 ^P	9,1 ^P	9,1 ^P
Franciaország	12,7	12,8	12,8	12,8	12,8	12,9	13,0 ^P	13,0	13,0 ^P	13,1 ^P	13,1 ^P	13,1 ^P
Horvátország	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,8	0,8	0,8 ^P	0,8	0,8 ^P	0,8 ^P
Olaszország	11,7	11,7	11,7	11,7	11,8	11,8	11,8	11,8	12,0 ^P	12,0 ^P	11,9 ^P	11,8 ^P
Ciprus	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2 ^P	0,2 ^P	0,2 ^P	0,2 ^P
Lettország	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4 ^P	0,4 ^P	0,4 ^P	0,4 ^P
Litvánia	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6 ^P	0,6 ^P	0,6 ^P	0,6 ^P
Luxemburg	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1 ^P	0,1 ^P	0,1 ^P	0,1 ^P
Magyarország	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	1,9 ^P	1,9 ^P	1,9 ^P	1,9 ^P
Málta	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1 ^P	0,1 ^P	0,1 ^P	0,1 ^P
Hollandia	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3 ^P	3,3 ^P	3,3 ^P	3,3 ^P
Ausztria	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7 ^P	1,7 ^P	1,7 ^P	1,7 ^P
Lengyelország	7,7	7,6	7,6	7,6	7,6	7,6	7,6	7,5	7,5 ^P	7,5 ^P	7,4 ^P	7,4 ^P
Portugália	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1	2,1 ^P	2,0 ^P	2,0 ^P	2,0 ^P
Románia	4,3	4,2	4,1	4,1	4,0	4,0	4,0	3,9 ^P	3,9	3,9	3,9 ^P	3,8 ^P
Szlovénia	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4 ^P	0,4 ^P	0,4 ^P	0,4 ^P
Szlovákia	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1 ^P	1,1 ^P	1,1 ^P	1,1 ^P
Finnország	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1 ^P	1,1 ^P	1,1 ^P	1,1 ^P
Svédország	1,8	1,8	1,8	1,8	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9 ^P	1,9 ^P	1,9 ^P	2,0 ^P
Nagy-Britannia	12,2	12,3	12,3	12,4	12,4	12,5	12,6	12,7	12,7 ^P	12,8 ^P	12,8 ^P	12,9 ^P

^P Előzetes adat.

Forrás: KSH (2017)

3. Az állami nyugdíjrendszer modellezése és hatásvizsgálata

A nyugdíjrendszerek hosszú távra szólnak és hatásuk és hosszú távon fejti ki hatását. A nyugellátáshoz akkor juthat a nyugdíjas, ha az állam megfelelő mennyiségű bevétellel rendelkezik, és havi járandóságot tud fizetni, vagy pedig az egyén a munkavégzése során félretesz és tartalékot halmoz fel idősebb napjaira. Az európai társadalombiztosítási nyugdíjrendszerek vagy jövedelemalapú nyugdíjrendszerek a következő három széles körben sorolhatók: járadékkal meghatározott (defined contribution DB), névleges egyéni számlák (notinal defined contribution NDC) és pontrendszer (point system PS).⁷ Az legtöbb országban a pillérek súlya változó, hibrid rendszerek alakultak ki. Az tagállamok egy részénél már elkezdődött az átmenet az ún. járadék meghatározott (defined benefit DB) rendszerekről a járulékmeghatározott (DC) szisztémákra. Esetenként már az ún. névleges számlák rendszere (NDC) működik, míg más országokban a pontrendszer (PS) kerül alkalmazásra. Ezen túlmenően van ahol kombinált rendszer működik és minimumnyugdíj intézménye (Flat-rate) egészül ki a járadékkal meghatározott (DB) modellel.

5. ábra: Az európai társadalombiztosítási nyugdíjrendszerek

Country	Type	Country	Type
BE	DB	LU	DB
BG	DB	HU	DB
CZ	DB	MT	Flat rate + DB
DK	DB	NL	DB
DE	PS	AT	DB
EE	DB	PL	NDC
IE	Flat rate + DB	PT	DB
EL ⁽¹⁾	Flat rate + DB + NDC	RO	PS
ES	DB	SI	DB
FR ⁽²⁾	DB + PS	SK	PS
HR	PS	FI	DB
IT	NDC	SE	NDC
CY	PS	UK	DB
LV	NDC	NO	NDC
LT	DB		

Forrás: Európai Bizottság (2017)

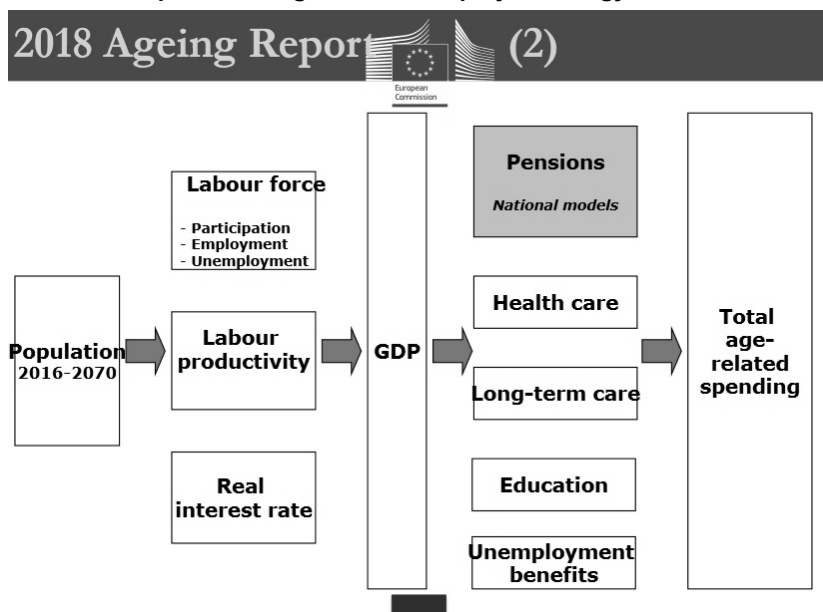
Ami egységesnek mondható, az a törekvés a korai nyugdíjazás visszaszorítására, a munkavállalók munkaerőpiacon tartására. A nyugdíjkorhatár emelése és hozzáigazítása a várható élettartam emelkedéséhez, több pilléren nyugvó nyugdíjrendszerek működtetése a nyugdíjak összegének csökkentése. A végrehajtandó nyugdíjreformok célja a fenntartható és megfelelő nyugdíjak biztosítása. A fenntarthatóság azt jelenti, hogy a finanszírozható és hosszútávon működőképes. A megfelelőség pedig azt jelenti, hogy megfelelő nagyságú összeget biztosít az időskori elszegényedés elkerülése érdekében. A cél a kockázat megosztása, ugyanis olyan nyugdíjrendszer nem hozható létre, mely független a demográfiai változásoktól és a nemzetközi gazdasági folyamatoktól. A kockázatmegosztásnak a kormány és az egyének között is működnie kell. A kormány által meghatározott első pillérnek (a társadalombiztosítási nyugdíjnak) garantálnia kell, hogy az emberek részére minimum olyan összeget biztosít, amely véd az elszegényedéstől. Az egyének felelőssége viszont a saját megtakarításokra, a különböző felhalmozásokra vonatkozik, amit megfelelő előrelátással és a jövő iránti felelősséggel kell összegyűjteni. A kockázatmegosztás a felosztó-kirovó rendszerben a generációk között is jelentkezik, valamint kockázatmegosztásról beszélhetünk akkor is,

amikor a nyugdíjrendszerek átalakítása azért történik, hogy a járadékmeghatározott (DB) rendszerekről áttérés legyen a járulékmeghatározott (DC) rendszerekre.

Magyarországon 1997-ig érvényben lévő nyugdíj-finanszírozási rendszer az úgynevezett felosztó-kirovó rendszer alapján működött. Ez annyit jelent, hogy a gazdaságilag aktív munkavállalók befizetéseiből fedezik a nyugdíjakat. Lényegében ez egy generációk közötti átcsoportosítást jelentett, hiszen a „fiatal” korosztályok mindig kötelezhetőek az „idősek” nyugdíjának finanszírozására. Ez a rendszer akkor biztonságosan fenntartható, ha a bevételek fedezik a kiadásokat. Így a foglalkoztatottak számának lépést kellene tartania a nyugdíjasok számával. Napjainkban azonban azt tapasztalhatjuk, hogy az életkor meghosszabbodásával egyre nagyobb számú nyugdíjas réteget kell „eltartani”, amely mellett viszont a gazdaság teljesítményének negatív alakulása jellemző, így egyre kevésbé fedezik a járulékbefvételek a nyugdíjakat, mely hiányt az államnak máshonnan kell előteremtenie, amely hosszú távon gazdaságilag nem fenntartható. A magyar nyugdíjrendszer jelenleg két pilléren támaszkodik. Az I. pillér: az állami nyugdíjrendszer felosztó-kirovó módon működik és a II. pillér, mely tőkefedezet elven működik. A felosztó-kirovó rendszer kényelmes és kellemes, amíg a népesség és a gazdaság növekszik. A jelenlegi magyar kötelező tb-rendszert a következő alábbi három probléma terheli, melyek a magyar nyugdíjrendszer pénzügyi egyensúlyát hosszú távon fenyegetheti: társadalom öregedése, foglalkoztatás alacsony foka, járulékok részleges fizetése.

A makro-⁸ és mikroszimulációt⁹ az európai uniós országokban és Magyarországon is régóta használják a gazdasági folyamatok projekciós számításainak elvégzéséhez és ellenőrzésére. Az 6. és 7. ábrák az Európai Bizottság 2018-as előszámítások¹⁰ hosszú távú projekciós egyszerűsített modelljét és projekciós gyakorlatának áttekintését szemléltetik.

6. ábra: Európai Bizottság hosszú távú projekciós egyszerűsített modell

Forrás: Európai Bizottság (2017)

Az 1. táblázat, az Európai Bizottság 2018-as előszámítások¹¹ összefoglalását mutatja, továbbá az Európai Bizottság korábbi 2009,¹² 2012¹³ és a 2015-ös¹⁴ jelentéseiben szereplő előszámítások alapján: Európai Unió és Magyarország népesség már régóta nem növekszik, a gazdaság növekedése megtorpant, és a nyugdíjkiadások pedig növekedhetnek majd az előrejelzések alapján.

1. táblázat: Európai Bizottság demográfiai és makrogazdasági előszámítások az Európai Unióra (EU) és Magyarországra (HU)

	2016	2020	2030	2040	2050	2060	2070
EU lakosságának száma {millió}	510,9	516,1	524,1	528,5	528,4	524,4	520,3
HU lakosságának száma {millió}	9,8	9,8	9,7	9,5	9,3	9,1	8,9
EU – Nők esetén várható élettartam {év}	83,7	84,3	85,6	86,9	88,1	89,2	90,3
HU – Nők esetén várható élettartam {év}	79,6	80,4	82,3	84,0	85,7	87,2	88,6
EU – Férfiak esetén várható élettartam {év}	78,3	79,1	80,7	82,2	83,6	84,9	86,1
HU – Férfiak esetén várható élettartam {év}	72,8	73,7	76,0	78,2	80,3	82,1	83,9
EU – Születések száma {év}	1,58	1,63	1,69	1,73	1,76	1,78	1,81
HU – Születések száma {év}	1,48	1,61	1,68	1,72	1,75	1,77	1,80
EU – időskori függőségi ráta {‰}	29,6	32,1	39,5	46,6	50,4	51,6	51,2
HU – időskori függőségi ráta {‰}	27,5	31,3	35,2	41,8	49,1	53,2	52,0
EU – 15–64 év közötti munkaképes korosztály {millió}	332	330	319	307	299	294	292
HU – 15–64 év közötti munkaképes korosztály {millió}	4,623	4,616	4,710	4,367	4,086	3,879	3,793
EU – Lehetséges GDP növekedési ütem	1,3	1,4	1,3	1,3	1,5	1,5	1,5
HU – Lehetséges GDP növekedési ütem	1,9	1,9	2,1	1,2	1,5	1,3	1,3
EU – nyugdíjkiadások {GDP %-ban}	10,4	10,7	10,5	11,4	12,5	13,2	13,1
HU – nyugdíjkiadások {GDP %-ban}	10,6	10,9	10,7	12,8	13,8	14,2	14,1

Forrás: saját szerkesztés, Európai Bizottság (2017)

Jelenleg a felosztó-kirovó rendszerek a világon mindenütt súlyos válságban vannak, elkerülhetetlen az állami nyugdíjrendszer reformja. Makroszinten olyan automatizmust kellene teremteni a járulékok és a járadékok között, mely biztosítaná a rendszer hosszú távú egyensúlyát.

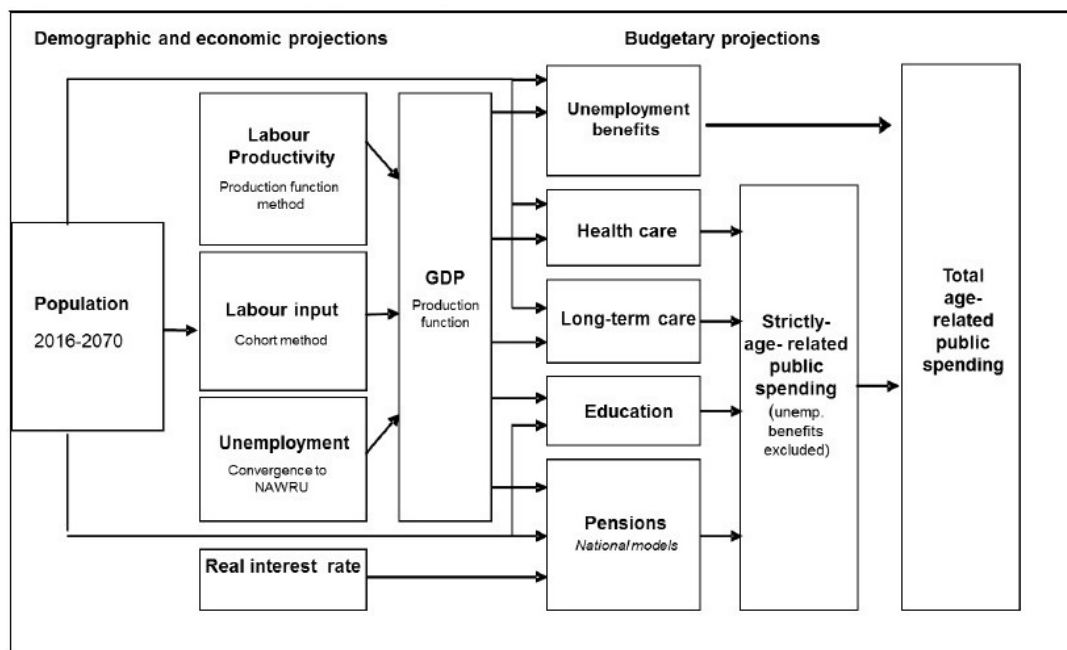
Az állami nyugdíjrendszer fenntarthatóságának kérdésének vizsgálata során a felosztó-kirovó rendszer egyszerűsített matematikai modelljét szükséges részletesen megvizsgálni: $\text{Járulékfizetők száma} \times \text{Nyugdíjjárulékkulcs} \times \text{Éves átlagkereset} = \text{Nyugdíjasok száma} \times \text{Éves átlagnyugdíj}$.

Az előrejelzések alapján a nyugdíjasok száma drasztikusan nőni fog, ezen várhatólag nem lehet változtatni. Így a képletben a baloldal növekedni fog, az egyensúly felborul. Kérdés az, hogy az egyensúlyi állapot mi módon állítható vissza.

- Járulékfizetők számának növekedése: demográfiai előrejelzések szerintem nem fog nagyon változni, sőt nagy valószínűséggel csökkenni is fog. Megoldás lehet a fiatalok gyermek vállalásának motiválása.
- Nyugdíjjárulékkulcs növelése: további adóterheket róna a munkáltatókra és a munkavállalókra is.
- Éves átlagkereset csökkentése: az alaphér így is nagyon alacsony, a kivándorlást és a munkaerőhiányt növelni. Éves átlagnyugdíj csökkentése: a nyugdíjszínvonal, jelenleg is nagyon alacsony, továbbá politikai hatásai is meghatározó, szavazatokat lehet veszteni. További lehetőség még a nyugdíjkorhatár emelése lehet, melyet Európa számos országában javasoltak majd bevezettek.

Bárhol változtatunk a képletben, az egész rendszer megborul, a két oldalnak makrogazdasági szempontból egyensúlyban kell lennie.

7. ábra: Európai Bizottság 2018-as projekciós gyakorlatának áttekintése

Forrás: Európai Bizottság (2017)

Magyarország népessége az 1990-es évek óta folyamatosan csökken. A demográfiai folyamatokat a létszámcsökkenés mellett a társadalom előregedése jellemzi. A népesség létszámának és korösszetételének várható változása jelentős kihívások elé állítja a társadalmat és a gazdaságpolitikát. Magyarországon a népesség előregedése már a következő években is felgyorsulhat, így a gazdaságpolitikai döntéshozatalban már a közeljövőben is kihívást jelenthet a munkaképes korúak létszámának csökkenése, a növekedési ütem lassulása. További kihívást jelenthet az államháztartási egyensúly fenntartása, mivel a társadalom előregedése a demográfiai változásokra érzékeny kiadási tételek (nyugdíjkiadások, egészségügyi kiadások) részarányának növekedését eredményezheti.

A munkaerő-piaci részvétel további növelése segíthet mérsékelni a társadalom előregedésének kedvezőtlen hatásait. A demográfiai változásokra adott gazdaságpolitikai reakciók (törvényi nyugdíjkorhatár emelése, a nyugdíjrendszer ellátotti létszámát érintő intézkedések) hatására az aktív népesség létszámának csökkenése a következő években elmaradhat a demográfiai folyamatok által meghatározott mértéktől. A munkapiaci részvétel ösztönzése hosszú távon egyes költségvetési kiadások növelését teheti szükségessé: az egészségügyi ráfordítások növelése segítheti az egyének korhatáron túl tartó munkavállalását, illetve az oktatás is növelheti a munkapiaci aktivitás valószínűségét. Az életen át tartó tanulás elősegítésével szintén növelhető az idősebb korcsoportokban a foglalkoztatottság. Emellett a gazdaságpolitika a megtakarítások ösztönzésével és az előtakarékoság támogatásával segítheti az időskorra való felkészülést.¹⁵

A következtetések alapján a szakemberek a vegyes rendszert javasolják az állampolgároknak. A jelenlegi nyugdíjrendszerben az időskori megélhetés biztosításának egyik kiegészítő eleme lehet, önkéntes nyugdíjpénztár választása. Az önkéntes nyugdíjpénztár lehetővé teheti azt, hogy a nyugdíjba vonuláskor képesek legyünk megőrizni az aktív éveinkben megszokott életszínvonalat. Ezek az intézmények egészítik ki az egyéb nyugdíjcélú megtakarításokat, mint például a nyugdíjbiztosítást.

4. A kutatási projekt eredményei

A kutatás a közvetlen személyek jelenlegi és jövőbeni állapotára is irányul. Kíváncsiak vagyunk, hogy a válaszadók mi irányítja az öngondoskodás döntését, milyen szokások, folyamatok befolyásolták a döntését, pontosabban mi motiválta a vizsgált nyugdíjrendszer kiválasztása mellett. A kérdőíves kutatás segítségével megvizsgáltuk a válaszadók viselkedésgazdasági alapok és faktoranalízis módszertanával, hogy milyen döntési lehetőségek állnak rendelkezésünkre a jövőben lehetséges nyugdíjjal kapcsolatban. A kutatás vizsgálja, hogy az öngondoskodás, mint nyugdíjkiegészítő pillér mennyire kap szerepet ma a köztudatban és döntéseinkben, továbbá milyen lehetséges nyugdíjrendszert tartanak kívánatosnak a jövőben, miből fog állni a jövő nemzedéknek nyugdíja, hányan fognak dolgozni és hogyan a jövőben.

3. táblázat: A kitöltők statisztikai adatai

A válaszadók száma (n)	500
Férfi	270
Nő	230
Életkori átlag (év)	31

Forrás: saját szerkesztés

A kutatás abból az alapvető feltételezésből indul ki, hogy az emberek a nyugdíjjal kapcsolatban félelemmel, bizonytalansággal gondolnak. Az előző fejezetek alapján belátható, hogy a felosztó-kirovó rendszer válságban van, így a nyugdíjrendszer II. pillére, az öngondoskodás napjainkban egyre nagyobb figyelmet kap. Az öngondoskodás segít megőrizni anyagi és személyes függetlenségünket, valamint családunk iránti felelősségvállalásunkat is kifejezi. A fejlett európai országokban már régóta fontos szerepet játszik az öngondoskodás. A döntéseink mögött lévő motivációk mélyebb megértéséhez a faktoranalízis statisztikai eljárás egyes részeit használtam fel, mely napjainkban nagyon elterjedt számítógépes módszer a személyiség feltérképezésében. A kérdőív adatainak feldolgozását és a statisztikai számításokat az SPSS szoftverrel végeztem tanszéki segítséggel. Az online kérdőíves kutatás 2017-ben történt. A kérdőívet a válaszadók online formában a kerdoivem.hu (link: <http://www.kerdoivem.hu/kerdoiv/927511662/>) segítségével tölthették ki. A 3. táblázat alapján a válaszadók száma összesen 500 fő (n = 500) volt. Alapvető kérdéseim, amire kerestem a válaszokat a nyugdíjrendszerek, nyugdíj célú megtakarítási formák és öngondoskodás, nyugdíjbiztonság tervezéséhez kapcsolódtak, mivel ezek az elemek, amik meghatározzák jövőbeni egzisztenciánk pénzügyi hátterét, vagyis az öngondoskodásunk mértékét. A kutatáson belül 3 csoportba lettek osztva a válaszok:

1. Nyugdíjrendszerekről ismeret (kötelező, önkéntes);
2. Pénzügyi előtervezés (megtakarítások különböző jellemzői);
3. Öngondoskodás szerepe (személyiség feltérképezése).

A fenti három csoportot a kvalitatív kutatás külön elemzi. A három csoportot számos statisztikai értékelésnek vetettük alá, mint például átlagok, gyakoriság, keresztábla. Jelen tanulmányban csak az állami nyugdíj és az öngondoskodás szerepét vizsgáljuk meg. A kérdőív kérdéseire adott válaszok alapján a válaszadók alapvetően tájékozottak a nyugdíjrendszerrel kapcsolatban, de a jelenlegi állami nyugdíjrendszert a válaszadók 92,2%-a nem tartja stabilnak.

Ezzel szemben a nyugdíj előtakarékoságban inkább bíznak, a válaszadók 65,2%-a igen válasza alapján. Nyugdíjbiztosítással válaszadók közül csak 15,6%-a rendelkezik, addig nyugdíj-előtakarékoság valamilyen formájával a válaszadók 96,2%-a rendelkezik. Az eredményekből is igazolni látszik, hogy a pénzügyi megtakarítások fontosak a válaszadóknak.

4. táblázat: A kor szerepe a nyugdíj célú megtakarításoknál

		NYUGDÍJ-MEGTAKARÍTÁSSAL RENDELKEZIK		
		Igen	Nem	Összesen
KORA (év)	15–19 között	1	63	64
	19–28 között	48	162	210
	29–48 között	100	73	173
	49 felett	33	20	53
Összesen		182	318	500
Százalék (%)		36,4	63,6	100

Forrás: saját szerkesztés

A 4. táblázat segítségével további belső összefüggések látható, például az előtakarékoskodás kor szerinti eloszlásban, a 29–48 év közöttieknek fontos az előtakarékoskodás.

Az 5. táblázat segítségével további belső összefüggések látható, a nyugdíj előtakarékoskodás optimizmus szerepe között. A nyugdíj előtakarékoskodás az optimista férfiak számára fontosabb a nagyobb 324 igen válaszok miatt, mint a hasonló tulajdonságú nők számára.

4. táblázat: A kor szerepe a nyugdíj célú megtakarításoknál

			NYUGDÍJ-ELŐTAKARÉKOSSÁG		Összesen
			Férfi	Nő	
OPTIMISTA	Igen	Darab	324	12	336
		% OPTIMISTA	96,4%	3,6%	100,0%
		% NYUGDÍJD-ELŐTAKARÉKOSSÁG	67,4%	63,2%	67,2%
		% Összesen	64,8%	2,4%	67,2%
	Nem	Darab	157	7	164
		% OPTIMISTA	95,7%	4,3%	100,0%
		% NYUGDÍJD-ELŐTAKARÉKOSSÁG	32,6%	36,8%	32,8%
		% Összesen	31,4%	1,4%	32,8%
Összesen		Darab	481	19	500
		% OPTIMISTA	96,2%	3,8%	100,0%
		% NYUGDÍJD-ELŐTAKARÉKOSSÁG	100,0%	100,0%	100,0%
		% Összesen	96,2%	3,8%	100,0%

Forrás: saját szerkesztés

5. Összefoglalás

A jelenlegi nyugdíjrendszer a társadalom nagyfokú előregedése miatt, és az előrejelzések alapján az aktív keresők és nyugdíjasok arányának drasztikusan változása nagy valószínűséggel a jövőben társadalmi, gazdasági és egyéb problémákat fog okozni globálisan és hazánkban is. A szakemberek a vegyes rendszer mellett érvelnek, de nincs még elfogadott koncepció, amit mindenki jónak látna. Az előrejelzések alapján az aktív keresők és nyugdíjasok aránya drasztikusan meg fog változni. A válaszok kis száma ellenére is elég színes a lehetőségek tárháza. Sokfajta lehetőséget gondolnak a válaszadók biztosnak a jövőbeni anyagi helyzetük megalapozására. Az állami nyugdíjrendszer kötelező jellege miatt választási lehetőség nincs. Az ezt kiegészítő lehetőségeknél, mint pl. az önkéntes és magán célú megtakarítási formáknál alapvetően jövedelmünk mértéke és emocionális döntéseink határozzák meg, melyik megtakarítási formát vagy formákat választjuk.

JEGYZETEK

1. Eurostat newsrelease (2015): First population estimates EU population up to 508.2 million at 1 January 2015. Letöltés ideje: 2017. 11. 02. (<http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/6903510/3-10072015-AP-EN.pdf>)
2. Eurostat newsrelease (2016): First population estimates EU population up to slightly over 510 million at 1 January 2016... despite a first ever negative natural change. Letöltés ideje: 2017. 11. 10. (<http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/7553787/3-08072016-AP-EN.pdf>)
3. Eurostat newsrelease (2017): First population estimates EU population up to almost 512 million at 1 January. Letöltés ideje: 2017. 12. 06. (<http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/8102195/3-10072017-AP-EN.pdf>)
4. KSH és Eurostat. Néesség, országonként (2006–2017). Az EU-27 népességének megoszlása, %. Az egyes országok népessége az EU-27 összes népességének arányában. Letöltés ideje: 2017. 12. 10. (https://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tabl/tps00005.html)
5. KSH Néesség-előreszámítás (2015): Magyarország népességének alakulása 1990–2060 között a népesség-előreszámítás alap-, alacsony és magas változata szerint. Letöltés ideje: 2017. 12. 07. (<http://www.demografia.hu/hu/tudastar/nepesseg-eloreszamitas>)
6. KSH – EUROSTAT táblák. Időskori eltartottsági ráta (1990–2016). A mutató az időskorú (65 éves és idősebb), általában gazdaságilag inaktív személyek teljes számának és a munkaképes korú (15–64 éves) személyek számának arányát adja meg. Letöltés ideje: 2017. 12. 07. (https://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tabl/tsdde510.html)
7. European Commission. The 2018 Ageing Report: Underlying Assumptions and Projection Methodologies. Letöltés ideje: 2017. 12. 21. (https://ec.europa.eu/info/publications/economy-finance/2018-ageing-report-underlying-assumptions-and-projection-methodologies_en)
8. Magyar Köztársaság Kormánya. Budapest, 2010. január. Magyarország Aktuális Konvergencia Programja 2009–2012. Letöltés ideje: 2017. 12. 08. (<http://cclusohungara.pt/pt/uploads/file/KP2010januar-hu.pdf>)
9. Vida Szabolcs (2007): A mikroszimuláció alkalmazása a gazdasági modellezésben. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola Évkönyv 2007. Letöltés ideje: 2017. 12. 08. (http://ktk.pte.hu/sites/ktk.pte.hu/files/mellekletek/2017/12/evkonyv_2007.pdf)
10. Lásd 7. jegyzet.
11. Vida Szabolcs (2007): i. m.
12. European Commission. (2009): Ageing Report: Economic and budgetary projections for the EU-27 Member States (2008–2060). Letöltés ideje: 2017. 12. 18. (http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/pages/publication_summary14911_en.htm)
13. European Commission. The 2012 Ageing Report Economic and budgetary projections for the 27 EU Member States (2010–2060). Letöltés ideje: 2017. 12. 19. (http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2012/2012-ageing-report_en.htm)
14. European Commission. The 2015 Ageing Report: Economic and budgetary projections for the 28 EU Member States (2013–2060). Letöltés ideje: 2017. 12. 20. (http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2015/ee3_en.htm)
15. Kreiszné Hudák Emese–Varga Péter–Várpalotai Viktor: A demográfiai változások makrogazdasági hatásai Magyarországon európai uniós összehasonlításban. Hitelintézeti Szemle, 14. évf. 2. szám, 2015. június, 88–127. o. Letöltés ideje: 2017. 12. 21. (<http://hitelintezetiszemle.hu/letoltes/4-kreiszne-varga-varpalotai.pdf>)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Augusztinovics Mária (2014): Egy értelmes nyugdíjrendszer. Közgazdasági Szemle LXI. évf., 2014. október. Válogatás az elmúlt évtizedek írásából. pp. 1219–1239.
- Banyár József (2016): Model Options for Mandatory Old-Age Annuities. ISBN: 9789636937034. Gondolat Kiadó. pp. 1–236.
- Czirfusz Márton. (2010): Faktoranalízis, a látszatmegoldás. Tér és Társadalom 24. évf. 2010/1. pp. 37–49.
- Csiszárík-Kocsir Ágnes (2009): A nevelési-oktatási feladatellátás finanszírozási aspektusai és körülményei a helyi önkormányzatoknál. Doktori (PhD) értekezés. pp. 1–184.
- Csontos László (1997): Nyugdíjfinanszírozási rendszerek. Beszélő, 1997. évfolyam, 1. szám. pp. 30–36.
- Európai Bizottság (2015): European Commission. The 2015 Ageing Report: Economic and budgetary projections for the 28 EU Member States (2013–2060). pp. 1–424. Letöltés ideje: 2017. 12. 20. (http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2015/ee3_en.htm)
- Európai Bizottság (2017): European Commission. The 2018 Ageing Report: Underlying Assumptions and Projection Methodologies. pp. 1–240. Letöltés ideje: 2017. 12. 21. (https://ec.europa.eu/info/publications/economy-finance/2018-ageing-report-underlying-assumptions-and-projection-methodologies_en)
- Eurostat newsrelease (2015): First population estimates EU population up to 508.2 million at 1 January 2015 Over 1 million more people living in the EU than in 2014. Product Code: 3-10072015-AP, Theme: Population and social conditions, Collection: News releases 124/2015 – 10 July 2015. pp.1–5. Letöltve: 2017. 11. 02. (<http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-press-releases/-/3-10072015-AP>)
- Holtzer Péter (szerk.) (2010): Jelentés. A nyugdíj és időskor kerekasztal tevékenységéről. MEH. NYIKA. pp. 1–452.
- IEEE 30th Jubilee Neumann Colloquium: Neumann Colloquium 2017. Konferencia helye, ideje: Budapest, Magyarország, 2017. 11. 24–2017. 11. 25. Budapest: Óbudai Egyetem, 2017. pp. 000025-000028.
- József Banyár József (2016): Model Options for Mandatory Old-Age Annuities. ISBN: 9789636937034. Gondolat Kiadó. pp. 1–236.
- József Mészáros (2014): European Pension System: Fantasy or Reality. Report of the conference of the Central Administration of National Pension Insurance organised in cooperation with the International Social Security Association European Network held in Budapest, Hungary on 19th September 2014. pp. 1–94.
- Novoszáth Péter (2014): A társadalombiztosítás pénzügyei. Nemzeti Közszerzői és Tankönyv Kiadó. pp. 1–244.
- Ottó István (2003): Hierarchikus faktoranalízis SPSS szoftverrel. Magyar Pedagógia 103. évf. 4. szám pp. 447–458.
- Sajtos László, Mitev Ariel (2007): SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv. Budapest. Alinea Kiadó. pp. 1–404.
- Samuelson, P. A. (1958): An Exact Consumption-Loan Model of Interest with or without the Social Contrivance of Money. Journal of Political Economy, Vol. 66., pp. 467–482.
- Simonovits András (2002): Nyugdíjrendszerek: tények és modellek. Budapest: Typotex Kiadó. pp. 1–300.
- Szabó Zsolt Mihály (2017): Nyugdíjbiztonság lehetőségei – Öngondoskodás szerepe életünkben. Csiszárík-Kocsir Ágnes (szerk.) Vállalkozásfejlesztés a XXI. században: VII. tanulmánykötet. Budapest: Óbudai Egyetem Keleti Károly Gazdasági Kar, 2017. pp. 561–579.
- Zsolt Szabó (2017): Retirement security – The role of self-care. In: Reicher Regina Zsuzsánna, Kozma Tímea, Varga Erika (szerk.). Thinking Together: The economy in practice. Budapest: Óbudai Egyetem, 2017. pp. 67–79. (1.)
- Zsolt Szabó (2017): The modelling and simulation of the pension system. Szakál Anikó (szerk.)

Prof. Dr. GULYÁS László

egyetemi tanár

Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Magyarország, Szeged

professor

University of Szeged, Hungary, Szeged

email: laszlo.gulyas65@gmail.com

**A KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK KÖRKÉRDÉSEI
KÖZÉP-EURÓPA TÖRTÉNELMÉRŐL.
ELSŐ KÉRDÉS: FELBOMLÁS? ÖSSZEOMLÁS? SZÉTZÚZÁS?
AVAGY AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA SORSA 1918 ŐSZÉN**

*SURVEY OF THE CENTRAL EUROPEAN STUDIES
HISTORY OF CENTRAL EUROPE.*

*1. QUESTION: DISSOLUTION? COLLAPSE? BREAK UP?
FATE OF AUSTRO-HUNGARY MONARCHY AT AUTUMN OF 1918*

ABSTRACT

The publisher of the Central European Studies has been organizing conferences on the 20th century history of Europe since 2007; about 50 conferences were held. During these conferences we got the impression that Hungarian historians use scientific terms – termini technicus – rather loosely.

Thus, in the present issue of our journal we launch a series of circular surveys among scientists concerning the proper use of different scientific terms. The series is entitled “Survey of the Central European Studies of the History of Central-Europe.” We hope that our initiative will generate fruitful professional disputes.

Kulcsszavak: Osztrák–Magyar Monarchia, Közép-Európa története, első világháború

Keywords: Austro–Hungary Monarchy, History of Central-Europe, First World War

**1. BEVEZETÉS,
avagy a vitaindító „főszerkesztői körkérdések” útjára bocsátása**

A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására és az általa gondozott Közép-Európai Közlemények Szerkesztősége 10 éve rendez konferenciákat a 20. századi közép-európai történelemről. Az elmúlt 10 évben közel félszáz konferenciát rendeztünk.¹

Ezek a konferenciák azzal szembesültünk, hogy a 20. századi közép-európai – beleértve a magyar – történelemmel foglalkozó magyar történészek több területen nagyon lazán bánnak az ún. „terminus technicusok”-kal, azaz a szakkifejezésekkel. Ez különösen az alábbi négy területen szembetűnő:

1. A földrajzi tér lehatárolásánál.
2. Egy-egy korszak elnevezésénél.
3. Egy-egy korszak időbeli lehatárolásánál.
4. Egy-egy fontos esemény elnevezésénél.

A fentebb elmondottak jegyében folyóiratunk jelen számában elindítunk egy több fordulósra tervezett körkérdés sorozatot, melynek „A Közép-Európai Közlemények főszerkesztő körkérdései Közép-Európa történetéről” címet adtuk. Egy-egy körkérdés megtárgyalása három lépcsőben történik:

1. A folyóiratunkban közzéteszünk egy rövid terjedelmű vitaindító tanulmányt, melynek záró részében felteszünk egy konkrét körkérdést.
2. Felkérjük a témával foglalkozó történész kollégákat, hogy írásban fejtsék ki véleményüket a körkérdésről.
3. Folyóiratunk következő száma közli a beérkezett véleményeket.

Bízunk abban, hogy az ily módon lebonyolított párbeszéd hasznos szakmai vitákat fog generálni, melyek jelentős mértékben hozzá fognak járulni a 20. századi Közép-Európával foglalkozó történetírás fejlődéséhez.

2. A „terminus technicusok”-kal kapcsolatos problémák főbb területei

2.1. A földrajzi tér lehatárolása

Az első terület, azaz a földrajzi tér lehatárolásánál nagyon sok esetben a történészeink önkényesen – értsd saját ízlésük szerint –, mindenféle szakmai magyarázat nélkül használnak egy-egy elnevezést egy kisebb vagy nagyobb földrajzi téregység megnevezésére. A nevezéktani zavar érzékeltetésére nézzünk egy-egy konkrét példát egy nagy térség („makro régió”), illetve egy kisebb térség a („történelmi régió”) elnevezéseiről.

Arra a nagy térségre, melyben a magyar állam története az elmúlt 1000 évben lezajlott, a leggyakrabban az alábbi elnevezéseket használják a történészek: Közép-Európa, Köztess-Európa, Kelet-Európa, Kelet-Közép-Európa, Közép-Kelet-Európa, a két világháború közötti német értelmezés szerinti Délkelet-Európa, és a sor még hosszan folytatható.

Azt a régiót, mely a dualista korszakban Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyéi alkottak, az 1918 előtti időszakra vonatkozóan Északkelet-Felvidéknek,² míg 1918 után Kárpátaljának kellene neveznünk. Ehhez képest tucatnyi elnevezést használnak a terület történetével foglalkozó történészeink. Jól mutatja ezt, hogy Zseliczky Béla Kárpátalja történetével foglalkozó könyvében 13 különféle forgalomban lévő elnevezést sorolt fel.³

Nyilvánvaló, hogy szükséges volna egy egységes nevezéktanra, ha egy történész például a Közép-Európa szakkifejezést használja, akkor a többi történész is ugyanazt a területet értse alatta.

Itt kell arra felhívunk a figyelmet, hogy Romsics Ignác azon kevés magyar történész közé tartozik, akik megpróbáltak rendet tenni a közép-európai makrorégió nevezéktanában. Egyik könyvében több oldalon keresztül mutatta be a különféle elnevezéseket és ezek szakmai hátterét.⁴

2.2. Egy-egy korszak elnevezése

A második terület, azaz egy-egy korszak elnevezésénél, általában mindenféle magyarázat nélkül ugyanarra a korszakra az egyes szerzők nagyon eltérő elnevezéseket használnak. Nézzünk egy példát: az 1918–1919-es időszakot történészeink egy része Gratz Gusztáv 1935-ben megjelent könyvének⁵ címét átvéve a „forradalmak korának” nevezi. Jó példa erre Ormos Mária 2009-ben megjelent könyve,⁶ illetve Romsics Ignác írásaiban szintén gyakran használja ezt a terminus technicust ezekre az évekre. De a szakirodalomban bőven találkozhatunk további elnevezésekkel, úgymint:

- ✓ A korszakról rendszeresen publikáló hadtörténész, Nagy Miklós Mihály „*a magyar honvédő háború kora*” kifejezést használja.⁷
- ✓ Más történészek az „*összeomlás kora*” szakkifejezést részesítik előnyben.
- ✓ Ezzel szemben Salamon Konrád megtoldva az időszakot egy évvel – azaz 1918–1920 – könyvének címében „*a nemzeti önpusztítás*” szakkifejezéssel élt.⁸

Nyilvánvaló, hogy ezen a területen is szükség volna szakmai konszenzusra, azaz egységesíteni kellene a 20. századi magyar történelem kisebb-nagyobb korszakainak elnevezéseit.

2.3. Egy korszak időbeli lehatárolása

A harmadik területnél, azaz egy-egy korszak időbeli lehatárolásánál, szintén problémák jelentkeznek. Véleményünk szerint nagyon fontos lenne rögzíteni, hogy egy-egy korszak pontosan mikor kezdődött és mikor végződött.

Érdekes módon az 1990 utáni szocialista történetírás ebben a tekintetben kivételesen nagyon precíz volt, például a 20. századi egyetemes, általuk „legújabb kornak” nevezett szakaszának kezdő időpontját napra pontosan rögzítették, nevezetesen 1919. november 7.

Arra a kérdésre, hogy miért fontos egy-egy korszak kezdetének és végének pontos meghatározása nézzük a legaktuálisabb magyar példát: Amikor a magyar kormány 2014-ben felállította a „*Német megszállás áldozatainak emlékművét*”, ún. „*emlékezetpolitikai*” vitakérdésként merült fel, hogy mikor ért véget a Horthy-korszak? Két tábor alakult ki, melyek egy-egy konkrét dátum mellett érveltek:

1. 1944. március 19.-e, azaz a német megszállás kezdete.
2. 1944. október 15-e, azaz Horthy sikertelen kiugrási kísérlete.

Véleményünk szerint ez a példa is jól mutatja, hogy amikor egy-egy korszak pontos lehatárolásáról beszélünk, az nem öncélú vita!

Hiszen a Horthy-korszak időbeli végpontjával kapcsolatos vita felveti a holokauszt magyarországi eseményeivel kapcsolatos felelősség kérdését. Így jelentősen befolyásolja mind Horthy kormányzó, mind az egész Horthy-korszak történeti értékelését. Némileg leegyszerűsítve a két dátum közötti különbséget: ha a Horthy-korszak március 19-én ért véget, akkor Horthyt és nevével jelzett korszak magyar politikai elitjét jóval kisebb felelősség terheli a magyar holokausztért, mint abban az esetben, ha a korszak október 15-én ért véget.

2.4. Egy-egy fontos esemény elnevezésénél

A negyedik fontos terület egy-egy fontos esemény elnevezése. Ezen a területen is jellemző a fogalomhasználat letisztultságának hiánya. Nézzünk egy példát: Milyen elnevezést használjunk az 1919. március 21-én történtekre?

A szocialista korszak történetírása egyértelműen „*forradalomnak*” nevezte, ezt tekintette a „*dicőséges 133 nap*” kezdőidőpontjának. Az 1990-es rendszerváltás után egyre több történész kezdte el használni a „*bolsevik puccs*” elnevezést.

Ez a példa szemléletesen mutatja, hogy egy esemény elnevezésére homlokegyenest elterő fogalomhasználatok fordulnak elő. Nyilvánvaló, az, hogy hogyan nevezünk egy eseményt, az eleve értékítélet.

2.5. Részösszegzés

Mint a fentebb bemutatott példákból is látható, a 20. századi közép-európai és magyar történelemmel foglalkozó magyar történetírásban jelentős fogalomhasználati és nevezékta-ni zavar látható.

Félreértés ne essék, nem gondoljuk azt, hogy minden magyar történésznek ugyanazokat a tércategóriákat, ugyanazon elnevezéseket kellene használnia. Aki úgy gondolja, hogy a magyar történelem tágabb keretét Közép-Európának kell nevezni, az nevezze annak, aki viszont úgy gondolja, hogy Köztes-Európának, az pedig használja ezen tércategóriát. Egyetértünk a Kínai Kommunista Párt egykori jelmondatával, mely szerint „*Virágozzék 100 virág, versengjen 100 iskola*”⁹ Viszont két dolgot rendkívül fontosnak tartunk leszögezni:

1. Ha egy-egy történész, vagy egy kisebb-nagyobb történész csoport valamely fogalom használata mellett kötelezte el magát, azt illik, sőt kötelező szakmai érvekkel alátámasztania.
2. Legyenek szakmai viták az egyes fogalmak használatáról. Azon magatartást, mely szerint „*én vagyok a mainstream és rajtam kívül senki sem ért a kérdéshez*” elítélendőnek tartjuk. Véleményünk szerint a tudományt a viták viszik előre.

3. A KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK ELSŐ KÖRKÉRDÉSE:

Felbomlás? Összeomlás? Szétzúzás?

Avagy az Osztrák–Magyar-Monarchia sorsa 1918 őszén

Első körkérdésünkkel a 20. századi közép-európai történelmet alapvetően meghatározó eseménysor elnevezésének problematikáját kívánjuk körbejárni.

Ha az Osztrák–Magyar Monarchia végnapjaival foglalkozó magyar nyelvű könyvek címét megvizsgáljuk, az alábbi igen változatos képet rögzíthetjük:

1. József Farkas szerk. (2001): Álmod és tények: magyar írók a demokráciáról és a nemzeti kérdérről a monarchia felbomlása idején. Argumentum. Budapest.
2. Fejtő Ferenc (1990): Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása. Minerva-Atlantisz. Budapest.
3. Galántai József (1985): A Habsburg Monarchia alkonya. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
4. Jászai Oszkár (1983): A Habsburg Monarchia felbomlása. Gondolat Kiadó. Budapest.
5. Farkas Márton (1969): Katonai összeomlás 1918-ban: a hadsereg szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában. Akadémia Kiadó. Budapest.
6. Marinelli, Elvira (2007): Egy dinasztia tündöklése és bukása. Holnap Kiadó. Budapest.
7. Rauchensteiner, Manfred (2017): Az Első Világháború és a Habsburg Monarchia bukása. Zrínyi Kiadó. Budapest.
8. Romsics Gergely (2004): Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és magyar politika elit emlékirat-irodalmában. L' Harmattan. Budapest.
9. Sachslehner, Johannes (2007): Összeomlás. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1918. október 28-án. Athenaeum. Budapest.
10. Siklós András (1987): A Habsburg-Birodalom felbomlása. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
11. Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. Pannónia Könyvek. Budapest.
12. Trocase, Francois (2001): Ausztria-Magyarország lerombolása a zsidóság és szabadkőművesség által: történelmi forrásmű. Interseas Edition. Hódmezővásárhely.

A könyvcímek mellett megnéztük, hogy az Első Világháborúról, illetve azt követő évek történéseiről könyvet író vezető magyar történészek – a körkép nem teljes körű, de törekedtünk a reprezentativitásra – fogalomhasználatát is, az alábbi eredményt kaptuk:

1. Berend T. Iván: egyik könyvében a felbomlás,¹⁰ viszont egy másik könyvében az összeomlás szót használja.¹¹
2. Diószegi István könyveiben az összeomlás kifejezéssel találkozhatunk.¹²
3. Arday Lajos könyvének fejezetcímeiben a felbomlás szót használja.¹³
4. Fejtő Ferenc alapműnek számító könyvében konzekvensen a szétrombolás szót használja.¹⁴
5. Galántai József: egyik könyvében a felbomlás szót használja,¹⁵ viszont egy másik könyvében az Osztrák-Magyar Monarchiát szétzúzó nemzeti-demokratikus forradalmakról írt.¹⁶
6. Herczegh Géza: az OMM esetén széthullás, de Magyarország esetén felosztás szót használja.¹⁷
7. L. Nagy Zsuzsa L könyvében az Osztrák–Magyar Monarchia „széttépéséről” írt.¹⁸
8. Jeszenszky Géza: könyvében következetesen több helyen – fejezetcímekben is – a felosztás szót használja.¹⁹
9. Ormos Mária felbomlásról írt.²⁰
10. Raffai Ernő: felbomlás, illetve összeomlás.²¹
11. Romsics Ignác: felbomlás szót használja.²²

A bemutatott könyvcímekből, illetve a történészek fogalomhasználatának rövid bemutatásából egy fontos következtetés vonható le: Az Osztrák–Magyar Monarchia eltűnését eredményező eseménysorra rendkívül változatos elnevezéseket láthatunk, bár a felbomlás szó használata enyhe többséget mutat. Mindezek alapján az alábbi körkérdést tesszük fel:

Ön szerint hogyan nevezzük azt az eseménysort,
melynek eredményeképpen 1818 őszen az Osztrák–Magyar Monarchia
eltűnt a közép-európai államok sorából?

A körkérdésre beérkezett válaszokat, észrevételeket, hozzászólásokat folyóiratunk 2018/4. számában közöljük.

A Közép-Európai Közlemények Szerkesztősége
nevében
Gulyás László főszerkesztő

Szeged, 2018. október 1.

JEGYZETEK

1. A konferenciák listáját és teljes programjukat lásd www.vikek.eu „Régebbi konferenciák” fül alatt.
2. Csüllög Gábor (2007): *A Felvidék Magyarország történeti térszerkezetében*. In: Frisnyák Sándor–Gál András (szerk.): Dr. Peja Győző emlékkönyv. Nyíregyháza-Szerencs. 201–225. old.
3. Zseliczky Béla (1998): Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945. Budapest.
4. Lásd Romsics Ignác (1998): Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó. Budapest. 17–31. old.
5. Gratz Gusztáv (1935): A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920. Magyar Szemle Társaság. Budapest.
6. Ormos Mária (2009): Világháború és forradalmak 1914–1919. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
7. Nagy Miklós Mihály (2018): Az 1918–1919. évi háború jellege a magyar történelemben. Közép-Európai Közlemények. 2018/1. szám (No. 40.) 128–137. old.
8. Salamon Konrád (2001): Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Korona Kiadó. Budapest.
9. Ezt a jelszót Mao Ce-tung hirdette meg 1956. május 2-án.
10. Berend T. Iván (2003): Kisiklott történelem. História-MTA TTI. Budapest.
11. Berend T. Iván (1987): Válságos évtizedek. Harmadik kiadás. Magvető Kiadó. Budapest.
12. Diószegi István (1974): Két világháború árnyékában. Gondolat. Budapest.
13. Arday Lajos (1990): Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában. Gondolat Kiadó. Budapest.
14. Fejtő Ferenc (1990): Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása. Minerva-Atlantisz. Budapest.
15. Galántai József (1980): Magyarország az Első Világháborúban. Korona Kiadó. Budapest.
16. Galántai József (1980): Az Első Világháború. Gondolat Kiadó. Budapest.
17. Herczegh Géza (1999): A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyar Szemle Könyvek. Budapest.
18. Nagy Zsuzsa (1965): A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Kossuth Könyvkiadó.
19. Jeszenszky Géza (1994): Az elveszett presztízs. Magyar Szemle Könyvek.
20. Ormos Mária (1984): Padovától Trianonig 1918–1920. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
21. Raffay Ernő (1987): Erdély 1918–1919-ben. Magvető Kiadó. Budapest.
22. Romsics Ignác (2000): A nagyhatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. Kisebbségkutatás 2000/9. szám 208–213. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arday Lajos (1990): Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Berend T. Iván (1987): Válságos évtizedek. Harmadik kiadás. Magvető Kiadó. Budapest.
- Berend T. Iván (2003): Kisiklott történelem. História-MTA TTI. Budapest.
- Csüllög Gábor (2007): *A Felvidék Magyarország történeti térszerkezetében*. In: Frisnyák Sándor–Gál András (szerk.): Dr. Peja Győző emlékkönyv. Nyíregyháza-Szerencs. 201–225. old.
- Diószegi István (1974): Két világháború árnyékában. Gondolat. Budapest.
- Farkas Márton (1969): Katonai összeomlás 1918-ban: a hadsereg szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában. Akadémia Kiadó. Budapest.
- Fejtő Ferenc (1990): Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása. Minerva-Atlantisz. Budapest.
- Galántai József (1980): Az Első Világháború. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Galántai József (1980): Magyarország az Első Világháborúban. Korona Kiadó. Budapest.
- Gratz Gusztáv (1935): A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920. Magyar Szemle Társaság. Budapest.

- Herczegh Géza (1999): A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyar Szemle Könyvek. Budapest.
- Jászi Oszkár (1983): A Habsburg Monarchia felbomlása. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Jeszenszky Géza (1994): Az elveszett presztízs. Magyar Szemle Könyvek.
- József Farkas (szerk.) (2001): Álmodok és tények: magyar írók a demokráciáról és a nemzeti kérdéssel a monarchia felbomlása idején. Argumentum. Budapest.
- Marinelli, Elvira (2007): Egy dinasztia tündöklése és bukása. Holnap Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2018): Az 1918–1919. évi háború jellege a magyar történelemben. Közép-Európai Közlemények. 2018/1. szám (No. 40.) 128–137. old.
- Nagy Zsuzsa (1965): A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Kossuth Könyvkiadó.
- Ormos Mária (1984): Padovától Trianonig 1918–1920. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Ormos Mária (2009): Világháború és forradalmak 1914–1919. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Raffay Ernő (1987): Erdély 1918–1919-ben. Magvető Kiadó. Budapest.
- Rauchensteiner, Manfred (2017): Az Első Világháború és a Habsburg Monarchia bukása. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Romsics Gergely (2004): Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és magyar politika elit emlékirat-irodalmában. L' Harmattan. Budapest.
- Romsics Ignác (1998): Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó. Budapest. 17–31. old.
- Romsics Ignác (2000): A nagyhatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. Kisebbségkutatás 2000/9. szám 208–213. old.
- Sachslehner, Johannes (2007): Összeomlás. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1918. október 28-án. Athenaeum. Budapest.
- Salamon Konrád (2001): Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Korona Kiadó. Budapest.
- Siklós András (1987): A Habsburg-Birodalom felbomlása. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. Pannónia Könyvek. Budapest.
- Trocasse, Francois (2001): Ausztria-Magyarország lerombolása a zsidóság és szabadkőművesség által: történelmi forrásmű. Interseas Edition. Hódmezővásárhely.
- Zseliczky Béla (1998): Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945. Budapest.